

Е. БЕРТЕЛС

БӨЙҮК
АЗӘРБАЙҘАН
ШАИРИ
НИЗАМИ

БАШКИР КИТАП НАШРЫ

**СИГНАЛЬНЫЙ
ЭКЗЕМПЛЯР**

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ
ФИЛИАЛ
АКАДЕМИИ НАУК СССР

Институт Языка и Литературы
им. НИЗАМИ

Проф. Е. БЕРТЕЛЬС

ВЕЛИКИЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ
ПОЭТ

НИЗАМИ

ЭПОХА—ЖИЗНЬ—ТВОРЧЕСТВО

ИЗДАТЕЛЬСТВО АзФАН
Баку — 1940

АзФАН 194

ССРИ ЭЛМЛƏР
АКАДЕМИЯСИ
АЗƏРБАЙЧАН ФИЛИАЛИ

НИЗАМИ адына
Дил və Əдəбийят Институту

Проф. Е. БЕРТЕЛС

БӨЙÜК
АЗƏРБАЙЧАН
ШАИРИ

НИЗАМИ

ЭПОХА—ХƏЯТИ—ЯРАДЫЧЫЛЫҒЫ

**М. Ф. Акундов адына
Азərbaycan Dövlət
KİTAPXANASI**

ƏААзФ НƏШРИЙЯТИ
Баку — 1940

МҮГЭДДӘМӘ

Бөйүк Иттифагымызын гардаш халгларына чатан култур ирс олдугча зәнкинди́р. Бу зәнкин сәрвәтдә һәр бир совет халгынын пайы вардыр. Әввәлләрдә онларча, бә'зән дә йүзләрчә адамлара мәхсус олан сәнәт вә элм инди миллионларын малы олмушдур. Бу бөйүк сәрвәтин мәнимсәнмәси, кениш күтләләрин малы эдилмәси бизим гаршымыза чәтин вәзифәләр гоюр. Биз бүтүн гүввәмизи бу вәзифәләрин һәллинә сәрф этмәлийик. В. М. Молотов йолдаш ҮЙК(б)П XVIII Гурултайында демшидир ки:

«Коммунизм, капитализмин яратдыгларындан, тәсәр-рүфат, мадди яшайыш вә култура сәһәсиндәки бир чох ән көзәл наилийәтләриндән бөйүйүб артыр. Коммунизм бүтүн бу сәрвәтләри вә наилийәтләри өз истәдийи ки-ми һазырлайыр, лакин чәмийәтин юхары тәбәгәсинин интересләри үчүн дейил, бүтүн халгын вә бәшәрийәтин интересләри үчүн һазырлайыр. Култур ирси өйрәнмәк үчүн гүввәләри әсиркәмәмәлидир, ону чидди вә дәрин-дән билмәк лазымдыр. Капитализмин вә ондан әввәлки бәшәрийәт тарихинин яратдыгы һәр бир шейдән исти-фадә этмәк вә бир чох әсрләр бою адамларын әмәйи илә ярадылмыш кәрпичләрдән ени бина,—халгын яшайышы үчүн әлверишли, кениш, ишыглы вә күнәшли бина тик-мәк лазымдыр».*

*) В. М. М о л о т о в—ССРИ Халг тәсәррүфаты инки-шафынын үчүнчү бешилик планы. ҮЙК(б)П XVIII гурултайында мә'рузәси вә сон сөзү.

Азәрбайчанын даһи шаири Низами Кәнчәвинин әсәрләри бу култур ирс ичиндәки ән бөйүк сәрвәтләрдән биридир; бу бөйүк-шаирин сәккиз йүз иллик юбилейини Азәрбайчан халгы 1941-чи илдә байрам әдәчәкдир. Бу юбилей ялныз Азәрбайчанын дейил, чоһмилләтли совет халгларынын шанлы бир байрамы олачагдыр.

Бизим гаршымызда мүййән вәзифә дурур: биз юбилей вагтына гәдәр Иттифагымызын бүтүн зәһмәткешләрини бу бөйүк шаирин инсаны һейран әдән әсәрләри илә таныш әтмәлийик. Бу исә, бөйүк тәдгигат иши апарылмасыны тәләб әдир, чүнки Низаминин бәдии сәнәткарлығы бүтүн дүняя чоһдан мә'лум олса да, бүтүн шәрг халгларынын әдәбийяты аз тәдгиг әдилдийи кими, Низаминин дә өйрәнилмәси вә хүсусилә кениш халг күтләринә таныдылмасы үчүн һәлә чоһ аз иш көрүлмүшдүр.

Бу кичик әсәр өз гаршысына чоһ садә бир вәзифә гоймушдур. Бу вәзифә, Азәрбайчан әдәбийяты илә яхшы таныш олмаян охучуя бу бөйүк шаирин ким олдуғуну, нечә бир шәраитдә яшайыб яратдығыны, ярадычылығынын бөйүк бәдии әһәмиийәтини вә онун дүня әдәбийяты гаршысындакы бөйүк хидмәтләрини аңлатмагдыр. Лакин бу вәзифә нә гәдәр садә олса да, ону еринә етирмәк чоһ да асан дейил, чүнки аңчаг тәдгиг олунмуш, дүзкүн әлми тәһлилдән кечирилмиш бир шей һаггында садә дил вә садә ифадә илә әсәр язмаг олар.

Буна көрә дә бу әсәрдән әввәл узун заман тәдгигат ишләринин апарылмасы лазым кәлирди. Бу тәдгигат ишинин нәтичәләрини мән, ССРИ Әлмләр Академиясынын бүтүн әлми аппараты илә бирликдә верәчәйәм. Бурада исә мән, чәтин чыхышларла вә оригиналдан цитаталар кәтирмәклә әсәри ағырлашдырмаяраг, ялныз тәдгигатдан әлдә әтдийим сон нәтичәләри охучуя тәгдим әдирәм.

Низами әсәрләринин һеч биринин бүтөв тәрчүмәси охучуларымыза бу вагта гәдәр мә'лум дейил, буна көрә дә мән, онларын мәзмунуну гыса бир шәкилдә вермәйи фәйдалы көрдүм. Белә олмасайды Низами әсәрләринин садә вә асан тәһлилини вермәк чәтин оларды. һазыр-

ланмагда олан тәрчүмәләр кәләчәкдә чапдан чыхдыгдан сонра белә, бу гыса мәзмунлар һеч дә фәйдәсыз олмас. Бу гыса мәзмунлар, сөз йох ки, поэмаларын өзүнүн охунмасыны әвәз әдә билмәз, аңчаг поэмалары аңламаға ярым әдәр.

Дедийимиз кими, китаб мүтәхәссисләр үчүн дейил, Совет Иттифагы халгларынын әдәбийяты илә марагланан кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Буна көрә дә мән тәфсилата киришмәдән Низами ярадычылығынын әсас хәтләрини охучуя аңлатмаға чалышмышам. Ону да бойнума алырам ки, Низами поэмаларындакы бөйүк сәрвәтин ялныз кичик бир һиссәсини әһатә әдә билмишәм. Тамамилә әһатә әтмәк иши ирәлидәдир вә бу иши бир нәфәр дейил, әлми ишчиләрин бөйүк бир коллективи көрәчәкдир. Бу ишдә өлкәмизин бир сыра тәдгигат институтлары иштирак әдәчәкдир.

Бу китаб, охучунун диггәтини Низамийә чәлб әдәрәк, онун көзәл әсәрләри илә яхындан таныш олмаг зәрурәтини охучуя аңлада билсә, китабын вәзифәси еринә етириләр, китаб фәйдалы вә лазымлы олар.

Е. Б.

Ленинград 4. VI. 39.

**ЭПОХАСЫ
ҺӘЯТЫ
ЯРАДЫЧЫЛЫҒЫ**

НИЗАМИНИН ЭПОХАСЫ

XI эсрин орталарында айры-айры мүстәгилл князлыг-лара парчаланмыш сабиг хилафәтин территориясында ени бир халг мейдана чыхмышды, бу да сәлчугларын түрк гәбиләси иди. Бунлар да узун эсрләр боюнча ени халгларын тарих мейданына чыхмасы үчүн йол олан Орта Азиядан кечиб кәлмишдиләр. Бу заман Хорасан һакими гәзнәвиләр өз сәрһәдләрини горумаға гадир дейилдиләр. 1040-чы илдә Дәндәкәндәкы ворушмада сәлчуглар гәти бир гәләбә газандылар вә бундан сонра артыг кимсә онларын ирәлиләмәсини даяндыра билмәди. 1055-чи илдә Бағдад артыг тәнәззүл әдти, бу вагта гәдәр бу шәһәр, гуру адла да олса, хилафәтин пайтахты сайылырды. Хәлифә, ени фәтәһләрин арзысына табе олмаға мәчбур олду, бу фәтәһләрә һәр күн доғма чәлләрдән ени-әни гүввәләр кәлирди. Артыг 1077-чи илә яхын, сәлчуг Мәликшаһ заманында ени ағаларын торпағы чох бөйүк саһәни әһәтә әдирди; бу торпаг Әфғаныстандан башлаяраг, гәрбдә Византия торпаглары сәрһәддинә гәдәр, чәнубда Мисирдә фәтимиләр князлыгына гәдәр узаныб кәдирди. Сәлчуглар Ирандан кечиб Загафғазияна да кәлмиш вә о замана гәдәр Азәрбайчан торпағында олан чүрбәчүр князлыглары тутмушдулар; бунларын гаим-мәгамлары Эрмәнистанын да бир һиссәсинә ейәләнмишдиләр.

Мәликшаһын һөкүмәт идарәси, дөвләт ишләриндә яхшы сийаси хадим сайылан мәшһур вәзири Низамүлмүлкә архаланырды; Мәликшаһын дөврү ени ағаларын гүдрәтинин ән йүксәк нөгтәси иди. Оун өлдүйү күндән (1092) э'тибарән сәлчуг князлары арасында нифаг башлаһыр. Сәлчугларын айры-айры князлыглары арасындакы мүбаризә онлары сон дәрәчә зәиф салыр. Онларын гәддар дүшмәнләри олан исмаилләр дә бу зәифликдән истифадә эдирләр. Әсасән көһнә гәбилә аристократиясынын иңтересләрини мүдафиә эдән вә хилафәтан бүтүн тәрәфдарларына гаршы мүбаризә апаран бу мүдһиш исмаилләр тәригәти, бу заман әлчатмаз дағлыглардакы гәсрләринә сығыныб, орадан өз агентләрини көндәрир, тәригәтин башчыларынын көстәрдийи адамлары өлдүртдүрүрдүләр. Тәригәтин планына көрә, бүтүн көркәмли сийаси адамлар, аз-чох чәсарәтли вә ийид һөкүмәт нүмайәндәләри гырылыб тәләф эдилмәли иди. XI әсрин сонларына яхын агентләрин фәалийәти о гәдәр кенишләнмишди ки, һәтта сәлчугларын өзләри белә горхурдулар; мөһкәм гәсрләр ичиндә дә, гүввәтли мұһафизләр арасында да өзләрини тәһлүкәдә һисс эдирдиләр. Сонунчу «бөйүк» сәлчуг солтан Сәнчар бир сыра күзәштә кетмәйә мачбур олды; о, һәтта бу саттын гатилләрин башчылары илә сәзишләр дә бағлайырды.

Сәлчуг торпагларынын хырда һиссәләрә (мүлкләрә) бөлүнмәси онларын һакимийәтинин зәифләшмәсини даһа да шиддәтләндирди. Сасаниләр Иранында олдуғу ки ми мәркәзләшдирилмиш дөвләт идеясы, сәлчуглара лап әввәлдән яд бир иш иди; белә дөвләт идеясы саманиләрдә, гәзнәвиләрдә вә IX—X әсрләрдә хилафәтдән айрылмыш дикәр учғар өлкәләрин нүмайәндәләриндә аз-чох дәрәчәдә галмышды. Сәлчугларын тәсәввүрләринә көрә, онларын алдығы өлкә бир һакимин хусуси мүлкийәти дейил, бәлкә бүтүн гәбиләйә мәхсус бир өлкә иди вә гәбиләнин һәр адамынын бурадан пай алмаға һаггы варды.

Буна көрә дә XI әсрин орталарындан башлаяраг, әсас сәлчуг голунун («бөйүк» адланан сәлчугларын) һакимий-

йәти аз-чох дәрәчәдә номинал бир һал алыр вә онула янашы олараг Қирман (1041), Сурийә (1094), Ираг (1118) вә Рум вә я Кичик Азия (1077) голлары мейдана кәлир.

Сәлчуглар тәрәфиндән ишғал эдилмиш Загафазия областларында да белә һадисә баш верир. Сәлчуг шаһзадәләринин пайына дүшмүш вә онлар тәрәфиндән каһ Бәрдәдән, каһ да Кәнчәдән идарә эдилән Арран, XII әсрин биринчи ярысында әлдәкизиләр ханәданынын әлиндә, демәк олар ки, мүстәгилл олур. Бу замана яхын Чәнуби Азәрбайчан Агсонгориләрә чатыр вә бунлар Марағаны өзләри үчүн мәркәз сечирләр; ялныз Ширван ерли ханәданыны мұһафизә эдир, анчаг бу да мүстәгилл галмаяраг, габагча әсас сәлчуг голуна, даһа сонралар исә Ираг һөкмдарларына табе олур. Ширванын чоғрафи мөвгеи ону, әлдәкизиләрлә күрчү падшаһлары—бағратиләр арасында даими мүбаризә объектинә чәвирир; күрчү падшаһлары бир-бирләринә гыз вериб алмагла ширваншаһларла өз әлагәләрини мөһкәмләтмәйә чалышырдылар.

Һакимийәтин сәлчуглара кечмәсинин сабиг хилафәтин областлары үчүн чох бөйүк әһәмийәти варды. Онлар сәләфләриндән етишмиш дөвләт механизминә варис олсалар да, енә дә бунларын һакимийәтинин характери хейли дәйишмишди. Бухара самаңләрина мәхсус бир адәт олан падшаһ сарайынын көзгамашдырычы парлаглыгы вә зинәти, гәбилә тәшкилаты илә сых сурәтдә бағлы олан сәлчуглар үчүн ябанчы бир иш иди. Тарихчиләрин мә'луматларындан алашылдығына көрә, илк сәлчуглар өз либаслары вә силаһлары илә гоншуларындан, демәк олар ки, һеч дә сечилмирдиләр. Ялныз аз әввәл гәбул эдилмиш исламийәт онларда бир һейранлыг һисси доғурмушду; онлар исламийәтин идеалларыны һәятә кечирмәйә, әдаләт вә һәгганийәти ишдә көстәрмәйә чалышырдылар.

Лакин бу иш, онлар үчүн асан дейилди. Әлмә нә гәдәр һөрмәт көстәриб ону кенишләтмәйә чалышырдыларса да, лап Сәнчарә гәдәр, бүтүн «бөйүк» сәлчуглар башдан-баша савадсыздылар. Бу вәзийәт онлары, бүтүн мүрәк-

кәб дөвләт механизмини чиновникләрә э'тибар эдиб он- лара тапшырмаға мәчбур эдирди. Чиновникләрин их- тияры о дәрәчә бөйүмүшдү ки, мәшһур Низамүлмүлк өзүнү һөкмдарын бәрабәри адландырмаға чәсарәт эт- мишди.

Бу вәзийәтин өзү бөйүк хәянәтләр үчүн имкан яра- дырды вә бу хәянәтләр сәлчуглар тәрәфиндән кениш су- рәтдә тәтбиг эдилән игта системасы илә кетдикчә ар- тырды; игта—торпағын мукафат олараг пайланмасына дейилди; игта системасы ени торпаг саһибинә, өз фәй- дасы үчүн һаман торпагларын әһалисиндән мүәййән мәб- ләг топламаг ихтияры верирди. Игта саһиби әһалинин шәхсийәти, вары, арвад-ушаглары һаггында һеч бир һү- гуга малик олмурду. Лакин игта саһибинин өз һүгугун- дан һәддиндән артыг истифадә этмәк мәсәләси чох яйыл- мыш бир һадисә олдуғу зәнн эдилмәлидир. Белә олма- сайды Низамүлмүлк, идарә этмәк һаггында «Сиясәтнамә» адлы мәшһур трактатында, игта саһибинин мәбләг топ- ламагдан башга һеч бир шейә ихтияры олмадығыны гәйд этмәзди. Хүсусилә учғар районларда вәзифәләрдән һәд- диндән артыг истифадә эдилдийи шүбһәсиздир, чүнки бу заман сәлчуглар, әввәлләрдә олан хәбәрчиләр мүәссисә- сини ләгв этмишдиләр, бу хәбәрчиләрин вәзифәси адми- нистрациянын чүрбәчүр нүмайәндәләринин рәфтары һаг- гында мәркәзи һөкүмәтә мә'лумат вермәк иди. Низами- нин поэмаларында бир чох һәрч-мәрчлийин парлаг су- рәтдә верилмәси бу күманы тәсдиг эдир.

Сәлчуг эпохасында һөкмдарларын өз гошунларына гаршы мунасибәти даһа мүрәккәб иди. Орта Азиядан сәлчугларла бирликдә чох бөйүк мигдарда көчәриләр кәлмишди; булар әсасән сәлчугларын харичи истинад- каһыны тәшкил эдирдиләр. Көчәриләрин һамысыны оту- раг һәята кечирмәк мүмкүн дейилди. Онлар өзләри дә буна һәвәс кәстәрмирдиләр. Бунунла бәрабәр онларын едирилмәси чох бөйүк хәрч тәләб эдир вә ағыр бир йүк олуб хәзинәнин үзәринә дүшүрдү. Маашын азачыг лән- кимәси, бу сәрбәст адамлар арасында наразылыг төрә- дирди, бунлардан гулдур дәстәләри әмәлә кәлмәйә баш-

лайырды. Булар, арды-арасы кәсилмәйән гәбилә дава- сындан истифадә эдәрәк, асан йолла газанч әлдә этмәк вә сойғун үмиди илә, чох асанлыгла бир феодалдан баш- гасынын тәрәфинә кечирдиләр.

Беләликлә, сәлчуг дөврү, хүсусилә XII әсрдән башла- нан дөвр, һеч дә сакит вә динч бир дөвр дейилди. Сәлчуг һакимийәтинин мәһз белә парчаланмасы, онун зәифлийи, о замана гәдәр Яхын Шәргин һәятында ашағы мөвгә тутан ени бир фактору чанландырды. Бу фактор да шәһәр иди; сәлчугларын иш башына кәлмәси илә, шәһәр өз горхунч дүшмәни олан ерли гәбилә аристокра- тиясынын әлиндән хилас олуб сүр'әтлә инкишаф этмәйә башлайыр.

Сәлчуглар дөврүндә айры-айры халглар вә чүрбәчүр дин нүмайәндәләри арасындакы мүбаризә икинчи плана кечир. Бунун әвәзиндә башга бир айрышма әмәлә кәлир- ди, йә'ни бир тәрәфдән э'янлар вә онлара хидмәт эдән тачир вә мүамиләчиләр, дикәр тәрәфдән дә шәһәр сәнәт- карлары вә йохсуллар арасындакы зиддийәт айдын су- рәтдә мейдана чыхырды.

Сәлчуг эпохасыны шәһрәтләндирән ән кәзәл инчә- сәнәт абидәләри дә бу сәнәткарларын әли илә ярадылыр. Бу заманын архитектурасыны вә металдан гайрылмыш шейләрини һеч дә ялныз бир халгын әсәри һесаб этмәк олмаз, бурада эйни шәһәрдә топлашмыш бүтүн халгла- рын сә'йи бирләширди вә һәр халг өз гәдим адәт вә ән'әнәләрини бурая дахил эдирди ки, бу да мөһәрәтли устадларын әлләриндә бирләшиб ваһид һармоник бир бүтөвлүк ярадырды. Сәнәтин тәрәггиси бир сыра элми саһәләрин инкишафына сәбәб олмушду. Мәшһур Өмәр Хәйямын математика саһәсиндәки бөйүк наилийәтдәри- нин сәбәби мәһз бу иди ки, онун теоретик принципләри практикада тәтбиг эдилмәк үчүн лазым иди.

Шәһәр әһалисинин бу наилийәтләри һаман әһалинин психологиясында из бурахмышды. Сәлчуг эпохасындакы шәһәрдә «сәрбәстлик руһу» дуюлурду. Әһалинин бирли- йи кетдикчә артмагда олан һүгуг тәләбиндә кәзә чар- пырды.

Әһали әдаләт тәләб әдир, лакин надир һалларда буну тә'кид әдә билирди. Әлбәттә, революцион партлайышлар һәлә мүмкүн дейилди, бу кәнч гүввәләр чох зәифди, орта әср идеологиясы бунлары һәддиндән артыг боғурду. Бунунла бәрабәр шәһәр, һәтта бу саһәдә белә мүәй-йән активлик әлдә әдирди. Суфилик, сәнәткарлар даирәси илә сых сурәтдә бирләшир, бунларын арасында, -феодалларын һәрч-мәрчлийиндән горунмаг үчүн кизли чәмийәтләр тәшкилинә ярдым көстәрирди. Суфиләрин мәшһур ә х и л ә р тәригәти, инсанлары ахирәт әчри үмидилә зүлмә сәбрлә дөзмәйә чағырмыр, әксинә, әлдә силаһ олараг өз һугугларыны алмағы тәклиф әдир.

Бу заман шәһәр һәятынын йүксәлиши әдәбийятда да хусуси шәкилдә әкс әтмишдир. Габагкы әсрләрдә, һаким тәбәгәләрдә язы вә язылы әдәбийят, истисмар әдилән әһалидә исә, башлыча олараг, шифаһи ярадычылыг дейә, әдәбийятда бир бөлкү апармаг мүмкүн идисә, инди язы, шәһәрә дә дәриндән дахил олур вә сарай әдәбийяты илә янашы ени бир әдәби чәрәян—шәһәр әдәбийяты чәрәяны мейдана кәлирди.

Сарай әдәбийятында заһири чәһәтдән бөйүк дәйишиклик баш вермирди. Сәлчуглар гәрбә доғру һәрәкәт әдәрәк, әввәлчә хилафәтин, артыг Х әсрдә фарс дилиндә зәнкин вә мүкәммәл әдәбийят яранмыш Орта Азия вә Хорасан һиссәләринә саһиб олурлар. Сәлчуглар бу әдәби ирси өз сәләфләриндән дөвләт аппараты илә бирликдә гәбул әтмишдиләр. Унутмамалыдыр ки, саманиләр вә гәзнәвиләр заманында сарай шаирләри сарай идарәси һейәтинә дахил олур, бир нөв чиновник сайылырдылар. Сәлчуглар, аппараты сахламагла бәрабәр бу аппаратын ишләтдйи дили дә сахламышдылар; бундан әлавә, онлар бу дилин әдәби бир дил кими, илк даирәсиндән чох узаг-лара яйылмасына ярдым көстәрмишдиләр.

Фарс дили, сәлчуглар заманында һиндистандан Кичик Азия гәдәр бөйүк бир саһәнин әсас әдәби дили олур. Сәлчуглар өзләрини, ериндә отурдуғлары гәбилә аристократиясына гәрцы гоймурлар, онлар өзләрини бу аристократиянын әввәдичиләри сайырдылар. Милли

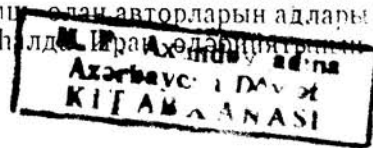
шүүрун йохлуғу өз ана дилләрини ирәли сүрмәйә имкан вермирди. Буну анчаг XV әсрдә теймуриләр әтдиләр. Белә бир дәйишиклик үчүн о заманда шәраит йох иди.

Гүдрәтли һөкмдарлар бу дили гәбул әтмәкдә һакимийәтләри алтында олан әмирләрә дә нүмунә көстәрмиш олурдулар. Фарс дили әввәлчә йүксә синфә мәнсуб олмағын әләмәти һесаб әдилирди. Франсыз дили рус аристократы үчүн мәчбури олдуғу кими, фарс дили дә сәлчуг феодаллары үчүн мәчбури бир дил сайылырды. Лакин шәһәр һәяты тәрәгги әтдикчә бу дил шәһәрдә дә көркәмли рол ойнамаға башлайыр. Фарс дили, сәлчуг дөвләти тәркибинә дахил олан сайсыз-һесабыз халглары бирләшдирмәк үчүн бир васитә олан бейнәлхалг дил иди.

Бу эпохада фарс язысынын белә кениш яйылмасына сәбәб дә мәнз бу иди. Һәтта әдәби дил артыг мөһкәмләниб, зәнкин әдәбийят яранмыш олан өлкәләрдә, мәсәлән, Эрмәнистанда вә Күрчүстанда белә, бу заман фарс дилинин тәсири тамамилә айдын көрүнүрдү. Бу өлкәләрдә фарс дили ерли дилләрә үстүн кәлә билмәсә дә, енә дә әдәби нәзирәләрдә, үслүб гайдаларында вә сөз игтибасларында бу дилин бөйүк тәсири көрүлүр.

Бүтүн бунлар, фарс әдәбийяты һаггында шәргшүнаслыгда мөһкәм ер салмыш бахышы енидән көздән кечирмәк зәрурәтини гаршыя гоюр. Бу вағта гәдәр фарс дилиндә язылан һәр шейи фарс әдәбийяты һесаб әдир, бу әдәбийятын һарада вә нә кими бир шәраитдә ярандығыны нәзәрә алмырдылар. Бундан әлавә бүтүн бу мүрәккәб комплекси Ирана аид һесаб әдирдидәр; өзү дә Иран дедикдә һазыркы Иранын тутдуғу территорияны нәзәрә алырдылар. Лакин XX әсрин анлайышынын бу гайда үзрә мин ил әввәлә аид әдилмәси методоложи чәһәтдән, әлбәттә, һеч дүзкүн дейилдир.

Иран әдәбийяты ялынз букүнкү Иран торпағында яранмамышдыр; бу әдәбийятын ярадылмасында бир чох халглар иштирак әтмишдир. Биз Иран әдәбийятыны, индики Иран торпағында яшамыш олан авторларын адлары илә мәнһуд әдәчәк олсаг, о һәлдә Иран әдәбийятынын

бөйүк сэрвәти тамамилә дағылар вә әлдә . неч бир шей галмаз. Бүкүнкү Иран территориясы сәлчуг дөвләтинә дахил олурду. Тәкчә буна көрә дә сәлчуг дөвләтини Иран адландырмаг мүмкүн олмадығы кими, Иран әдәбийятыны да бу торпаг илә әлагәдар әтмәк, ону Иран әдәбийятына чевирмәк дәхи дүзкүн дейилдир.

Әкәр биз бу әдәбийятын сәлчуг дөврүнә диггәтлә көз етирсәк, бу әдәбийятда Орта Азия, Хорасан, Загафазия вә с. даирәләринин нечә әмәлә кәлдийини айдын көрәрик. Бу сәһәдә индийә гәдәр, демәк олар ки, неч иш көрүлмәмишдир.

Сәлчугларын сарай әдәбийятына гайыдараг, гәйд әтмәлийик ки, бу әдәбийятын әсас вә башлыча формасы, габагкы дөвләрдә олдуғу кими енә дә гәсидә, йә'ни һөкмдары мәдһ әтмәк вә, сөз йох ки, ондан карлы пай алмаг мәгсәди илә язылан тәмтәраглы гәсидә иди. Сарай шаирләри әввәлки кими, самани вә гәзнәви устадлары тәрәфиндән ачылмыш чығырла кетмәйә чалышырдылар. Лакин тәшрифатын (әтикетин) зәифләмәси вә сарай һәятынын садәләшмәси илә гәсидә дә мөһтәшәмлийини итирир. Гәзнәви «шаирләр шаһы» Үнсүрү, охучуларын көзү өнүндә өз һөкмдарынын фәвгәлбәшәр бөйүк һейкәлини тәчәссүм әтмәйә чалышырды исә, сәлчуг усталаарындан ән бөйүйү олан вә һәяты башлыча олараг Мәрвдә кечән Әмир Мүәззи бу образы, бир-бирилә, демәк олар ки, неч рабитәси олмаян бир сыра хырда миниатюралара парчалайыр, өз поэзиясына хусуси бир «орнаментал» хусусийәт дахил әтдирир. һөкмдарын ролу алчалдығы кими, гәсидәнин дә тә'сир гүввәти зәифләйир. Бу сурәтлә сарай әдәбийятынын тәнәззүлдүндән, онун сөнмәйә баһламасындан бәһс әтмәк мүмкүн олур. Бу сөнмә, мәзмун һесабына форманын гүввәтләнмәсиндән, гәсидәнин бир бәзәк шейинә, фәйдасыз гәшәнк бир оюнчага чеврилмәсиндән ибарәт иди.

Сарай әдәбийяты зәифләдикчә шәһәр әдәбийяты гүввәтләнмәйә башлайыр. Шәһәр әдәбийяты, һәлә һаким синиф әдәбийятынын шиддәтли тәзйиги алтында галмагда давам әдир. Шәһәр өз һүгугуну һисс әтмәйә башласа да,

һәлә бу һүгугу мұдафиә әтмәйи бачармыр. Буна көрә дә шәһәр, юхары тәбәгәнин һәм әдәби дилиндән, һәм дә мүййән дәрәчәдә онун әдәби гайдаларындай истифадә әтмәйә мәчбур олур. Лакин гәрибә бурасыдыр ки, шәһәр, әдәби форманы һаким синфин әлиндә олдуғу кими гәбул әдәрәк, өз мәзмунуну она дахил әтмәйә, вә беләликлә, бу форманы ичәридән дағытмаға чалышыр. Мәсәлән, сон дәрәчә мараглы Сәмәргәнд шаири Сузәни (1173/4-дә өлмүшдүр) гәсидәни һәчв мәгамында ишләдәрәк, онун тәмтәрагыны мөһв әдир вә бунунла да онун тә'сирини йохалдыр. Бу ишдә Низаминин ролу даһа мараглыдыр; о шәһәрин фәйдасы үчүн аристократия әдәбийятынын әсас формаларындан бирини, йә'ни сарай дастаныны мәнимсәмәйи өз гаршысына бир вәзифә олараг гоймуш вә парлаг сурәтдә бу вәзифәнин өһдәсиндән кәлмишдир.

Бөйүк Азәрбайчан шаиринин һәят вә ярадачылығыны әһәтә әдән мараглы, лакин әйни заманда сон дәрәчә ағыр эпоханын ән гыса характеристикасы бундан ибарәтдир. Низами—юхарыда дедиймиз шәһәр һәятынын чөшгүн сурәтдә бөйүмәсинин парлаг шаһидидир. Сәлчуглар заманынын ме'марлары кими һәм мүсәлман әләминин ән'әнәләрини, һәм дә христиан Гафгазынын бәдии сәрвәтини бирләшдирмиш олан бу мүстәсна талант, ялныз о заманын шәһәри, даһа доғрусу, Загафазия шәһәри шәраитиндә тәрәгги әдә биләрди. Эпоханын бүтүн зиддийәти онун әсәрләриндә бирләшир, о чәсарәтли гәләми илә бизә, о заманын неч вагт солмаячаг бояларла чәкилмиш лөһнәләрини кәстәрир.

XII эсрдә Азәрбайчанда сарай поэзиясынын мәркәзи Шамаһыдакы ширваншаһлар сарайы иди. Материалларын сон дәрәчәдә аз олмасы бу сарайын әдәби һәятыны айдын сурәтдә янландырмаға имкан вермир. Анчаг ширваншаһларын да, Яхын Шәргдә көк салмыш адәтләрин изинчә кетдикләринә вә өз сарайларында, кияик дә олса, яхшы шаирләр чәмийәти сахладыларына шүбһә этмәк олмаз; бу шаирләр өз ярадычылыгыларыны ялныз һөкмдарлары мәдһ этмәйә һәср әдирдиләр:

Бу чәмийәтин ән мәшһур симасы вә башчысы Низамәддин Әбул-Үлә Кәнчәви иди; бунун ады адәтән ширваншаһ Мәнучәһр илә әлагәдар әдилир (Мәнучәһр, тәгрибән 1122—1150-чи илләрдә падшаһлыг этмишдир). Тәәсүф ки, Әбул-Үланын диваны бизим заманымыза гәдәр галмамышдыр. Анчаг мүхтәлиф антологияларда галмыш кичик шеир парчалары илә онун ярадычылығы һаггында бир шей сөйләмәк вә онун һәятыны өйрәнмәк лазым кәлир. Әбул-Үлә шөһрәтинин илк чағында, сарайда бөйүк ад вә һөрмәт газанмыш иди. Мәнучәһрә һәср әтдийи гәсидәнин гүрүрла долу ашағыдакы сәтрләри буну айдын кәстәрир.

«Кәнчәлиләр бүтүн мүасирләрини өтмүш
Мәним кимиләрлә фәһр әдирләрсә, бу тамамилә ер-

тиллир»

Лакин сарай шаиринин шөһрәтә чатмасы йолу һәр чүрә интригаларла долу иди. Бир тәрәфдән о өз ағаларынын наз вә шылтағына дөзмәли, дикәр тәрәфдән дә, мүвәффеғ олдуғу имтиязлы мөвгеиндән ону ләкәләйәрәк мәһрум этмәйә чалышан дүшмәнләринин һәр чүр һиләләрини дәф этмәли иди. Әбул-Үлә да эйни вәзийәтдә иди.

Шаири дөвләтә гаршы хәянәт кими ағыр бир ишдә мүттәһим әдирләр. Бу иттиһам ону, ялныз мөвгеиндән мәһрум этмәк дейил, бәлкә онун өлүмүнә белә сәбәб олмалы иди.

Шаир өзүнү мүдафиә әдәрәк дейир:

«Шаһа дедикләри ән ялан сөз будур:

Сәнин нәдимләринин башчысы олан Әбул-Үлә
Сәнин ишләрини, куя сәнин дүшмәнләринә хәбәр
верир,

Сәнин сиррләрини дүшмәнләрә билдирир».

О заманын сиясәгчиләри шаирләрдән бу мәгсәдлә истифадә әдирдиләр, буна көрә дә белә иттиһам, әлбәттә, һаглы көрүнә биләрди. О заманкы Ширван сарайынын вәзийәти һаггында бизә һеч бир шей мәлүм дейил. Әбул-Үлә өлдүрүлмәйиб, ялныз сарайдакы вәзифәсиндән харич әдилдийи, она верилән иттиһамын ифтирадан башга бир шей олмадығыны кәстәрир.

Һәр һалда шаир 55 яшында бир гоча икән һимайәдән мәһрум әдилмиш вә өз бахтындан ачы-ачы шикайәт этмишдир:

«Мәним гәлбим су вә алов кими инчә вә күчлү икән
Нә үчүн мән һәр ярамазын гаршысында торпаг вә ел
кими алчалтырам?»

Шаһын мәрһәмәтиндән мәһрум олмасы мүасирләриндә дә шаирә гаршы әһтиятлы бир мүнасибәт доғурмушду. Чүнки Әбул-Үлә бунлардан да ачы-ачы шикайәт әдир:

«Бу битмәз өмрүмдә мүасирләримдән
Бир нәфәр тапмадым ки, онда һәгигәт вә вәфа
олсун».

Бу шикайэтлэр тамамилэ эсаслы иди, чүнки шаирэ горхунч зэрбэ эндиранлардан бири дэ, онун эн яхшы шакирди, сарай гэсидэсинин бөйүк устады Эфзэлэддин Хагани иди (1197—1199-чу иллэр арасында өлмүшдүр). Эбул-Уланын төчрүбали көзлэри Хаганини чох тез сечмишди. Онун нэзарэти алтында битирдийи мэктеб, Хаганини тез бир заманда сарайын мөдһ вэ тө'риф усталарынын илк сырасына чэкмишди. Эдэби дилин бүтүн зенкиклиийини мөһкэм мәнимсәмэси вэ ени, лакин чох вагт сон дэрэчэ чүр'этли вэ бә'зи вагт ерсиз тәшбийи вэ образлар яратмаг чэсарэти Хаганини сарай шаирлэри үчүн горхунч бир рәгиб еринэ гоюрду. Эбул-Ула техника сәһәсиндэ онун үстүнлүйүнү билэ-билэ енэ дэ өз шакирдини сарая чэкмишди. Хагани дәрһал көзө чарпымыш, һәм Мәнучөһрүн, һәм дэ онун оғлу Ахстанын йүксәк илтифатына наил олмушду.

Лакин бу ярдыма гаршы тәшәккүр эвезинэ Хагани өз гоча мүәллиминин үзәринэ, исмаилиләрлэ әлагәдә олмаг бөһтаныны атмыш вэ беләликлә, өзүнэ сарайда мүстәсна ер тутмаға наил олмушду. Лакин падшаһын севимли шаирләринин башына кәлән фәлакәт буна да нәсиб олду. Вагтилэ Эбул-Улая гаршы йүрүдүлүб ону сарсыдан иттиһамы, инди дэ Хаганинин рәгиблэри она гаршы йүрүтмүшдүләр вэ Хагани Шәбәран галасында, ширваншаһларын дөвләт зинданында һәбсин бүтүн дәһшәтләрини кечирмишди. О, гәзәбләнмиш һөкмдары бир йол илэ рәһмә кәтирә билмишдисә дэ, анчаг һәбсдән чыхдыгдан сонра онун шөһрәти артыг тапдаланмышды вэ о, емрүнү йохсуллуғ ичиндә битирмишди.

О заманын үчүнчү талантлы шаири, шамаһылы Эбул-Низам Фәләки Ширвани (тәгрибән 1108—1146-чы илләр дэ яшамышдыр) Хаганинин һимайәсиндән истифадә этмишдир. Фәләки астрология илэ фәәлийәтә бацламышды; бу элмә дэ, астрономия кими, сәлчүг эпоһасында бөйүк диггәт верилирди. Фәләки Хаганинин ярдымы илэ ширваншаһлар сарайында мөвгә тутмушду. Онун гаршысында парлаг перспективалар ачылырды, о эдәби дөйүшдә сарай үслубунун Асир Аһсикети вэ Әдиб Сабир кими

бөйүк устадларын һүчумларыны мөһарәтлә дәф эдирди. Лакин буну да элэ бир гисмәт көзләйирди. Аз ялтаглығ этмәкдә мүттәһим эдилмәси шаһы гәзәбләндиришиш вэ Фәләки дэ һаман Шәбәран галасына атылмышды. Фәләки орадан чыхдыгда демишди ки:

«... мейит идим вэ бәдәнимин бүтүн үзвләриндән сүмүкләр «лам» һәрфи кими салланырды».

Көрүнүр Фәләкинин чох тез өлмәсинә дэ сәбәб о заманкы һәбсхананын дәһшәтлэри олмушдур; онун вагтсыз өлмәсини, досту Хагани гейд эдир.

Сарай шаири вәзифәсинин нә гәдәр горхулу олдуғуну Низами өз поэмаларында дәфәләрлэ гейд эдир. Бу заманын сарай шеиринин үч яхшы устадынын башына кәлән фәлакәт буну һәр шейдән көзәл тәсдиг эдир.

Ширваншаһлардан башга элдәкизиләр дэ сарай шаирлэри сахлайырдылар. Бу заманын дөрдүнчү бөйүк шаири Мүчирәддин Бейлагани (1196-да өлмүшдүр) Элдәкизин вэ Гызыл Арсланын сарайына даһил олмушду.

Онун шеирлэри бу вагта гәдәр кимсә тәрәфиндән лазыми гәдәр арашдырылмамышдыр, лакин бунун да бөйүк шеир устады олдуғуна шүбһә йохдур. Мәшһур һинд шаири Әмир Хосрөв кими мүстәсна шеир биличиси, Мүчирәддини һәтта Хаганидән белә йүксәк тутурду, бу исә лагәйд бурахылмаячаг бир тө'рифдир. Лакин Мүчирәддин, көрүнүр ки, сарай поэзиясынын юһарыда гейд этдийимиз мөгсәдсизлийини, тө'сирсизлийини артыг дуорду. О өз вәзифәләринә сүст вэ лагәйд баһырды. Онун шеирлэри, әтрафындакы һәят зиддийәтләрини дүшүндүйүнү вэ бу һәятда аз фәрәһ тапдығыны көстәрир.

«Гамыш кими дүз ол вэ өлүмү һәята тәрчиһ эт,
Чүнки гамыш сағ икән шәкәр верир, өләндән сонра

меләдня
Башыйын алтында илан варкән назланмаг вэ ятмаг

вагты дейил,
Гаршында арслан дуруркән нәш'әләнмәк вэ әйлән-
мәк ерн дейил.

Фәләк элинә бир мәш'әл алмыш вә сәнин
 Һаятынын хезинәсини дағытмаг истәйир.
 Сәһәр аһынла онун мәш'әлини сөндүр, чунки
 Бу оғру чох ачкөздүр, эв исә сәрвәтлә долудур».

Мүчирәддинин үрәйинә даман шей доғру чыхды. Дүш-
 мәнләри онун сарай шаирлийинә олан бу мүнәсибәтинә
 лагейд баха билмәдиләр. Бир күн Мүчирәддин һамамда
 икән пулла тутулмуш бир нечә гатили онун үзәринә сал-
 дырыб елдүртдүләр.

* * *

Низаминин вәтәни олан Кәнчә о заман Азәрбайчанын
 ән бөйүк мәркәзләриндән бири иди. Бу шәһәрин бинасы
 әрәбләр заманында, 845—853/4-чү илләр арасында гоюл-
 мушдур; адыны әрәбләрин ишғалына гәдәр Азәрбай-
 чанын пайтахты олан Кәнзәк шәһәриндән алмышдыр. Хи-
 лафәтин учғар әяләтләри айрылараг мүстәгилл һәят ке-
 чирмәйә башладыгда, Кәнчә 951/2-чи илдә Шәддадиләр
 ханәданынын пайтахты, өлкәнин култур вә әдәби һәя-
 тының мәркәзи олмушдур. Бу ханәдан сәлчуг Мәликша-
 һын зәрбәсилә дағылмыш вә Кәнчә о заман Мәликша-
 һын оғлу Мәһәммәдә чатмышды. XII әсрин әввәлләриндә
 Кәнчә әввәлки кими Азәрбайчанын пайтахты олараг гал-
 магда иди вә Азәрбайчан әмири Гара Сонгорун орада сара-
 йы олмасы һаггындакы мә'лумат һәр һалда буну сүбүт
 эдир.

Тарихчиләрин вердийи мә'лумата көрә 1139/40-чы ил-
 дәки зәлзәләдән Кәнчәдә 130 мин нәфәр һәлак олмуш-
 дур. Бу рәгәм чох бөйүдүлмүш олса да, һәр һалда о
 заман Кәнчә үчүн чох бөйүк олан мигясы айдын көстә-
 рир. Зәлзәлә, әмир шәһәрдә олмадығы вагтда баш вер-
 миш, онун бүтүн аиләси батан сарайын алтында һәлак
 олмушду. Бу заман күрчү падшаһы Дмитри, Кәнчәнин
 ағыр вәзийәтиндән истифадә этмиш, дағылмыш шәһәри
 союб гарәт эдәрәк, шәһәрин гапыларыны Кутаисинин
 яхынлығындакы Гелат монастырына апармышды; бу га-
 пылар һәлә XIX әсрдә дә орада иди.

Зәлзәлә Кәнчәнин абаданлығына бөйүк зәрбә вурмуш

олса да, кери дөнмүш Гара Сонгор, бүтүн сә'йини шәһә-
 ри бәрпа этмәк ишинә вермишдир, вә зәлзәләдән аз сон-
 ра Кәнчә, ялныз Загафгазиянын дейил, бүтүн Яхын Шәр-
 гин ән көзәл шәһәрләриндән бири олу. XIII әсрин әввәл-
 ләринә яхын бир заманда шәһәрин күчү о дәрәчә артмыш-
 ды ки, 1221-чи илдә монголлар Кәнчәйә яхынлашмыш, ан-
 чаг көзәл сурәтдә мұһафизә эдиләң шәһәрә һүчүма чәса-
 рәт этмәмиш, хәрач мәгамында пул вә Кәнчәнин башлыча
 мәһсулларындан бири олан ипәк парча алмагла кифайәт-
 ләнмишдиләр. 1225-чи илдә шәһәри Харәзмшаһ Чәләләд-
 дин әлә кечирмишди вә монголлар биринчи кәлишләрин-
 дән он дөрд ил сонра, Чәләләддинлә мүбаризәдә шәһәри
 һүчүмла алмыш вә өз адәтләринә көрә ону яндырыб күл
 этмишдиләр. Көһнә Кәнчәнин ериндә бир даһа ени шә-
 һәр әмәлә кәлмәди, чунки рус ишғалчылары тәрәфиндән
 Елизаветпол адландырылан, инди Кировабат адыны да-
 шыян ени шәһәр көһнә шәһәрдән 2-3 километр гәрбә
 доғру салынды.

Шәһәрин биләваситә күрчү мүлкләринә яхын олмасы
 һаким сүнфи, бурада һәмишә һазыр гошун гүввәси сахла-
 маға мәчбур эдирди. Дикәр тәрәфдән бу вәзийәт әһали
 үчүн сон дәрәчә әлверишли иди, чунки бу васитә илә һәм
 мәһсул мүбадиләси, һәм дә тәчрүбә мүбадиләси чох
 асанлашырды. Анидә олдуғу кими, бурада да сәнәткар
 әһалинин милли тәркиби чох гарышыг иди. Бу да кул-
 тур инкишафы асанлашдырырды. Сарай бу шәһәрә бөйүк
 мигдарда маһир сәнәткарлар чәлб эдир вә бунлар бәдии
 ярадычылыг ишләри илә феодалын һәяты вә мәишәтини
 зинәтләндирирдиләр. Бу кими шәраитдә тачирләр тәбә-
 гәсинин чох һиссәси сарайла шәһәр арасында васитәчи
 вәзифәсини әлә кечирмәйә чалышырды.

Сәнәткарлыг ишләринин кениш инкишаф этмәси бу-
 рада, бүтүн фәалийәтләри һәлә дә сәнәткарлар ичәри-
 синдә давам эдән суфи шәйхләринин олдуғуну сүбүт
 эдир. Шәһәр әһалиси һәмин бу шәйхләр васитәсилә элм
 вә әдәбийята доғру кетмәйә һәвәс көстәрирди.

Беләликлә, XII әср Кәнчәсинин Азәрбайчанын култур
 һәятында рәһбәр рол ойнадығыны сөйләмәк олар вә әй-

ни заманда дүня әдәбийятында ән шәрәфли ерләрден бирини тутан шаирин—даһи Низаминин вәтәни олмасы да өз-өзүнә анлашылыр.

* * *

Низами тәхәллүсү илә мәшһур олан Иляс Юсиф оғлу 1140-41-чи илдә, Кәнчәдә анадан олмушдур. Ғәләлик бу тарихи дүрүст сөйләмәк мүмкүн дейил, чүнки шаир һаггындакы биографик мә'лумат чох аздыр вә онун һаггындакы доғру мә'лумат енә дә башлыча олараг онун өз әсәрләриндән алыныр.

Низами өз әсәрләриндә Кәнчәнин адыны тез-тез чәкир, онун мәншәини кәстәрән «нисбәси», йә'ни ләгәби бүтүн яхшы мәнбәләрдә Кәнчәви, йә'ни Кәнчәли формасында кәстәрилер. Бә'зи Европа шәргшүнаслары даһа сонракы фарс мәнбәләринә әсасланараг, я Низаминин өзүнү вә я онун нәслини Гум шәһәри илә әлагәдар әтмәйә чалышсалар да, бу тәшәббүсләри рәдд әтмәк лазым кәлир. Бу гейд «Искәндәрнамәнин» икинчи һиссәсиндәдир, куя Низами бурада Гумун адыны чәкмишдир. Лакин инкилис шәргшүнасы Рийөнүн кәстәрдийи кими, бу сәтирләр сонрадан гондарылмышдыр вә Низаминин дейилдир. Бизим материалларымыз да Рийөнүн бу әтирафыны тамамилә тәсдиг әдир. Низаминин Париждә, Мйлли китабханада һичри 763-чү (милади 1360-чы) ил тарихи илә гейд әдилән вә мәнә мә'лум олан яхшы вә ән көһнә әл язысында да бу сәтирләр йохдур.

Низаминин аиләси һаггында биз, демәк олар ки, һеч шей билмирик. Инамла сөйләнмәси мүмкүн олан бир шей варса, о да будур ки, «Лейли вә Мәчнун» поэмасы язылдығы заман, йә'ни 1188-чи илдә Низаминин атасы артыг сағ дейилмиш. Бу заман артыг шаирин өзүнүн «күрд ханымы» адландырдығы анасы да сағ дейилмиш. Низами ярадычылығынын характери, онун фикри истигамәти, Низами аиләсинин феодал аристократиясы илә һеч бир әлагәси олмадығыны, әксинә олараг, Кәнчәнин сәнәткар әһалиси илә сых сурәтдә бағлы олдуғуну гәтий-йәтлә сөйләмәйә имкан верир.

Аиләнин, шүбһәсиз, мүәййән кәлири вармыш, йохса оғуллари кәзәл тәһсил ала билмәзди. Низаминин гардашы да шаир иди вә Кивами Мүтәрризидә ләгәби илә язырды. Лакин мүрәккәб шеир техникасыны мәһарәтлә мәннимсәмиш олан бу адам башга бир йолла кетмиш вә сарай шаири шәһрәтини интихаб әтмишди. Мәнә онун ялныз бир бөйүк гәсидәси мә'лумдур; бу гәсидәнин марағлы чәһәти бундан ибарәтдир ки, һәр бейтиндә бир һечә поэтик фигура вар, беләликлә XII әср шеир техникасыны өйрәнмәк үчүн бу гәсидә бир вәсаит ола биләр.

Һәр ики гардашда шаирлик мәһарәти олмасы, мүәййән дәрәчәдә, бунларын мәншәтләринин гарышыг олмасы илә изаһ әдилә биләр. Ушағлыгдан ики дилдә данышмалары онларда дил дуйғусуну сон дәрәчә инкишаф әтдирмәли, дил фактларыны диггәтлә мүғайисә әтмәк вәрдиши яратмалы вә беләликлә, башга дилләрин мәннимсәнмәсини асанлашдырмалы иди.

Низами атасыны чох тез итирмишдир. Һәр һалда илк әсәрләриндә белә бу хусусда һеч бир хатиратын олмасы буну кәстәрир. Шаирин сөзләриндән мә'лум олур ки, анасы оғлунун тәһсилени артырмасы вә бунунла яшайыш вәсаити әлдә әтмәси үчүн инадла чалышырмыш; бу да онун атасынын чох тез өлмүш олдуғуну тәсдиг әдир.

Низаминин һечә охумасы, онун мүәллиминин ким олмасы һаггында һеч бир мә'лумат галмамышдыр. Кәнчәдә алим аз дейилди, вә ирадәси мөһкәм олан шәхсләр үчүн тәһсил алмаг мүмкүн иди. Низаминин өз заманынын бүтүн әлмләриндән хәбәрдар олдуғуну әсәрләриндән анламаг олар.

Бу әлмләр ичәрисиндә биринчи ери шүбһәсиз фәлсәфә тутурду (о заманын фәлсәфәси теология илә бирләширди). Лакин бу саһәдә Низаминин мә'луматы, хусусилә гәндим грек фәлсәфәси илә олан танышылығы, о заманын адәтән мүсәлман алимләриндә мүшәһидә әдилән мә'луматдан чох-чох кениш имиш. Византия әлминин ән'әнәләрини сахламыш Күрчүстанын она яхын олмасы, әрәб философларынын билмәдикләри мәсәләләрдән мә'лумат алмаға Низамийә имкан верирди.

Астрономия да фәлсәфә илә бәрәбәр дурурду, (бу да енә мүййән дәрәчәдә астрология илә әлагәдар иди). Низаминин әсәрләриндән бөйүк бир астрономия терминологиясы лүгәти дүзәлтмәк олар. Низаминин бу терминләри нечә ишләтмәсини тәһлил эдәркән айдын олур ки, бурада шеирләрин надир вә чәтин сөзләрлә бәзәдилмәси дебил, бәлкә мувафиг астрономия анлайышы илә мүкәммәл сурәтдә мәшгул олмаг һәвәси әсаслы ер тутур. Белә мәшгәлә исә бу әлмин бүтүн әсасларынын мәнимсәнмәсини тәләб әдирди. Низаминин медицинадан, астрономиядан вә математикадан мүййән дәрәчә мәлуматы варды. Бундан әләвә, Низами фәлсәфәни, мәнтиги, һабелә әлкимяны билдийинә көрә, демәк олар ки, өз заманынын бүтүн әлмләриндән хәбәрдар имиш.

О заман әрәб дилини билмәдән бүтүн бу әлмләри өйрәнмәк мүмкүн дейилди. Бундан әләвә, шеир техникасы да әввәлчә классик әрәб поэзиясы материалы үзәриндә мәнимсәнирди, буна көрә дә Низаминин әрәб дилини мүкәммәл билдийини гәтийәтлә сөйләмәк олар.

Низами тәгрибән 1173/4-чү илдә*, яшы отузу өтдүйү заман әвләнмишдир. О заманын адәтинә көрә Низами чох кеч әвләнмишдир. Онун тез әвләнмәсинә нә мане олурду? Бу суала ики чүр чаваб вермәк олар: бир тәрәфдән кәбин пулуну вермәк вә өзүнә бир әв дүзәлтмәк үчүн лазым олан мадди вәсаитин йохлуғу, диқәр тәрәфдән дә әлмләри өйрәнмәк үзәриндә чидди сурәтдә чалышмаг һәвәси. Әлмләри өйрәнмәк үчүн чидди сурәтдә чалышан Низаминин шәхси ишләри илә мәшгул олмаға вагты галмырды.

Онун илк әвләнмәси белә олмушду: тәгрибән 1172/3-чү илдә Дәрбәнд һакими она бир кәниз кәндәрмишди; гыпчаглар тайфасындан олан бу кәнч кәнизин ады Афаг иди. Низами онунла әвләнмиш, ону үрәкдән севмишди, лакин Афагла узун заман яшамаг она нәсиб олмамышды. 1174/5-чи илдә о, Мәһәммәд адлы бир оғул доғмуш вә 1180-чы илин әввәлиндә, Низами икинчи поэмасы олан

* Бу тарихи дүзкүн тәйин әтмәк мүмкүн дейилдир, тәхмини олараг 1167—1174-чү илләр арасында.

«Хосров вә Ширин» үзәриндә чалышдығы вагтларда Афаг өлмүшдү. Севимли арвадынын өлүмү Низамини сарсытмышды. Низаминин рәйинчә, Ширин образы мүййән дәрәчәдә шаирин бу илк севкисинин абидәси олараг галмалы иди.

Низами һаман поэмада Афаг һаггында белә дейир:

«О (Ширин) мәним гыпчаг көзәлим кими ити еришли иди,
О санқи мәним Афагымын лап өзү иди...
Учабойлу, көзәл вә ағыллы иди.
Ону мәнә Дәрбәнд һакими кәндәрмишди,
Онун дәриси зиреһ иди, һәтта зиреһдән дә мөһкәм иди.
Онун доғу көйнәк голундан дар иди*.
О ә'янлары рәдд әтмиш,
Лакин башыны мәнимлә бир балыша гоймушду.
Түркләр кими о да көчмәйә (көчәрилијә) мөһтач иди.
Түрклији илә дә мәним эвими йыхды.
Түрк гызым чадырдан көрүнмәз олдуса да,
Худая, мәним түркзадәмин гайғысыны чәк».

Түркзадә, шаирин түрк гадынындан доғулмуш, еканә оғлу Мәһәммәддир; көрүнүр бундан башга онун әвлады йохмуш. Низами Афага олан бүтүн мәнәббәтини оғлуна салмышды. О, өз поэмаларында дәфәләрлә оғлунун адыны чәкир. Аталыг мәнәббәти ону оғлу илә чох яхынлашдырмышды; о өз гайғыларына оғлуну да шәрик әдир, өзүнүн ярадычылыг тәдбирләри вә нийәтләриндән оғлуну акаһ әдирди. Мәһәммәд он дөрд яшлы ушагкән тәкид әдир ки, атасы, Ширваншаһ тәрәфиндән сифариш әдилмиш «Лейли вә Мәчнун» поэмасыны язмаға башласын. Тема Низамини марагландырмырды, о бу сифариши көтүрмәк истәмирди, анчаг оғлунун сәйи сәйәсиндә Азәрбайчан әдәбийятынын ән көзәл әсәрләриндән бирини ярадыр.

Оғлу пәрәстарсыз галдыгындан шаир, ушағын гејдинә гала билән башга бир арвад алмаға мәнчүр олур.

* Онун бәкарәтинә вә исмәтлән олмасына ишәрәдир.

О, икинчи дөфә, тәгрибән 1180-чы илдә эвләнир. Низами икинчи арвадынын адыны ачыг сөйләмир, анчаг «Искәндәрнамәнин» икинчи һиссәсиндәки ишәрәдән онун адынын Көһәр олдуғуну анламаг олар. Икинчи арвады илә Низами 1188-чи илә гәдәр яшамышдыр. Икинчи арвады өлдүкдән сонра шаир үчүнчү дөфә эвләнмишдир, анчаг Низами «Искәндәрнамә»ни битирдикдә, йә'ни 1193—1201-чи илләр арасында үчүнчү арвады да өлмүшдүр.

Беләликлә Низами, өмрүнүн сон күнләрини дул оларак кечирмишдир, бир даһа эвләнмәйин заманы кечмишди, оғлу да бөйүмүш, бахылмаға эһтиячы йох иди. Бу факты гейд этмәлидир ки, Низами өз заманынын адәтләринин әксинә оларак, бирдән бир нечә арвад алмамышдыр, о башга-башга заманларда вә габагкы арвады өлдүкдән сонра эвләнмишдир. Бу чәһәти бир нечә арвадын сахланмасы үчүн лазым олан мадди вәсаитин олмамасы илә дә изаһ этмәк мүмкүндүр. Лакин белә изаһат һеч дә дүзкүн олмаз, чүнки Низами эвләнмәк һаггында өз рәйини ачыг сөйләйир. Онун нәзәриндә арвад әрин йолдашыдыр, феодал аристократия гадыны сатдыг мал этдийи һалда, Низами, гадыны һятын даяғы вә севинчи һесап эдир. Низаминин рә'йинчә бир адамын бир нечә арвады варса, онлардан һеч бири онун әсл йолдашы ола билмәз вә белә адам һәр заман ялһыз вә тәрк эдилмиш олар.

Низами Аристотелин дилилә дейир:

«Вәһши гәбиләләрдән олан бу гәдәр кәнизләрлә

Өз өмрүйүн мәһсулуну әбәс ерә сәрф этмә,

Сәнә тәк бир гадын кифайәтдир.

Чүнки чох арвады олан әрин (дүняда) һеч кәси йохдур.

Талә она көрә белә хяянаткардыр (дәйәшкәндир) ки,

Онун атасы едди, зһасы ио дөрддүр.*

Низаминин кәнч яшларындан башлаяраг бүтүн әлм саһәләрини мәнимсәмәйә чалышдығыны юхарыда көр-

*) Йә'ни едди сәйярә вә дөрд үнсүр—торпаг, су, һава, өд. Шәриәтлә ичазә верилән дөрд арвад алмаға ишәрәлдүр.

дүк. Онун аловлу гәлби һәгигәт тапмаг эһтирасы илә чырпынырды вә бу һәгигәти тапмаг үчүн о, узун кечәләрдә, кирпикләрини юммадан, чырағын сөнүк ишыгында көһнә әлязыларынын саралмыш вәрәгләрини чевирирди. Лакин онун ахтардығы шейи бу вәрәгләрдә тапмаг мүмкүн дейилмиш, һәтта о заманын тәсәввүрүнә көрә «йүксәк» сайылан теология «әлми» белә ону кифайәтләндирмирди.

Һәгигәти тапмаг арзысы ону ади бир йола, о заманын бүтүн үсянкар гәлбләриниң кетдийи йола севг этди. Бу һәгигәти суфиликдә, дәрвиш шейхләриндә ахтармаға мәчбур этди. Тәәссүф ки, Низаминин дәрвишләр сырасына нечә дахил олдуғуну, онларын ичәрисиндә өзүнә узун заманмы мүршүд ахтардығыны билмирик. Суфилик XII әсрдә өзүнә мәхсус мәтанәти илә, мә'мүнлүйүн әвам вә көһнә адәтләринә ябанчы олмасы илә Низаминин эһтиячыны мүййән дәрәчәдә тә'мин эдә биләрди.

Лакин гәрибә бурасыдыр ки, Низами бүтүн суфи тәригәтләриндән вә чәрәянларындан ән чүр'әтлисини, шәһәр зәһмәткешләрини даһа чәсарәтлә мүдафиә эдән тәригәти гәбул этмишдир. Рәвайәтә көрә онун шейхинин ады Әхи Фәррух Зәңчани имиш. Биз онун ким олдуғуну билмирик, суфи шейхләринин тәзкирәләриндә онун ады йохдур. Лакин бу шейхин ады онун тәригәтинин мүййән сүбуту ола биләр. Әхи (әрәбчә «гардашым») сөзү, ялһыз шәрг шәһәр һятында чох бөйүк рол ойнамыш әхи тәригәти шейхләринин адлары илә бирликдә ишләдилирди. Әхиләр, һәлә хилафәт заманында башланмыш вә шәһәр сәнәткарлары арасында кизли өзүнүмүдафиә тәшкилатлары яратмаг истәйән «фүтүввә» һәрәкатыны давам этдирмәк вәзифәсини гаршыларына гоймушдулар.

Тәәссүф ки, әхиләрин XII әсрдә Азәрбайчандакы фәаллийәтләри һаггында мә'луматымыз йохдур, лакин XIV әсрин әввәлләриндә бу тәшкилатын маһийәти һаггында сон дәрәчә мараглы характеристика галмышдыр. Бу кими тәригәтләрин адәт вә ән'әнәләри мөһкәм сахландығындан вә әлимиздә олан материал Кичик Азияя, йә'ни нисбәтән Загафгазияя яхын бир района аид олду-

гундан, онун мүйөйөн дәрәчәдә Кәнчә әхиләринә дә аид олдуғуну зәһн этмәк мүмкүндүр.

Әрәб сәйяһы Ибн-Бәтутә бу тәшкилаты белә тәсвир әдир: «Рум туркләри илә мәскун олан бутун өлкәләрдә, һәр виләйәттә, һәр шәһәрдә, һәр кәнддә бунлардан вар. Бүтүн дүняда гәриб вә юрдсузлара бунлар гәдәр гайғылы олан, ач адамы доюран, әһтиячына көмәк эдән, чәбрин гаршысыны алан, залым сәркәрдәләри вә онларын көмәкчиләрини өлдүрмәйә һазыр адам тапмаг мүмкүн дейил. Бунлар кәнчләрдән, субайлардан вә тәкбашына яшаян адамлардан өз сәнәтиндә вә я башга сәнәтләрдә олан адамлары бирләшдирән шәхсә әхи дейирләр вә ону өзләринә башчы сечирләр. Бу адама фүтүв вә дәхи дейилер. Әв тикилир, аваданлыг, чыраг вә лазым олан шейләрлә тәһһиз эдилер. Онун йолдашлары күндүз ишләйир, өзләринә азугә газанырлар. Ахшам гаш гаралдыгда, газандыгларыны көтүрүб әхинин янына кәлирләр, бу пуллара мейвә, ейинти вә эвә лазым олан башга шейләр алыныр. О күн шәһәрә бир гәриб кәлирсә, онлар өз янларында она ер верир, ону мүфтәчә едириб ичирирләр, вә һаман шәхс кедәнә гәдәр онларын янында галыр... Мән дүняда бунлар гәдәр көзәл ишләр көрән адамлар көрмәмишәм. Әйинләринә гәба, аягларына аяггабы кейирләр вә һәр бири, гуршағында ики дирсәк узунлуғунда бычаг кәздирир. Башларына кечәдән гәләнсүвә* гоюр, гәләнсүвәнин үстүнә исә бир дирсәк узунлуғунда вә ики әл әниндә парча тикирләр.

Бир ерә топлашанда һәр кәс өз гәләнсүвәсини чыхарыб гаршысында дөшәмәнин үзәринә гоюр, башында зәрдханидән** вә я башга бир парчадан диқәр гәшәнк гәләнсүвә галыр...».

Бу тәсвир тамамилә айдын кәстәрир ки, әхиләр сүфрәләри үмүми олан хүсуси бир әмәк коммунасы имиш. Лакиң ән мүһүммү будур ки, онлар өзләринин

* Гәләнсүвә—уча кечә папаг.

** Зәрдхани—инчә ипәк парча.

мадди вәзийәтләрини яхшылашдырмагдан башга гаршыларына чох кениш вәзифәләр гоюрмушлар—бу вәзифә исә, ярдыма әһтиячы оланлара көмәк этмәк, вә ихтиярындан суи-истиғадә эдән һакимләрә гаршы зәһмәткешләрин һүгүгуну силаһла мүдафиә этмәк иди. Башга сөзлә дейилсә, бу тәшкилат башга дәрвиш тәригәтләри илә чох аз әлагәдар иди; башга дәрвиш тәригәтләри үмүми мәнзилләр ярадараг, яд әллиләрин гайғысына галсалар да, анчаг бунлар һөкүмәт адамларына гаршы чыхыш әтмир вә чох вагт пассив муғавимәтлә ки-файәтләнирдиләр.

Әхиләрин XII әсрдә бу кими мәгсәдләр уғрунда мүбаризә әтдикләрини Низаминин өз сөзләриндән дә көрмәк олар. «Лейли вә Мәчнун»-ун башланғычында мәшһур «Сагинамә» һиссәси вардыр ки, шаирин һәята олан бахышыны, онун мүасирләринә гаршы мүнасибәтини ифадә әдир. Динч вә мүлайим олмаг зәрурәти һагғында, мәнсәб адамларына хидмәт әтмәкдән боюн гачырмағын зәрури олмасы һагғында, башгаларына һөрмәт кәстәрмәк вә бүтүн ярдыма мөһтач оланлара фәдакарлыгла хидмәт әтмәк һагғындакы нәсиһәтләр арасында, өзүнү алчалтмағын зәрәрини кәстәрән чох марағлы бир парча вардыр:

Нә заманадәк буз кими донмуш олмалы,
Суда мурдар олмуш сичан кими олмалы?
Күл кими, юмшаг олмагдан әл чәк,
Бәнәфшәнин икиүзлүлүйүнү кәнара бураг,
Тиканын да лазым олдуғу һаллар олур,
Бә'зән ишдә ағылсызлыг да лазым олур».

Шаирин сөзләринә көрә һәр бир чәбрә гатлашмаг зәифлик әләмәтидир—гаршыя чыхан һәр алчаға боюн әймәк олмас:

«Нә үчүн сән бойнуну һәр юмруғун алтына турсан,

Нә үчүн һәр чәбрә гатлашырсан!

Тикан кими ол, низэни чийниндэ тут,
 Анчаг онда гучаг долусу кулу баггына басарсан!
 Чэбрэ гаршы аһ чэкмэк гүввэти гырыр,
 Инсан оглу аһлардан өлүр!»

Чэбрэ, зүлмэ гаршы инлэмэк ачымаг йох, бүтүн гүв-
 вэни она гаршы гоймаг лазымдыр. «Низэни чийниндэ тут»
 сөзүнү Ибн-Бәтутәнин әхиләрин гуршаг алтында бы-
 чаг кәздирмәк һаггындакы мә'луматы илә тутушдурмаг
 мараглыдыр.

Әхиләрлә әлагә Низаминин бүтүн фәалийәтиндә дә-
 рин из бурахмышдыр. Ондакы бөйүк һуманизм, бәшәрий-
 йәтә гаршы аловлу мәнәббәт, бу әхиләр арасында инки-
 шаф этмишдир. Өз әсәрләриндә ялныз бәдии образы кәс-
 тәрмәклә кифайәтләнмәйәрәк, һәята актив сурәтдә га-
 рышмаг, онун бутун гаранлыг чәһәтләрини чәсарәтлә
 ачыб кәстәрмәк вә о заманкы чәмийәтин горхунч хәс-
 тәликләрини йохалтмаг үчүн йоллар кәстәрмәк мәсәләси
 Низаминин бүтүн әсәрләриндә чох көркәмли ер тутур.
 Низами өз поэмаларында мәнсәб саһибләринә мүрачиәт
 этсә дә, буну ялтаглыгдан, бир парча чөрәк үзүндән эт-
 мир, о мәнсәб саһибләри илә, суфи рәвайәтләринә көрә,
 IX әсрдә хәлифәләр күбар һөкмдарлара чеврилдикләри
 заман шейхләр онларла данышдығы кими данышырды.

Низами, сөзүн бөйүк тә'сиринә инанараг, мәнсәб адам-
 ларыны өйрәтмәйә чалышыр, о зәнн әдир ки, вә'з фәйда-
 сыз олмаз, шәһәр вә кәнд зәһмәткешләринин яшайышы-
 ны бир дәрәчәйә гәдәр йүнкүлләшдирәр.

Низаминин поэзия илә нә заман вә нечә мәшғул ол-
 маға башладығы һаггында мә'луматымыз йохдур. Онун
 беш бөйүк поэмасындан башга индийә гәдәр, демәк олар
 ки, һеч өйрәнилмәмиш диваны, йә'ни лирик шеирләри
 мәчмуәси дә бизә чатмышдыр. Бәдии ярадычылыг саһә-
 синдә Низаминин илк аддымларынын бу диванда әһс эт-
 дирилмиш олдуғуну күман этмәк мүмкүндүр. Демәк ол-
 маз ки, Низаминин илк поэмасы әйни заманда онун илк
 шеир тәчрүбәси иди. Поэмадакы көзәл техника айдын

кәстәрир ки, бундан әввәл Низами узун замаң мәшғ вә
 техника вәрдиш йолу кечирмишдир ки, бу да гыса лирик
 әсәрләрдә даһа асан сурәтдә һәята кечирилә биләрди.

Һәр һалда демәк олар ки, Низами отуз яшында икән,
 йә'ни 1171-чи илә яхын, өз заманынын чәтин шеир техни-
 касыны тамамилә мәнимсәмишди. Онун парлаг хиялы,
 әлмин бүтүн саһәләриндәки бөйүк билйи вә әдәби дилин
 бүтүн зәнкинлийинә ейәләнмәси онун гаршысында
 парлаг кәләчәйә йол ачырды. Яхындакы һәр һансы бир
 хырда князын хидмәтинә кетсә, дәрһал сарай даирәлә-
 риндә һәм һөрмәт вә шөһрәт, һәм дә мадди тә'минат
 әлдә әдәчәйинә әмин ола биләрди.

Лакин Низами бу шөһрәтә лагәйд бахырды. Бир пар-
 ча чөрәк үчүн алчалмаг, сәдәгә истәмәк, шөһрәтә лайиг
 һеч бир иш көрмәмиш адамы тә'рифләмәк онун характе-
 ринә зидд иди. Падшаһ илтифаты илә «нәш'әләнәрәк»
 өз һәяты үчүн даима титрәмәкдәнсә, «хырда адамларла»
 яшамаг яхшыдыр:

«Тоз зәррәси илә күнәш ишығы кими рәфтар эт*,
 Сән һара Чәмшид** сарайынын зинәти һара!
 Падшаһ маашындан әл чәк,
 Сарай хидмәти ялныз инсаны вәтәндән айры са-
 лыр.

Падшаһла яхынлашмагдан,
 Гуру памбыг чошғун аловдан горундуғу кими
 сагын.

Бу од ишыгла долу олса да, ондан ялныз
 Узагда олан адам тәһлүкәсиз ола биләр.
 Шамын ишығындан һәвәсләнән пәрванә
 Шамын зияфәтинә гонаг кәлсә, янар!...»

Низаминин әсриндә яшаян бир сыра сарай шаиринин
 мүгәддәрәты һаггында юхарыда дедикләримизи хатыр-
 ласаг, шаирин бу сөзләринин нә гәдәр доғру олдуғуну

*) Өртүлү биная дүшән күнәш шүасындан әмәлә кәлән тоз
 сүтунунун образыдыр.

** Гәдим Иранын әфсанәви падшаһы.

анларын. Сарай шаиринин нәсиби—бош шөһрәт вә ла-
бүдд өлүмдән ибарәт иди.

Лакин Низами ялныз бу шөһрәти горхулу олдуғуна
көрә нисләмирди. Бу инчә сөз оюнчагларынын бүтүн бош-
луғуну вә мә’насызлыгыны о чох кезәл анлайырды. Оғ-
луну бу шөһрәтдән чәкиндирәрәк, шеир һаггында көһнә
бир мәсәли, «бунларын ән яхшылары—ән ялан оланла-
рыдыр» мәсәлини хатырлатмасы әбәс дейилди. Бу сөз
мәһз сарай поэзиясы һаггында дейилмишдир, чүнки бу
поэзияда, инсаны көйләрә гәдәр йүксәлдән вәһши-уй-
дурма мүбалиғәләр һәр шейдән чох гиймәтләндирилди;
һалбуки, йүксәлдилән адамын бир чох һалларда белә
тә’рифә һеч бир ләягәти олмурду. Низаминин рә’ийнчә бу
тә’рифләр бош сөзләрдир, буна көрә дә шаирләр бу сөз-
ләри белә асанлыгла сәрф эдирләр:

«Бош шеирләрлә кифайәтләнен үчүн
Сөз дүзмәк асандыр.
Гиймәтли дашы гаядан гопаран шәхс
Өзүнә лазым олан сөзү чәтинликлә тапыр».

Низами, сәдәгәйә көз тикмәйи инсан һейсийәтиндән
ашағы һесап эдир.

«Бир парча чөрәйин, бир удум да суюн варкән,
Өз әлини, гашыг кими, һәр чүр габа-сохма».

Инсанын сәрвәт топламаг үчүн чәкдийи зәһмәт, бош
ерә күч сәрф әтмәкдир, чунки бүтүн бу сәрвәт онун һә-
ятыны зәнкинләтмир, онун өмрүнү узатмыр:

«Инсан гида сайәсиндә узун яшаса иди
Чох ейәнләр узун яшардылар».

Низами, һеч кәсдән вә һеч вагт сәдәгә истәмәмәси
илә фәхр эдир. О «Лейли вә Мәчнун»-да белә дейир:

«Сәрвәт үчүн мән кимсәйә әл узатмадым,
Мән ялныз аллаһын гаршысына әл узада биләрәм,

Мән ялныз өз әлимин әмәйиндән мүкафат алырам,
Артыг кәлирим варса, бу мәним өз хәзинәмдән-
дир».

Асан йолла газанч әлдә әтмәк арзысында олан адам-
лара белә һәят чох да хош көрүнмәз, анчаг Низами һәя-
тын мә’насыны һеч бир шейдә дейил, мәһз әмәкдә көрүр:

«Биз дүняя әмәк хатирәси үчүн кәлмишик,
Бошбоғазлыг хатирәси үчүн кәлмәмишик».

Инсан әмәйи севәрсә, әмәк дә ону севәр вә инсан һә-
ятын һәгиги севинчини ялныз әмәкдә дуяр, чүнки

«Әмәкдән сонра бөйүк динчлик башланыр...»

Нә гәдәр сәрт көрүнсә дә, Низаминин бу һәят про-
граммасы дәрин никбинликлә долудур. Низаминин заман-
нында яшамыш сарай шаирләринин ахырда, дүнянын
алдадычы сәдәгәтини дәрин нифрәтлә лә’нәтләндирдик-
ләрини хатырлаяг. һәятын мә’насыны билмәйә чалышан
вә өз сорғуларына чаваб ала билмәйән мәшһур Өмәр
Хәйямын һиддәтли шикайәтләрини хатырлаяг. Низами—
гәлбләри динчлик тапмаян бу гиямчы адамларын тама-
милә әксинәдир. О өз ишинә әминдир, о, дүняя нә үчүн
кәлдийини билир, онун еканә арзысы—өһдәсинә көтүрдү-
йү вәзифәни шәрәфлә еринә етирмәкдир. һеч шүбһә йох-
дур ки, Низаминин бу гүввәти онун халг күтләси илә
әлагәсиндә, XII әсрдә гәти олараг йүксәлмәйә башлаян
синифлә әлагәсиндәдир.

1175-чи илә яхын, йә’ни әвләнмәсиндән бир аз сонра,
Низами биринчи бөйүк поэмасы олан «Мәхзәнүл әсрары»
(«Сиррләр хәзинәси») яратмаға башламышдыр. Бу поэ-
манын битмәсинин дүзкүн тарихини тә’йин әтмәк һәлә-
лик мүмкүн олмур. Дәғрудур, онун сон ики бейтиндә бе-
лә бир тарих вар:

«Дүзкүн һесаба көрә һәгигәтән
Рәбиүләввәлин ийирми дөрдү-иди.
Бу вагта гәдәр һичрәтдән
Беш йүз етмиш ики ил артыг кечмишид»

Бу исә дүз 1176-чы ил сентябрын 30-на мұтабигдир.

Шаирин өз көстәриши олан бу сәтрләр шүбһәни арадан көтүрмүш кими көрүнүр. Лакин иш бурасындадыр ки, әлязыларында бу тарих башга шәкилдә дә язылыр, мәсәлән, 552 (1157) вә 582 (1186) тарихләри дә раст кәлир, чүнки бу рәгәмләрин һәр икиси, вәзн позулмадан, сәтрә салына биләр. Бу рәгәмләрдән биринчиси һеч ола билмәз, чүнки бу поэма он алты яшлы кәнч тәрәфиндән языла билмәзди. Доғрудур, биз, лап сәккиз яшыннан язмага башламыш бир чох талантлар таныйырыг; бу кимләри шәргдә даһа чох олмушдур. Лакин белә чидди вә дәрин әсәр кәнчлик яшдарында языла билмәзди. Бу поэмада гочалыгдан бәһс эдән фәсил дә буна зидд чыхыр, бу фәсил артыг бу дүшмәнин, йә'ни гочалығын яхынлашмасыны һисс эдән адам тәрәфиндән язылмышдыр.

Икинчи тарих ачыгдан-ачыга чох сонракы заманы көстәрир; бу тарихә инанмаг лазым кәлсә, бу поэманын «Хосров вә Ширин»-дән сонра язылмыш олдуғу мейдана чыхыр; һалбуки, шаирин өз көстәриши буна зиддир.

Бундан башга, техника чәһәтдән бу сәтирләрин сон дәрәчә зәиф олмасы да бу шүбһәни артырыр. Әлбәттә, бу тарихи бәдии сурәтдә ифадә этмәк чәтиндир. Лакин Низами бөйүк шаирдир, о' пис шеир язмышды, бу вәзифәни дә о даһа көзәл һәлл эдә биләрди. Бир дә XIV әсрин орталарынын тарихи илә көстәрилән ән көһнә әл языларында бу сәтирләр йохдур, бу да онларын даһа сонракы интерполяция (әләвә) олдуғуну көстәрир.

Буна көрә дә бу сәтирләрә бир гәдәр әһтиятлы янашмаг вә поэманын 1175—1179-чу илләр арасында язылмыш олдуғуну сөйләмәк лазым кәлир. Бу хүсусда мәлуматымызын аз олдуғу нәзәрә алынса, дөрд иллик бир фәрг о гәдәр дә горхулу көрүнмәз.

Поэма, сәлчуг вассалларындан биринә, йә'ни Бәни-Мәнкучәк ханәданынын үзвү Фәхрәддин Бәһрам шаһ ибн Дауда (1225-чи илдә өлмүшдүр) вә әйни заманда Кичик Азияда Әрзинчан областынын һакими вә Кичик Азия сәлчугунун вассалы II Гылыч Арслана (1156—1188) иттиһаф әдилмишдир.

Нә үчүн Низами, чох да севмәдийи аристократия нүмайәндисинә өз әсәри илә мұрачиәт әтмишдир?

Сонра көрәчәйимиз кими, бу поэма башлыча олараг һаким үчүн нәсиһәт вә төвсийә вәзифәсини дашыйыр. Низами бу поэманын көмәйи илә залим феодалын фәәлийәтинә әлә бир истигамәт вермәйә чалышыр ки, бу фәәлийәт зәһмәткешләрин интересләринә аз зәрәр кәтирсин. Низами феодалын гаршысында бүтүн гардашларыны мұдафиә эдир, чох вағт өз ачы дәрсләри илә феодалын көзүнү ачмаға, һаким гәзәбләндиқдә исә бүтүн төһмәти өз үзәринә көтүрмәйә чәсарәт эдир. Бу бөйүк вә аличәнаб бир мәгсәд иди ки, буна ялыз һакимин тахтына мұрачиәтлә чатмаг мүмкүн иди. Низами, шәһәри амансыз бир сурәтдә боғуб эзән ерли гәбилә аристократиясы гаршысында сәлчугларын бүтүн үстүнлүкләрини айдын көрүрдү. Поэмада солтан Сәнчара мұрачиәт эдән гарынын дилиндән:

«Түркләрин сәадәти үстүн кәлдийи замандан бәри
өлкә әдаләтлә бәзәнмишдир»

демәси әбәс дейилдир.

Буна көрә дә мәсләһәтләринин һамысынын әбәс олмаячағына, бунлардан һеч олмаса, бир тохумун яхшы торпаға дүшәрәк таза чүчәрти верәчәйинә әмин ола биләрди.

Икинчи—«Хосров вә Ширин» поэмасыны Низами бирдән-бирә үч һакимә—Ираг сәлчугу II Тоғрулибн Арслана (1177—1194), элдәкиз Шәмсәддин Әбу Чәфәр Мәһәммәд Чаһан Пәһләванә (1174—1186) вә онун гардашы, о заман һәлә һаким олмаян Мүзәффәрәддин Осман Гызыл Арслана тәгдим әтмишди.

Бир поэмада бу гәдәр чох ад олмасы мүстәсна бир һадисәдир. Бир нечә адама иттиһаф олуан башга бир поэма мәнә мәлум дейил. Бундан әләвә, сарай шаирин үчүн бир нечә шәхсә әсәр иттиһаф этмәк горхулу бир иш иди. Дикәр бир һөкмдара хидмәт әтмәсиндән шүбһә әдилән шаирләрә, шаһларын нечә диван тутдуғларыны биз яхшы билирик.

Доғрудур, Чаһан Пәһләван вә Ғызыл Арслан гардаш-дырлар, бурада хүсуси горху йохдур, лакин Ираг солтаны Азәрбайчан һакимләри илә нә гәдәр әлагәдар олса да, енә дә кәнардадыр.

Бурадан белә көрүнүр кй, шаир һәр нечә олурса олсун зәһмәтинин баһасыны алмаға чалышырмыш, башга сөзлә дейилсә, Низаминин бу мәбләғә шиддәтли әһтиячы вармыш. Лакин бу дәфә дә «али ерләрдән» шаирин сәсинә һеч бир сәс верән олмады. һакимләрдән һеч бири онун иттиһафына чаваб вермәди.

О заманларын адәтинә көрә Низами өз әсәрини кимсәйә көстәрмәмәли вә еканә нүсхәсини иттиһаф әтдийи шәхсә көндәрмәли иди, лакин шаир чаваб алмаяраг өз ерлиләрини поэма илә таныш әтмишди. Поэма Кәнчәдә бөйүк севинчлә гаршыланмышды. Низами, поэмадан һөз алан гоншуларынын она кәтирдикләри төһфәләрдән данышыр. Низаминин дедийинә көрә, ән тәләбкар һакимин белә ирад тута билмәйәчәйи бу поэмая ирад тутмаға чалышан тәнгидчиләр дә олмушдур, лакин бунлар ярадычы гүввәдән мәһрум олараг, һәр бир көзәл әсәри ләкәләмәйә чалышан пахыл вә кинли адамларды.

Алты ил кечдикдән сонра, йә'ни 1186-чы идлән сонра һакимләрдән чаваб кәлди. Чаһан Пәһләван өлмүш, тахта онун гардашы Ғызыл Арслан чыхмышды. О өз мүкләрини көздән кечирмәйә чыхмыш вә Кәнчәнин отуз күнлүйүндә икән бирдән шаири хатырламышды. Низаминин янына чапар көндәрилир. Чапар, онун солтан гәраркаһына чағырылдығы хәбәрини кәтирив.

Сәһәт Низамини бәлкә дә һеч севиндирмәмишди. Лакин чағырышы рәдд әдә билмәдийиндән бу дә'вәти гәбул әтмишди. Низами өз сәфәриндән «Хосров вә Ширин»ин эпилогунда бәһс әдир; әһтимал ки, бу эпилог поэмая сонрадан әләвә әдилмишдир.

Низами гәраркаһа кәлдикдә солтанын чадырында бөйүк ишрәт мәчлисәи давам әтмәкдә иди. Шәраб чай кими ахыр, мүтрибләр вә ханәндәләр йығынчагда оланларын руһуну аловландырырдылар.

Низами инсаны нә гәдәр севсә дә, бу кими әйләнчә-

ләрә мәнфи мунасибәт бәсләйирди. Сонунчу поэмаһында о ифтихарла дейир ки, бүтүн өмрүндә ағзына бир дамчы белә шәраб алмамышдыр. Онун бу сәрт бахышлары чох кениш яйылмышды, буна көрә дә солтан, Низаминин кәлмәсини әшидәр-әшитмәз шәрабын йығышдырылмасы, нәғмә вә мусигинин даяндырылмасы үчүн тәләсик әмр вермишди. Низами, гәйд әдир ки, солтан бу әмри вердикдә демишди ки, Низаминин шеирләри һәр чүр мусигидән шириндир, бу шеирләр олан ердә мусиги артыгдыр.

Низами солтанын чадырына дахил олур. Онун һекәйәсиндән анламаг олур ки, бу көрүш һеч дә сарай даирләриндә адәт олдуғу кими кетмәмишдир. Әввәлчә Низами, ади мәдһләр вә көзәл арзылар изһар әтмәли иди. Буну о заманын тәшрифаты тәләб әдирди. Лакин бундан сонра сөһбәт башга чүрә давам әтмишди. Низами фүрсәтдән истифадә әдиб өз пәзмаларында йүрүтмәк истәдийи фикирләри солтанын үзүнә демишди—о өзүнүн әдаләт вә һәгганийәт һаггындакы бахышларыны сөйләмиш, солтанын өз һакимийәтини нечә һәята кечирмәли олдуғу хүсусда бир сыра көстәришләр вермишди. Солтанын бу өйүд-нәсиһәтләрә нечә бахдығы бизә мә'лум дейил, һәр һалда күман әтмәк олар ки, бунлар солтана хош кәлмәсә дә, сәлчуг ән'әнәләринә көрә о дәрвиш шейхинә һөрмәт көстәрмәли иди, буна көрә дә о өз наразылығыны билдирмәйә чәсарәт әтмәмишди.

Сөһбәтин сонунда солтан, мәһрум гардашы Чаһан Пәһләван тәрәфиндән «Хосров вә Ширин»ә мугабил мугафат олараг тә'йин әтдийи ики кәнди алыб алмадығыны Низамидән сорушур. Низами бу суалдан тутулур, чүнки бу мугафатдан онун хәбәри йох иди. Йә'ни, сарай адамлары, шаирин шәхсән сарая кәлмәсиндән истифадә әтмишләр вә кәндләрин кағызы еринә чатмаяраг йолда итиб батмышдыр. Бу иш о заман үчүн чох ади бир һадисә иди. Мугафат кағызы асанлыгла верилирди, лакин диванларда (дәфтәрханаларда) отуран гуллуғчулар яғлы тикәләри әлләриндән асанлыгла бурахмырдылар. Дөрд әср сонра бөйүк Фүзулинин солтан тәрәфиндән ве-

рилэн кичик бахшышы алмаг истәркән чәкдийи эзабы хатырлайг.

Низаминин вәзийәти ағыр иди, чүнки бахшышын алынмамасыны сөйләмәк сарай адамларындан шикайәт этмәк демәк иди, бу да онун сонракы һаятына пис тә-сир бураха биләрди. Бунунла бәрабәр бахшышы алдыгыны да сөйләйә билмәзди. Шаир ишин ичиндән белә чы-ыр. О шаһын гайғысына гаршы тәшәккүр әдиб дейир:

«Мән бу бәзәкли тачын*) ягутларыны
 Әввәлчә, әвәз (пул) хатирәси үчүн ярашдырмадым.
 Мәним бу ширин һекайәмин мәгсәди
 һакимләр уғрунда дуа охумагдыр.
 О ки, галды бахшыша:
 Бәли, мәрһум шаһ өз шәхси мүлкләриндән
 Сиз буюрдуғунузу мәнә эта этмишди.
 Лакин онун һаят дәнизи гайғыы ишә бурах-
 дыгда**)

Ялныз мәнә дейил, бүтүн дүняя зәрәр кәтирди».

Башга сөzlә дейилсә, о, бахшышын алынмамасыны Чаһан Пәһләванын өлүмү илә әлагәдар олан чүрбәчүр чәтинликләрлә изаһ әдир. Бу, әлбәттә бәһанә иди, чүнки Чаһан Пәһләван 1186-чы илдә өлмүшдү, буна көрә дә Низаминин әсәринә мұкафат вермәк үчүн онун ихтиярында алты иллик бир заман варды. Онун, бу гәдәр заман көзләйәрәк, бу иши өмрүнүн сон илләриндә этдийинин сәбәбини тәсәввүр этмәк чәтиндир.

Низами өз чавабыны белә нәзакәтлә битирдикдән сонра әләвә әдир ки, итки гәми, даһа әдаләтли һөкмдарын, йә'ни Гызыл Арсланын иш башына кәлмәси илә юмшалыр. Солтан, өзүнүн бу сәһләнкарлығыны ислаһ этмәйә мәчбур олур; Гызыл Арслан бурадача солтанын шәхси мүлкләриндән бири олан Гәмдүня кәндинин Низамийә бағышланмасы барәдә она кағыз верил-

*) Йә'ни «Хосров вә Ширин» поэмасынын.

***) Йә'ни о өлдүкдә.

мәсини әмр әдир. Гейд әдилдийи кими, бу кәнд һакимин хусуси мүлкү олдуғундан, шаир игта—йә'ни торпағын мәдахилини йох, анчаг торпағын өзүнү адыр; бу торпағы о истәдийи кими бечәрә биярди.

Низами шаһа парлаг чүмләләрлә тәшәккүр әдәрәк әвә кетмәк үчүн ичазә алыр. Көрүнүр ки, солтанын сәхавәти реал олмагдан артыг көркәм үчүн имиш. Чадырдан чыхдыгда, шаһын эшидә билмәйәчәйи бир мәсафәдә бир нәфәр «пахыл» адам, бәлкә дә шаһын гәсидәчиләриндән бириси, Низамини сәсләйиб, солтана гаршы нә үчүн белә тәшәккүр этдийини ондан истәһза илә сорушур:

«Сәма, аягларыны өпән кәлинә*)
 Бой көрүнчәйи мәгамында верилән мұкафат дағыл-
 мыш бир кәнддир.

Өзү дә нечә кәнд! Әнсиз дәмирчи көрүйү кими,
 Онун бүтүн эни вә бою—ярым фәрсахдир.
 Онун мәдахили йохдур, мәхаричи долу чибби бо-
 шалдар,

Онун торпағынын ярысыны Абхазия солтанлығы
 бечәрир».

Көрүнүр, һаман шәхс бунунла демәк истәйир ки, кәнд Абхазия сәрһәддинин яхынлығындадыр вә орая әдилән басғынлар нәтичәсиндә мәнсулунун ярысы сойғунчулара чатыр.

Бу зәрбә Низами үчүн көзләнилмәзди. Низами она:— мәнә сәрвәт кәрәк дейил, доланмаг үчүн бир парча торпаг кифайәтдир, демәклә истәһзаны дәф этмәйә чалышса да, һөкмдарын «сәхавәтинә» ашағыдакы сөзләрлә гиймәт вермәсиндә бир гәдәр ачылыг дукулур:

«О мәним тәләбкар олмадығымы көрмүш
 Она көрә дә (мәним кими) тәләб әдәнә ярашан
 бир өлкә бағышламышдыр».

Гәмдүнянын мәдахили шаирин мадди вәзийәтини нә дәрәчәдә яхшылашдыра билдийи бизә мә'лум дейил.

*) Йә'ни «Хосров вә Ширин» поэмасына.

Лакин бу сәфәрдән сонра Низаминин шөһрәти ялныз шөһәр даирәләриндә дейил, феодал гәсрләриндә дә яйылмаға башламышды. Ики ил сонра башга бир һөкмдар ширваншаһ Әбул Мүзәффәр Ахсатан ибн Мәнучөһр, Низамийә мурачиәтлә ени бәр поэма сифариш эдир. 1188-чи илин майында Низаминин садә эвинә чапар кәлиб ширваншаһын мәктубуну она етирир. Сифариш тамамилә айдын верилмишди—ширваншаһ истәйирди ки, шаир, диванә Мәчнун илә көзәл Лейнинин бәдбахт эшги һаггындакы әрәб рәвайәтини илк дәфә олараг фарс дилиндә язсын. Бу «ени кәлин» фарс вә әрәб зинәтләри илә бәзәнилмәли иди, йә'ни әрәбчәдән игтибас эдилмәклә фарс дилиндә язылмалы иди. Поэманын үслубу мүмкүн гәдәр инчә олмалы иди, чүнки «әчдадлары йүксәк гәбиләдән оланлара йүксәк сөз эшитмәк ярашырды». Ширваншаһлар фарс дилини ишләдирдиләр, чүнки онлар өзләринин мәншәини гәдим Иран падшаһлары илә әлагәдар эдирдиләр.

Низаминин рәвайәтинә көрә ширваншаһын мәктубунда олдугча мараглы сәтирләр вармыш:

«Бах, бир көр, фикир хәзинәсиндән
Кимин боюнбағысына көһәр тахырсан.
Бизим доғрулуғумуз түрк хассәсиндә дейил,
Түрк дилиндә олан сөз бизә ярашмаз.
Йүксәк нәслдән доғулана
Йүксәк сөзләр лазымдыр».

Бу сифариш шаири чох һиддәтләндирмишди. Тема ову марагландырмырды, тема она, күнәшдән янмыш әрәб сәһрасы кими гуру көрүнүрдү. Оғлу Мәһәммәд, шаириң имдадына чатыб теманы язмасыны хаһиш эдир; бу заман онун (Мәһәммәдин) анчаг 14 яшы варды. О, атасыны инандырыр ки, теманын әсасы эшг олдуғу үчүн, Низами бу рәвайәти чанландырараг, шөһрәтинә лайиг әсәр ярада биләчәкдир. Дикәр тәрәфдән ширваншаһла мүнәсибәти позмаг да горхулу иди.

Низами истәр-истәмәз материал топламаға башлады.

Теманы өйрәндикчә тапшырыг да кет-кедә ону руһландырды. Иш сүрәтлә кедирди.

«Бу гиймәтли малын ахтарылмасында
Мәним аяғым бир түк гәдәр бүдрәмәди.
Мән шеир дүзүрдүм, гәлбим исә чаваб верирди.
Һара әл атсайдым чешмә фәвварә вурурду».

Сифариш майда верилмишди. 584-чү ил рәчәбин 30-да, йә'ни 1188-чи ил сентябрын 24-дә онун сонунчу сәтри язылмышды. Низами дейир ки, башга ишләр она мане олмасайды, о бу тапшырыгы он дөрд кечәдә баша чатдырарды.

Низами һөкмдарын «нураны көзләри» гаршысында енидән дурмағы һеч дә арзы этмәмишди. О өзү ширваншаһын сарайына кетмир, поэманы апармаг арзысында олан оғлу Мәһәммәди көндәрир. «Лейли вә Мәчнун»дан мә'лум олур ки, ушаг атасынын шаирлик мәһарәтини бир дәрәчәйә гәдәр мәнимсәмишди. О сарай шаири олмаг арзы эдир вә Ахсатанын кәнч оғлу Мәнучөһрүн яхын адамы олмаг истәйирди. Буна көрә дә атасы поэмада кәнч шаһзадәйә мурачиәт эдәрәк, шаһзадәдән Мәһәммәди дигтәтсиз бурахмамасыны вә она даими мааш тә'йин этмәсини хаһиш эдир.

Ширванда поэманын вә ону кәтирән шәхсин һечә гәбул эдилдийини билмирик. Он ил сонра биз, Мәһәммәди енә дә өз атасынын эвиндә көрүрүк. Мә'лум олур ки, ширваншаһын сарайындакы хидмәтдән һеч бир шей чыхмыр. Чох әһтимал ки, Мәнучөһрүн, бизә мә'лум олмаян сәбәбләрә көрә атасынын тахтына варис олмамасы, Ахсатаны, гардашы Шаһәншаһ ибн Мәнучөһрүн әвәз этмәси бу ишә мане олмушду. Ахсатанын өлүм тарихи дүрүст мүәййән эдилмәмишдир. О, 1194—1204-чү илләр арасында өлмүшдүр. Онун өлүм тарихи 1194-чү илә яхын исә, 1196-чы илдә Мәһәммәдин енидән Кәнчәдә олдуғу тамамилә айдын олур; о, шаһын өлүмүндән сонра баш верән гарышыглыгдан гачмыш олмалы иди; чүнки һәми-

шә шаһларын өлүмү онларын гоһумлары арасында тахт үстүндә гызғын мүбаризәйә сәбәб олурду.

Һәр һалда поэзия һәвәскарлары даирәсиндә поэманын мүвәфғийәти чох бөйүк иди. Буну узаг Һиндистандан тутмуш Яхын Шәргә гәдәр поэмая язылан бир чох нәзирәләр кәстәрир. Доғрудур бизә мә'лум олан нәзирәләр Низаминин һаятындан йүз вә даһа чох ил сонра язылмышдыр. Лакин шаирин өз сөзүндән анлашылдығына көрә, бизә чатмамыш олан бу нәзирәләр артыг шаирин сағлығында язылмаға башланмышды. Илк заманларда бу нәзирәләр онун көзәл әсәринә һагг вермәкдән артыг, онун тутарлы вә көзәл образларыны, тәшбиһләрини вә с. оғурламагдан башга бир шей дейилди. Шаир әсәрини оғурлаян вә бөйүк әсәринә ачиз нәзирәләр язан чызмагарачылардан ачы-ачы шикайәт эдир. О өзүнә анчаг бу сөзләрлә тәсәлли верир:

«Меймун да инсанын билдийини билир
Улдузлар буланлыг көлмәчәдә дә әкс эдирләр».

Низаминин оғлу кетдикдән сонра онун бөйүк эвинә даһа дәрин бир сүкут чөкдү. Шаир, өзү эвинин гапыларыны бәрк-бәрк бағладығыны сөйләйир. Һәтта әв адاملары бәлә ону аз-аз көрүрдүләр. О иш отағына чәкилиб һәфтәләрлә орадан чыхмаяраг, көһнә хроникаларын өйрәнилмәси илә мәшғул олур, доғма юрдунун мүгәддәратыны дүшүнүрдү.

Сәккиз илдән сонра шаирин эвиндә енидән падшаһ чапары көрүнүр. Мараға һакими агсонгор Әләәддин Көрпә Арслан (1174—1207) адынын бир әсәрдә әбәдиләшдирилмәсини Низамидән рича эдир. Теманын онун үчүн фәрги йох иди, анчаг бурасы вачиб иди ки,

«Сәнин сәһрләрин
Сәнин хиялынын оюн чадукәрләрини овласынлар».

Низами бирдән-бирә мунасиб тема тапмамышды. Көрүнүр көһнә Иран хроникаларына мүрачиәт этмәйи ла-

зым көрүрдү. Бу хроникалары узун заман вәрәгләйир, әрәб мәнбәләрини дә көздән кечирир, анчаг:

«Ити фикирли шаир чох тез кәлмиш
Һәр шейи шеирлә дүзкүн сөйләмишди».

Башга сөзлә дейилсә, Низаминин рә'йинчә, гәдим Иран тарихи илә әлагәдар олан бүтүн темалары бөйүк Фирдәвси языб битирмишди. Енә дә Низами, тамамилә ени шәкилдә кәстәрилмәси мүмкүн олан саһә тапмышды. Яхын Шәргин мәшһур гәһрәманы—сәсани Бәһрам Кур һаггындә олан рәвайәт цикли тамамилә язылыб битмәмишди, буна көрә дә Низами өз ени әсәрини габагда истифадә эдилмәмиш рәвайәтдән яратмышдыр. О өзү дейир ки:

«Мән бир зәркәр кими, даш-гаш гырыгларындан
Белә гиймәтли көһәр чилаламышам».

Доғрудан да, Низами поэмасынын Фирдәвси илә олан әлагәси сон дәрәчә зәифдир, асылы олмаг һаггында һеч данышмаг лазым кәлмир, шаир бу темадан, һәр заман олдуғу кими, өз мәгсәдләри үчүн истифадә эдә билмишди.

Поэмая «Һәфт Пейкәр» ады вермишди. Бу адын өзү ики чүрә тәрчүмә эдилә биләр. Доғру мә'насында «Едди портрет», мөчәзи исә «Едди көзәл» демәкдир. Мәнчә шаир бу икилийи гәсдән яратмышдыр; чүнки бунларын һәр икиси поэманын мезмуну илә чох әлагәдардыр. Поэма, һичри 593-чү ил рәмәзанын 14-дә, йә'ни 1197-чи ил июлун 31-дә битмишдир; шаирин бу заман 56 яшы варды. Лакин буна бахмаяраг онун яшы бу әсәрә тә'сир кәстәрмәмишдир. Һәтта образларынын мүкәммәл вә парлаг олмасы ә'тибарилә бу поэма бүтүн габагкылары гаранлыгда бурахмышдыр; ола биләр ки, буна башлыча сәбәб шаирин, даими чанлы образларын битмәз-түкән мез мәнбәинә, йә'ни фолклора мүрачиәт этмәсидир.

Шаир бу поэма үзәриндә сон әсәри олан «Искәндәр намә» илә бир заманда ишләмишдир. Бу сонунчу поэма

нын битмәсинин тарихини дүзкүн тә'йин этмәк һәләлик чәтиндир. Текстдә поэманын битмәсинин тарихи йохдур. Шаирин оғлунун он едди яшы тамам олмасынын хатыр-ладылмасы айдын кәстәрир ки, артыг 587 (1191)-чи илдә әсәрин үзәриндә иш кедирмиш. Бурада ики иттиһафын олмасы онун тарих мәсәләсини чәтинләшдирир. Онун биринчи һиссәси Нүсрәтәддин Әбу Бәкр Бешкәнә иттиһаф әдилмишдир. Бу һакимин ким олдуғу мә'лум дейил, бу, 1191—1210-чу илләрдә һакимлик әдән Чәһан Пәһләванын оғлу идими вә я мәншәинә көрә күрчү олуб, өзү дә Әһәри идарә әдән мәлик идими—бурасы мә'лум дейил. Икинчи һиссәдә дә бу ад тәкрат әдилир, анчаг әсәрин сонун солтан Иззәддин Мәс'уда мүрачиәтлә битир.

Хроноложик чәһәттән бу шәхс Мосулун зәнкид мәлики биринчи Иззәддин Мәс'уд (1180—1193) ола биләр, она көрә ки, II Мәс'уд ибн Арслан 1211-чи илдә, Низами артыг сағ олмадығы заманда тахта чыхмышдыр. Шаирин өзүнүн артыг 60 яшы олдуғу һаггында кәстәришини дә бура я элавә этмәлидир. 60 гәмәри ил, шәмси 58 ил 2 ай ярыма бәрәбәр олдуғуна көрә, кәстәриш тәгрибән 1200-чу илә дүшүр.

Бурадан төрәйән зиддийәти ялныз бунунла һәлл этмәк олар ки, Низами ән бөйүк әсәри олан бу поэманын («Искәндәрнамәнин») үзәриндә чоһ узун заман чалышмыш вә поэма бир дәфә һакимләрдән биринә тәгдим әдилдикдән сонра енидән ишләнмиш вә редактә әдилмишдир.

О заманкы әдәтин зиддинә олараг ики иттиһафа тәсадүф әдилмәси вә әйни ханәдандан дейил, башга-башга гәбиләләрдән олан адамлар иттиһаф әдилмәси кәстәрир ки, бу поэманын язылмасында Низами, инди айдынлашдырылмасы мүмкүн олмаян бир чәтинлик чәкирмиш. Низами, һакимләрдән биринин бу иттиһафа ону мәчбур әтдийини, әкс һалда она диван тутачағы илә һәдәләдийини поэманын икинчи һиссәсиндә ачыг сөйләйир:

«Кечә ишыг сачан бу гиймәтли дашы бизә вәр,
Вә я бу бағы тәрк эт...»

Йә'ни рәдд әдәрсә, шаири сүркүн этмәклә һәдәләйир-

диләр. Бу һәдә кимин төрәфиндән ола биләрди? Мосул һакимләринин ихтияры, әлбәттә, Кәнчәйә чатмазды. Әһәр һакиминин дә Шимали Азәрбайчана сохулмаг арзысында олдуғуну дүшүнмәк чәтиндир. Анчаг сонунчу күман элдәкизиләрә чатыр—бунлар, әлбәттә, бу шәһәрин әһалисинә билаваситә тәзийг кәстәрә биләрдиләр.

Хиласә, һаятынын сон илләриндә шаирин вәзиййәти һеч дә парлаг дейилди. О дейир ки:

«Гәм бүтүн ишләримин габағыны кәсмишдир,
Дәрдимә шәриқ олан кимсә йохдур, бир нәфәр
яхын дост йохдур».

Шаир поэмасынын сонунда өз әв ишләриндән бәһс әдәрәк дейир:

«Мәним кур әтиндән гызартмам йохдурса,
Мәни кур (кор) сыха билмәз*
Мәним гаршымда яхшы палда (тәрәк) йохдурса,
Мән өз бейнимин чечесиндән өзүмә гида һазырларам.
Мәним ярым күпәдә гурумуща,
Мән яғ йохлуғундан, чыраг кими һаятдан айрыл-
марам.

Мәним бәдәним бөйүк көкәләрдән бошдурса,
Мән тәбл кими зәрбәдән (таледән) чырылмарам».**

Башга сөzlә дейилсә, әвдә әһтият йохмуш, шаир бәлкә ачлыг чәкмәмишсә, анчаг боллуг ичиндә дә яшамамышдыр.

Бүтүн бунлара элавә олараг Кәнчәдә енидән зәлзәлә баш верир ки, бу барәдә Низами белә языр:

«Көйү партладан бу зәлзәләдән
О шәһәрләр торпагда кизләнди.
Дағлара вә дәрәләрә элә бир титрәмә дүшдү
ки,

Тоз фәләкин дәрвасасындан юхары галхды.
Ер дә көй кими курлады.
Ер заманын хаин оюнундан чеврилирди.

*) Чинасдыр: күр вәһши эшшәк, әйни заманда гәбир демәк дяр.

**) Чинасдыр: бөйүк көкәйә тәбл (барабан) көкәси дейилир, тәбл мүстәвиси бөйүклүйүндә демәкдир.

Горхунч гиямәт күнүнүн борусундан элә бир
нәфәс кәлди ки,

Балыг өкүзүн белиндән дүшдү*.

Фәләкин таглары гопду,

Ерин мәфсәлләри гырылды.

Һаман күн о гәдәр чох хәзинә мәнв олду ки,

Шәнбә кечәси Кәнчә** һафизәдән итди.

Бу гәдәр кишидән, гадындан, кәнч вә гочалар-
дан

Гәбр үзәриндәки һаләдән башга, бир сәс белә
галмады».

Бүтүн бунлар Низамини, габагда олдуғу кими, ени-
дән ярдым үчүн мәнсәб саһибләринә мурачиәт этмәйә
мәчбур эдир. Анчаг, о, әввәлләрдә онлара мурачиәт эдәр-
кән өзү кетмир, ә'янар гаршысында алчалмамаг арзы-
сы илә өз әсәрләрини көндәрирдисә, инди онун яшы да
бир ерә кетмәсинә артыг мане олурду. Шаир дейир:

«Сәма бешийиндә*** өзүмә бир истинадкаһ тапмаг үчүн
Голларымда вә гылчаларымда о гүввәт галмамышдыр.
Гара торпаға дәрд кәтирмәкдәнсә****
Гәлбими саф көйә көндәрсәм яхшыдыр»

Лакин Низами, оғлуну Мосула көндәрәркән артыг
онун орада сығыначаг ери тапмасыны арзы этмир, о
солтандан белә хаһиш эдир:

«Ону өзүндән элә гайтар ки,

Сәнин илтифатын мәним үмидләримдән чох олсун.

Бунунла мәним сөзүм битир.

Өзүн биләрсән (нә лазымса), истәдийин кими эт.»

* О заманын әгидәсинә көрә куя ер балығын үстүндә, балыг да
бөйүк бир өкүзүн белиндә даянмышдыр (бә'зән буну әксинә дә
сөйләйрләр).

** Чинасдыр: Кәнчә һәм хәзинә демәкдир, һәм дә шәһәр
адыдыр.

*** Йә'ни һөкмдарын сарайында.

**** Бу мисраын ики мәнәсы вардыр: 1. гәлбими, йә'ни оғлу-
му, сарая көндәрсәм яхшыдыр, 2. гара торпаға әзиййәт вермәк-
дәнсә, йә'ни дини әгидәләрә көрә торпагдан вә я килдән гайрыл-
мыш фани бәдәвимә әзиййәт вермәкдәнсә, һәятлә үзүлүшсәм ях-
шыдыр.

Бу, бир даһа сүбут эдир ки, оғлундан айры яшамаг
гоча Низами үчүн артыг чәтин имиш, о, оғлунун ярды-
мына мөһтач имиш.

Габагда олдуғу кими, Мәһәмәдин сәфәриндән нә
кими нәтичә әлдә әдилдийини билмирик. Шаирин өмрү-
нүн сон илләри һаггында бүтүн мәнбәләрдә һеч бир шей
дейилмир. Бу тәәччүблү дейилдир. Шаирләрин тәрчүме-
йи һалларындан бәһс эдән мәчмуәләрин чоһу я сарай
шаирләринин вә я суфи шаирләринин һәятыны әһатә эдир.
Низамини биринчиләр сырасына һеч даһил этмәк олмаз,
онун мұхтәлиф мәнсәб саһибләринә гаршы олан мұна-
сибәти әсәрләриндә айдын кәстәрилмишдир. Икинчи
группая кәлинчә, аллаһдан горхан адамлар, белә мәч-
муәләр тәртиб эдәркән бүтүн диггәтләрини, дини-ислам-
да имкан верилдән тәригәтләрә сәрф эдирдиләр. Әхиләр
кими горхунч тәшкилатын бир заман өз документләри
вармышса да, ислам мұдафиәчиләри бу документләрин
мәнв олмасына чалышмышлар.

«Искәндәрнамә»-ни көчүрәнләрдән бири, поэмая әла-
вә этдийи гейддә Низаминин 1203-чү илдә өлдүйүнү хә-
бәр верир. Бу тарих адәтән шаирин өлүм или дейә гә-
бул эдилир; бунунла бәрабәр бә'зи мәнбәләр онун өлү-
мүнү даһа әввәлләрдә, мәсәлән 1194-чү илдә, 1195-чи
илдә кәстәриләр. Анчаг биринчи тарихи үстүн тутмаг
лазым кәлир, чүнки даһа әввәлки тарихләри, шаирин юха-
рыда көрдүйүмүз кәстәришләри илә уйғунлашдырмаг
һеч мүмкүн дейил.

Даһи шаирин һәяты белә кечмишдир. Бу һәят һеч бир
заһири парлаглыг көрмәдән сәссизчә сөнмүшдүр. Онун
бүтүн сәрвәти өзүндә топланмышдыр, бу сәрвәти о, өз
өлмәз әсәрләриндә әлиачыглыгла пайламышдыр. Онун
шәһрәти бүтүн Яхын Шәргә яйылмыш, ялһыз «мү-
сәлман аләмини» әһатә этмәклә кифайәтләнмәйәрәк, гон-
шу христиан Күрчүстанына да кечмишдир*. Низаминин
һәята олан бахышларыны, онун инсана мәнәббәтини, бү-

* Әһтимал ки, «Хосров вә Ширин» поэмасы күрчү дилинә
бәлә XIV әсрдә тәрчүмә олунмушдур.

түн заваллылар ярым көстөрмәк арзысыны билән ер-лиләри арасында Низами мугәддәс сайылырды. Буна көрә дә Низаминин, Кировабадын бир нечә километрли-йиндә, гәдим Кәнчәнин ериндә олан гәрби артыг бир зиярәткәһ олмушду. Шаирин сағлыгында адамлар ағыл-лы мәсләһәт үчүн онун янына кәлдикләри кими, өлдүк-дән сонра дәрәләринә тәсәлли тапмаг үчүн онун меза-рыны зиярәтә кәлирдиләр.

Бу бөйүк адамын хатирәси бу нөвлә яшамышдыр. Онун өлмәз әсәрләри дә бу хатирә илә бирликдә яша-мыш вә яшайыр. Инсанлар едди әсрдән артыгдыр ки, бу әсәрләри охуюрлар; һәр әср, һәр эпоха онда ени-ени сәрвәтләр тапыр.

Бизим зәманәмиздә классик әдәбийятын һәр бир әсә-ри бүтүн зәһмәткешләрин малы олараг ени һәятлә чан-ланыр.

Нәһайәт бу әсәрләр бүтүн долғунлуғу илә ачылачаг-дыр.

Бөйүк шаирин, биринчи лозмасында дедийи сөзләр ерини алыр:

«Сөзүн изаһы, сөзүн өзүндән чох сөз тәләб эдир.

Сөз дурдугча ондан шөһрәт газанылачагдыр.

Низаминин ады онун сөзләри сайәсиндә даима кәнч галачагдыр».

Биз бу гыса очеркимиздә Низаминин эпохасыны вә һәятыны көздән кечирдик. Соңунчу бәһсимизи онун әсәр-ләринин тәһлилинә һәср әдәчәйик.

Биз гаршымызда сон дәрәчә садә бир вәзифә гойму-шуг. Низаминин әсәрләри бөйүк вәтәнимизин халглары-нын дилләринә һәлә тамамилә тәрчүмә әдилмәмишдир. Бу әсәрләрин оригиналындан исә аз охучу истифадә әдә билир, буна көрә дә биз: 1) бу әсәрләрин мезмунуну үмуми-шәкилдә гәйд әтмәйә, 2) габагкы әдәби әсәрләрлә олан әлагәсини көстөрмәйә вә 3) бунларын ичтимаи вә бәдии әһәмийәтини мүййән әтмәйә чалышачайыг. Бу обзор бу шаирин дили вә стили һаггындакы гәйдлә битирмәйә чалышачайыг. Беләликлә охучу ССРИ халг-ларынын бәдии ярадычылығында Низаминин мөвгеи вә әһәмийәти һаггында мүййән мә'лумат ала биләр.

„МӨХЗЭНҮЛ-ЭСРАР“ („СИРРЛЭР ХЭЗИНЭСИ“)

Низами биринчи бейүк эсэрини артыг долгун яшларында язмага башламышдыр. Бу эсэрдэн габаг, йэгин ки, башлыча олараг лирика саһэсиндэ узун заман назырлыг иши апармышдыр. Автор тэрэфиндэн «Мөхзэнүл-эсрар», йэ'ни «Сиррлэр хэзинэси» адланан бу эсэрдэки техниканын мүкэммэллиий ялныз юхарыда дедийимиз сөзлэ изаһ эдилэ билэр.

Бу поэманын язылмасына, Гэзнэви шайри Мөчдуд Сэнаинин (1141—1181-чи иллэр арасында өлмүшдүр) «Һэдигэтүл-Һэгайиг» («Һэгигэтлэр бағы») адлы поэмасы мүэйһэн тэ'сир көстөрмишдир. Низами бу хусусда белэ дейир:

«Ики мөшһур ердэн ики китаб чыхмышдыр,
Бунларын һэр икиси ики Бөһрам шаһ тэрэфиндэн
мөһүрләнмишдир».

Бу сөзлэр көстөрир ки, Сэнаинин поэмасы Гэзнэви Бөһрам шаһа (1118—1152), Низаминин поэмасы исэ Эрзинчан һакими Бөһрам шаһа иттиһаф эдилмишдир. Мөшһур ерлэр исэ Сэнаийэ вэ Низаминин өзүнэ ишарэди.

Лакин буна бахмаяраг Низами вэзни дөйишмиш вэ «сари» вэзни сечмишдир; бу вэзнин гурулушу схематик олараг ашағыдакы шәкилдэ көстөрилэ билэр:

—○○—|—○○—|—○—

Сэнаинин эсэри суфизмин эсас принциплеринин хусуси бир мөчөллэсидир. Буну нэзэрэ алараг, Европа авторитетлэри Низаминин поэмасыны да суфи мистикасы

трактаты дейэ э'лан этмиш, она һеч бир әһәмийәт вермәйэрәк, ялныз Яхын Шәргин дин вэ фәлсәфәлерини өйрәнән шәхслэр үчүн мараглы һесаб этмишлэр.

Лакин, поэманы яхындан өйрәнәркән бу нөгтеи-нөзөрлө разылашмаг мүмкүн олмадығы мейдана чыхыр. Доғрудур, Низами өз поэмасыны захири чәһәтдән суфи эсэри кими яратмышдыр, кириш фәсиллеринэ ачыгдан ачыга мистик рәнк вермишдир, поэманын бөлүндүйү ийирми эсас бәһсин сәрлөвһәләриндэ суфи нэзәрийәси терминлэри ишлэтмишдир, лакин бүтүн бунларла бәрәбәр, поэма Сэнаи вэ онун кими суфизм теоретиклеринин абстракт вэ гуру схоластикасындан чох-чох узагдыр. Низаминин өз гаршысына гојдуғу вәзифәләр Сэнаинин эсас принциплериндән чох фәрглидир вэ бу фәрг онун эсәрләринэ тамамилэ башга рәнк верир. Низаминин поэмасыны чох чәтинлөклә суфи поэмасы адландырмаг олар.

Юхарыда биз, Низаминин дә мәнсуб олдуғу әхиләр тәригәтинин фәалийәтини гысача характеризэ этдик. Биз көрдүк ки, бу тәригәтә, даһа доғрусу бу ширкәтә дәрвишләрин «илаһи шөвги» ябанчыдыр. О тәригәт өз гаршысына, бу дүняда һәята кечирилэ биләчәк, тамамилә конкрет вәзифәләр гојорду—бу да шәһәр вэ кәнд әһалисинин һәят шәраитини яхшылашдырмаг вәзифәси иди.

Низами өз мүршүдлеринин нэзәрийәләринэ әмәл әдәрәк фикирләрини суфи поэмасына мөхсус формада ифадә эдир. Бурада дини нормалар биринчи планда дурмуш кими көрүнүр. Лакин поэманын маһийәтинэ диггәтлә бахдыгда, поэманын эсас вәзифәси—бу дүнядакы һәяты тәшкил этмәк, өлкәнин сәадәт вэ тәрәггисини тәмин этмәк йолларыны һөкмдара өйрәтмәк олдуғуну көрүрүк. Бурада мәзһәб принциплэри, әлбәттә, өз гүввәсини сахлайыр, бу эпохада башга шей көзлөмәк дә олмазды, анчаг бунлар, һакимләрин интересләрини йох,

* Доғрудур, Сэнаидә дә һакимлэри ифша эдән кәскин шеирләр вардыр, лакин белэ шеирләр онун эсәрләриндә һисбәтән әһәмийәтсиз бир ер тутур.

бөлкә рәийһәтин һагг вә азадлығыны горуян принцип-
ләр кими изаһ эдилер.

Поэманын һәр бир бәһсинин теоретик бир әсас һе-
саб эдилә билән бир кириш һиссәси вар; бундан сонра
кичик һекайә кәлир вә бу һекайә бәһсин әсас теоретик
принципини көстәрир. Низами, өз зәманынын бүтүн яра-
маз чәһәтләриндән чох чәсарәтлә данышыр, бу чәсарәт
инсаны һейрәтә кәтирир. Оун аһәнкдар сәтирләри гә-
зәбли этиразларла долудур. Бу, артыг, өз һаггыны ан-
ламаға башламыш вә өз тәләбләрини феодал сарайына,
һөкмдара чәсарәтлә сөйләйән шәһәрин сәсидир.

Мәнә-әлә кәлир ки, бүтүн бу поэманы анламаг үчүн
ашағыдакы кичик һекайә (14-чү фәсил) бир ачар ола
биләр.

«Рәийһәтә зүлм эдән бир падшаһ варды,
Һәр бир шейә ирад тапмагда
Һәччачы* етүб кечмишди.
Кечә һазырланыб сәһәр мейдана чыхмалы олан

иш

Сәһәр ачылан кими она мә'лум оларды.
Бир сәһәр, бириси падшаһын янына кәлди.
О, сирри ачмагда сәһәрдән вә айдан даһа маһир
иди.
О, кечә алдатмаларынын сиррини айдан өйрән-
мишди.
Сәһәрдән исә хәбәрчилик үсулларыны тә'лим ал-
мышды.

Деди: «Филан гоча хәлвәтчә сәни
Күнаһсызларын гатили, әлиим вә ганичән адлан-
дырмышдыр».

Падшаһ онун сөзләриндән гәзәбләнди.
Деди: «Мән бу саат ону һәлак этдирәрәм!»
Ерә дәри халча салмағы, үзәринә гум сәпмәйи әмр
әтди.**

* Бәни үмәйһәнин мәшһур һабиби һәччач ибн Юсиф, әһалийә
ағыла кәлмәз зүлм әтмәси вә рәһмсизлийи илә мәшһурдур.

** Гәтлә һазырлашмаг демәкдир. Мүгәссири дәри үзәриндә
стурдур вә башы вурулдугдан сонра ахан ганынын үзәринә гум
сәпирдәләр.

Һәтта див онун гәзәбиндән горхуб гачды.
Кәнч өзүнү гочанын янына ел кими етирди,
Деди: «Падшаһ сәнин чани олдуғуна инанмышдыр!»
Гоча дөстәмаз алды, бойнуна кәфән салды
Падшаһын янына кетди вә чаваб вермәйә һазырлашды.
Чох тез гәрар верән шаһ әлләрини овушдурурду,
Гәзәбиндән башыны ашағы салараг аягларына бахырды.
Деди: «Әшитмишәм ки, сән чүрбәчүр сөзләр данышырсан.
Мәни күнаһсыз адамларын гатили адландырырсан.
Сән билирсән ки, мәним шаһлығым Сүлейман шаһлығы
кимидир,

Сән нә үчүн мәни залым див адландырмышсан?»
Гоча она чаваб верди: «Мән ятмамышам.
Сәнин барәндә сәнин дедикләриндән дә бәдтәр даныш-
мышам.

Гочалар вә кәнчләр сәнин ишләриндән һәмишә горху
алтындадырлар.

Сәнин һәр шейә ирад тутмағын
Шәһәрләри вә кәндләри әзиб мәһв әтмишдир.
Мән сәнин гүсурларыны адбаад саймагла
Хейир вә шәр күзкүсүнү сәнин гаршында тутурам.
Күзкү сәнин әксини дүз көстәрирсә,
Ону сындыр, анчаг күзкүнү сындырмаг дүз һәрәкәт дейил.
Мәним һаглы олдуғуму анла вә мәнә гулаг ас.
Бу белә дейилдирсә, мәним бойнуму вурдур!»

Белә бир тәсәввүр яраныр ки, бу һекайәдәки гоча
Низаминин өзүдүр.

Оун биринчи әсәри, Бәһрам шаһа тәгдим эдилән
күзкүдүр. Шаир көрдүйү ишин нә гәдәр тәһлүкәли ол-
дуғуну анлайырды. Падшаһлара һәгигәти демәк олмаз
дейә, бу сөзү һәмишә Шәргдә тәкид эдирдиләр. Лакин
Низаминин һәгигәти, Низамидән амансыз олмағы тәләб
эдир вә о горхмадан өз күзкүсүнү һакимин йыртычы си-
масы гаршысында тутур.

Кәндли һәятынын һәгиги тәсвирини верән һекайәләр-
дән бири дә будур:

«Бир күн бош вагты олдуғуна көрө
 Сүлейманын* күлэйи мәшәлә чатды.
 Онун өлкәси сәһрайә көчдү,
 Онун тахты лап миңа тахтлара гәдәр** йүксәлди.
 О дүз сәһрадә гоча бир әкинчи көрдү,
 Онун санки гәлби парчаланды.
 Гоча өз эвиндән бир овуч тохум-көтүрүб
 Ону сәхавәт тохуму хәзинәсинә сәпирди***
 О һәр бучаға тохум сәпир,
 Онун һәр тохумундан сүнбүлләр галхырды.
 Әкинчи о тохумун сиррини ачдыгда
 Сүлейманын гуш дили ачылды****
 Деди: «Гоча, нәчиб ол,
 Сәнин вар-йохун анчаг бу иди, сән ону емәли идин.
 Сән ки, тәлә дейилсән, нә үчүн тор атырсан.
 Мәнимлә гуш дили данышма.*****
 Сәнин белин йохдур, сәһрадә кили эшмә.
 Сән су тапмазсан, кәндли арпасыны сәпмә.
 Биз су илә суварылымыш торпағы әкдик,
 Әкдийимиздән нә көтүрдүк?»
 Гоча она чаваб верди: «Чавабымдан инчимә,
 Мән торпагдан вә судан олан көмәйин гейдини чәк-
 мирәм.
 Мәним су вә гураглыг илә ишим йохдур.
 Тохум мәндән—бәсләмәк яраданан.
 Мәним суюм—бах! Алнымын тәри,
 Мәним белим—бах! Бармагларымын учу.
 Мән падшаһлыг вә ихтияр дәрди чәкмирәм,
 Мән сағ икән бу тохум мәнә бәсдир».

* Төвратда кестәрилән Сүлейман падшаһ. Куя руһлар она табе олараг ону халча үзәриндә һавада кәздиримишләр.

** Көйә гәдәр.

*** Йә'ни торпаға сәпирди.

**** Мә'лум олдуғу кими, Сүлейман гушларын дилини билир-
 миши.

***** Йә'ни бош сөзләр демә.

XVI әср миниатюрасы. „Әнуширван өз вәзири илә ики байғу-
 шун сәһнәә гулаг асыр“.

Рәссам Ага-Мирағин чәкдийи шәкилдән.

Биз бурада енидэн эзэмэтли бир образ көрүрүк. (доғрудур, белэ образа о заман тэсадүф эдилирди); бу образ—баһар яғмурларына вэ тэбиэтин гүдрэтли гүввэ-синэ үмиди олан, вэ неч ердэн көмэк көрмэйэн, чылпаг сәһраны алэтсиз бечерэн дилэнчи экинчидир.

Элбэттэ, бу китабда олан некайэлэрин һамысы һөкм-дарлар үчүн бу гэдэр горхулу дейилдир, лакин сияси мәсләһәтләр бу китабын бүтүн сәһифэлэринэ сәпилмиш-дир. Көрүнүр ки, гәсдэн белэ эдилмишдир, чүнки бун-ларын бир ерә топланмасы феодала чох шиддәтли тә-сир бураха биләрди.

Бир нечә мисал:

«Өлкәни дағыдан зүлмдүр,

Даими сәадәт—рәфтардакы мүлайимликдән доғур».

«Дөвләт әдаләт үзәриндә даяныр.

Сәнин (шаһын) өз ишләрин әдаләтдән дүзәләчәкдир.

Узун заманмы чәбр тозуну галдырага,

Өз суюну төкүб* башга адамларын ганы ахыды-
лачаг?».

«Гызыл пулу дәмиллә чыхардыглары үчүн

Падшаһларын чоху дәмилчиләрдир.

Һаким ашкарча бизи союрса,

Диләнчилик зәнкинликдән яхшыдыр».

Демәк, шаһ—күнаһсыз ганлар төкән, намуслу зәһмәт-тин нәтичәсини гәсб әдән, адамлары ачыгдан-ачыга соян, гызылы. адамларын әлиндән дәмиллә алан рәһмсиз бир залимдир.

Бәшәрийәт шәрәфини өзүндә тәчәссүм этдирән, ин-сан сәадәтинин ярадычысы олан эзэмәтли зәһмәткеш образы шаһа гаршы гоюлур. Яшамагдан мәгсәд әмәкдир:

«Биз (дүня) әмәк үчүн кәлмишик,

Бош данышыглар үчүн кәлмәмишик».

Бу әмәк һәр заман сәрвәг кәтирмир, чох вагт зәһ-мәткешин мүкафаты «гарын үчүн бир парча чөрәк, бир удум да су» олур; буна бахмаяраг енә дә сәрвәт гар-шысында алчалмаг лазым кәлмир.

* Йә'ни өз намусуну мәһв әдиб.

«Мән мал-дөвләт үчүн кимсәйә әл узатмырам,
Сәнә дә һеч вагт әл узатмарам».

Демәк, Низаминин биринчи поэмасынын әсәс фикри инсан чәмийәтинин әдаләтсизлигини мейдана гоймаг вә бу әдаләтсизлиги арадан көтүрмәк үчүн йоллар ахтармагдыр. Сонра көрәчәйимиз кими, бу фикир шаири бүтүн һәятында мәшгул әтмишдир. Бу поэмадакы айры-айры гейдләр, шаирин һәятынын сонунда бирләшир вә гардашчасына гурулмуш азадлыг дөвләтинин тәсвирини ярадыр. Бу әлә бир дөвләтдир ки, орада ваһид ичмаын үзвләри бәрәбәр әсаслар үзрә чалышырлар. һәятынын сон илләриндә битирмиш олдугу «Искәндәрнамә» белә бир дөвләт мәнзәрәси илә тамамланыр.

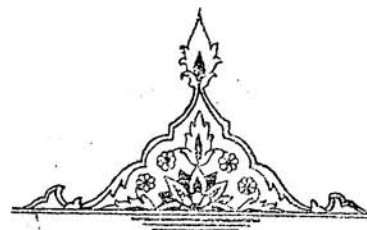
«Мәхзәнүл-әсрар»ын сәнәткаранә язылмыш бир поэма олмасына бахмаяраг, бурада һәлә кениш полотной тәсәдүф әтмирик. Әсәрин тематикасы белә бир полотно яратмаға имкан вермәмишдир. Лакин Низами бу поэмада да инсан шәхсийәтинә бөйүк әһәмийәт вермишдир. Шаир бир-ики чизки илә инсан гәлбинин бүтүн дәринлигини гаршымызда ачмағы, инсаны бүтүн варлығы илә гаршымыза гоймағы бачармышдыр. Юхарыда мисал кәтирдийимиз һекайәдәки сәһнәйә диггәт әдин. Бурада гоча, залимин гаршысында дурур, залим исә, һирсиндән алышыб яндығы һалда енә дә гочанын көзләринә бахмаға чәсарәт әтмир вә гәзәбиндән әлләрини овушдурур. Бу сәһнәни ялһыз маһир бир устадын гәләми ярада биләрди.

Низаминин биринчи поэмасынын дили сон дәрәчә чәтиндир. Көрүнүр шаир мурәккәб шеир техникасында уста олдугуну көстәрмәк истәмиш вә һәр сәтрә инчә тәшбиһләр, мәчазлар вә башга бәдии ифадә васитәләри дахил әтмишдир.

Низами, өз гаршысына белә бир вәзифә гойдугуну ашағыдакы сәтирләрдә айдын сөйләйир:

«Сөзләримдә лазыми бәләғәт олмаса иди,
Ону шәһәрдән-шәһәрә көндәрмәздим».

Көрүнүр ки, поэманын чәтинлигини охучулар чохран һисс әтмишләр, бу барәдә бизә ики шәрһ (комментария) чатмышдыр. Бу шәрһләр XIII әсрин сонларында вә XIV әсрин әввәлләриндә дүзәлдилмишдир; бунларда, ән чәтин сәтирләрин тәһлилиндә охучуя көмәк әдән бир чох гиймәтли материал вардыр.

ХОСРОВ ВӘ ШИРИН

Низаминин икинчи поэмасы бизи тамамилә башга тәсәввүрләр аләминә апарыр. Бурада һекайә артыг теоретик принципләр үчүн иллюстрация дейил, бүтүн композициянын әсасыны тәшкил эдир.

Поэманын сюжети Низамидән чох әввәл вармыш вә бир дәрәчәйә гәдәр сасаниләр ханәданынын хроникасына дахилдир. Лакин язылы әсәрләрдән башга, шифаһи рәвайәтләр дә вармыш вә бу рәвайәтләр халг арасында гәдим Иран шаһларынын Гәсри-Ширин вә Бисүтун ады илә мәшһур олан тикинтиләри илә әлагәдар эдилдирди. Эрәб географы Йәгутун яздығына кәрә Х әсрин биринчи ярысына аид олан легендалар бу тикинтиләрлә әлагәдардыр. Мәшһур әрәб тарихчиси Тәбәринин (921-чи илдә өлмүшдүр) дедийинә кәрә халг ичиндә сасани Хосров Пәрвиз һаггында бир чох рәвайәтләр яранмышдыр. Фирдәвси өз «Шаһнамә»синин Хосрова һәср эдилмиш фәслиндә ачыгдан-ачыға дейир ки, «гәдим шаирләрин китабыны ениләшдирмәйә һазырлашыр».

Көрүнүр ки, Фирдәвси заманында Хосров һаггындакы рәвайәт чох кениш яйылмыш имиш, чүнки шаир рәвайәтләрдән чох гыса данышмағы лазым көрмүш, һөкмдар Хосровун талеини нағыл эдәрәк Хосровла Ширинин мүнәсибәти үзәриндә чох даянмамышдыр. Бу мүнәсибәтләр Низаминин көзәл поэмасынын әсасыны тәшкил эдир.

Әкәр Низами, бизә мә'лум олмаян башга язылы мәнбәдән истифадә этмәмишсә (бир сыра сәбәбә кәрә буну тәсдиг этмәк чәтиндир), о заман Азәрбайчанда чох ке-

ниш яйылмыш олан шифаһи рәвайәтләр онун үчүн әсас материал олмушдур.

Поэмаңын заһири гурулушу Низаминин, Фирдәвси ән'әнәләриндән кәнара чыхмаг гәрарына кәлдийини көстәрир. Х әсрә яхын феодаал поэзия бир сыра теләбләр ирәли сүрүрдү ки, буну да эпик поэзиянын чүрбәчүр жанрлары тә'мин этмәли иди. Мәсәлән, гәһрәманлыг дас-тананын сәрлөвһәсиндә бир ад олмалы вә бу ада бир «намә» элавә эдилмәли иди. Низами бу гайдая сонунчу поэмасы олан «Искәндәрнамә»дә рәайәт этмишдир. Севки мүнәсибәтләринә әсас ери верән романтик поэмада бу гайдая кәрә сәрлөвһәйә янашы ики ад дахил эдилдирди. Гәрибә бурасыдыр ки, бизә чатан гәдим грек романларынын да, демәк олар ки, һамысынын сәрлөвһәси белә гурулур. Бу уйғунлуг, бәлкә дә һеч тәсадүфи дейилдир.

Даһа сонра, гәһраманлыг поэмасы «мүтәғариб» вәзни илә язылмалы иди; бунун да схемасы беләдир:

○ — | ○ — | ○ — | ○ —

Романтик поэзия XI әсрдә «һәзач» вәзнинә кечмәйә башлайыр:

○ — | ○ — | ○ —

Низаминин поэмасы һәзач вәзниндә язылмышдыр. Сәрлөвһәсиндә дә ики ад верилир. Бунун өзү айдын көстәрир ки, бурада Хосровун ханәдан тарихи әсас дейилдир.

Поэмадакы һадисәнин кедишини гысача хүләсә этмәйә чалышаг.

Сасани һүрмүздүн чохдан арзы этдийи бир оғлу олур. Адыны Хосров гоюрлар. Ушаг бөйүйүб Иранын ән көзәл кәнчләриндән бири олур. Атасы оғлуну чох сеvir, онун әхлагына диггәт эдир, лакин Хосров кәндлиләрә гаршы сайғысызлыг көстәрдикдә, атасы она шиддәтли чәза вермәкдән дә чәкинмир.

Хосровун яхын адамлары арасында Шапур адлы маһир бир рәссам олур. Шапур рәссамлыг сән'әтини Чиндә

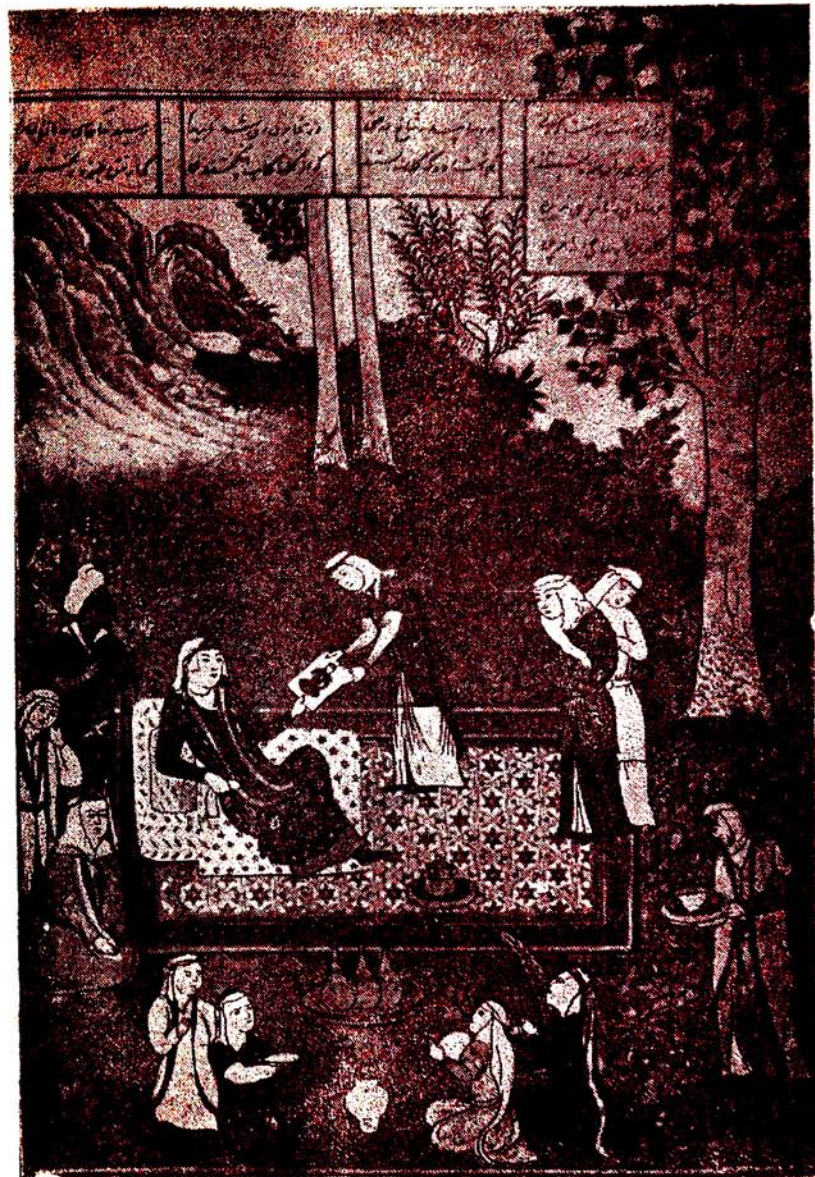
мәшһур Манинин мәктәбиндә өйрәнмишдир. О, дүнянын һәр тәрәфини кәзмийшдир вә өз сияһәтини ширин диллә сөйләйә билир. Бир дөфә о Хосрова дейир ки, Хәзәр дәнизи саһилиндәки дағларда Мәһинбану (бөйүк ханым) ләгәби илә Шәмира адлы гүдрәтли бир мәликә яшайыр, онун бачысы гызы Ширин бүтүн дүняда ән кәзәл бир гыздыр. Хосров бу сөһбәти эшидиб, Ширинин фикрини чәкмәйә башлайыр. Ширинсиз яшәя билмәйәчәйи гәрәрына кәләрәк, кәзәл шәһзадә ханымы тапыб кәтир-мәсини Шапура тапшырыр.

Бу, асан иш дейилди, Шапур бу иши өз сәнәтинин көмәйи илә еринә етирмәйә чалышыр.

Шапур Эрмәнистана кәлир, галдыгы монастырда раһибләрдән Ширинин йолдашлары илә бәрәбәр олдуғу ери өйрәнир, бунларын кәздийи ерә яхынлашыр, Хосровун бөйүк сәнәткарлыгы илә чәкилмиш шәклини гыза атыр. Сиррли шәкилин кәзләнилмәдән мейдана чыхмасы Ширини һейран гоюр. Буну көрән Шапур кизләндийи ердән чыхыр. Яхынлашмаға ичәзә алараг Хосровун мәнәббәт эзабларыны Ширинә нағыл әдир. Шапурун һекайәси Ширинин хиялыны алышдырыр. Хосровун айрылыгына дөзә билмәйән Ширин, Шәбдиз адлы йүйүрәк ата миниб Эрмәнистандан гачыр. Йолда онун гаршысына кичик бир чай чыхыр, истидән вә тоздан йорулмуш Ширин бу чайда чимир.

Бу заман сасаниләр пайтахтында, Хосровун дүшмәнләринин фитнәси атаны огула гаршы һиддәтләндирир. Шәһзадә гачыб атасынын гәзәбиндән кизләнмәйә мәчбур олур. Хосров фирсәтдән истифадә әдәрәк Шапурун даһынча Эрмәнистана йола дүшүр. Тәсадүфән Ширин союнуб еничә суя кирдийи анда Хосров һаман чайын янындакы чәмәнә етишир. Шириниң пәришан сачлары үзүнү өртмүшдү. Хосров ону танымыр, Ширин дә кәнчи танымыр, анчаг кәнчин кәзәллийи ону әсир әдир. Ширин Хосрова вурулмуш гәлбиндә башга бир кәнчин бу гәдәр дәрин из бурахдыгына һейрәт әдир.

Бу сәнә һәр заман рәссамларын диғгәтини чәлб әт-

XVI әср миниатюрасы. „Шириниң рәфигәси она Хосровун әксини кәстәрир“.

мишдир, вэ эл языларындакы миниатюрларда бу момен-
тэ бөйүк диггэт верилмишдир.

Көнчлэр башга-башга чөһөтлэрэ йола дүшүрлэр. Ши-
рин Мэдаинэ чатараг Хосровун орада олмадыгыны эши-
дир. Габагчадан шаһзэдэдэн тапшырыг алмыш кәниз-
лэр, Ширини ени бир кәниз һесап эдәрәк она сарайда
ер вәрирлэр. Ширин өзүнүн ким олдуғуну бунлара хәбәр
вермир, онларла бир ердә ишлэйир, онларын оюнунда иш-
тирак эдир.

Хосров Эрмәнистана чатыр. Мәһинбану гардашы гы-
зынын йох олмасындан чох хиффәт эдирсә дә, эзиз го-
нағы гәбул эдир вә гышы пайтахт олан Бәрдәдә кечир-
мәйи она тәклиф эдир.

Бу заман Ширин Мэдаиндә дарыхыр. Йолда раст кәл-
дийи оғланын севкилиси Хосров олдуғуну анлайыр. Бун-
дан башга сасани пайтахтынын дүзәнлик ери, аб-һавасы,
онун сәһһәтинә пис тә'сир эдир, ушаглыгдан дағларда
яшамаға алышмыш Ширин, дағ ердә өзүнә бир гәср ти-
килмәсини рича эдир.

Кәнизләр онун һәсәдини чәкирләр, она гысганырлар,
онлар ме'мары өйрәдирләр ки, гәсри бүтүн инсанлардан
узагда, бүркүлү вә үрәк сыхан бир дәрәдә тиксин.

Хосров, Ширинин һарая кетдийини, нәһайәт, Шапур-
дан өйрәнир. Хосров, гардашы гызыны аз бир заман
ичиндә Мәһинбануя чатдырачағыны она сөйләйир вә Ша-
пуру Ширинин далынча кәндәрир. Бу заман Хосровун
атасы һүрмүзд өлүр. Горхулу момент башлайыр. Хосров
атасынын тахтындан мәһрум олмамаг үчүн тә'чили су-
рәтдә пайтахта гайытмаға мәчбур олур. Ширин Бәрдәйә
кәлир, енә дә Хосрову тапмыр, о бибисинин ағушуна
атылыр.

Хосровун да башына бәлалар кәлир. Ә'янлар әввәл-
дән дә Хосрову севмирдиләр. Ә'янлардан Бәһрам Чу-
бин адлы бириси үсян галдырыр, Хосров үсянчыларә
гаршы дура билмәйиб, гачмаға мәчбур олур. О, Бәрдәйә
кәлир, бурада нәһайәт ики севкили бир-бирилә көрүшүр.

Низами ади чәнкавәрлик романы яратмаг истәсә иди,
бурада поэманы битирә биләрди. Лакин романдакы бү-

түн бу мүрәккәб һадисәләр әсил драматик конфликт үчүн бир һазырлыг ролу ойнайыр. Әсил драматик конфликт исә һадисәләрин харичи инкишафы илә дейил, әсәрин гәһрәмәнларынын психоложи инкишафы илә яраныр.

Мәһинбану, Ширинин эшгдән говрулуб яндыгыны көрәрәк она нәсихәт верир. Хосров бөйүк бир падшаһдыр, о һәр заман кәнизләрлә әһатә әдилмишдир, о гадына, өз әһтирасларыны сөндүрмәк үчүн бир оюнчаг кими бахмага алышмышдыр. Мәһинбану Ширинин Хосровла отуруб-дурмасына ичазә верир, анчаг исмәтини горумагы ондан тәләб әдир. Ширин анчаг гануни кәбинлә Хосровун арвады ола биләр.

Әһтирас оду илә янан Хосров Шириндән әл чәкмир. О, Ширини тәғиб әдәрәк ону өпмәйә белә мүвәффәг олур. Лакин онун бүтүн ялварышларына чаваб олараг, Ширин Хосрова хатырладыр ки, башгалары онун тахтыны әлиндән алдыгы һалда Хосровун әйши-ишрәтә уймасы гәһрәмәна ярашан иш дейилдир. Анчаг әждадынын тахтыны керил ала билдийи заман Ширин Хосровун арвады ола биләр.

Бу мәғруранә сөзләр Хосрову гәзәбләндирир. О Ширинин һаглы олдуғуну һисс әдир, өзүнүн ачизлийини дуяраг әзаб чәкир, Ширинин тәһгирләри, ону гүввә топлайыб ишә башламага мәчбур әдир. Өз гошуну олмадыгына көрә, Византия кедиб императордан ярдым истәйир, о бу ярдыма наил олур, һәтта императорун гызы көзәл Мәрийәми дә алыр. Хосров Византия гошунлары илә бәрәбәр Ирана гайыдыр, Бәһрамы тахтдан салыр вә өз атасынын тахтына саһиб олур.

Лакин Ширинин хәялы онун көзүнүн өнүндән кетмир. Мәрийәм әркөүндү, Хосров да онун васитәсилә тахта чатдыгына көрә өзүнү бир дәрәчәйә гәдәр ондан асылы һисс әдирди. Ширин дә өз эшгини унутмамышды, анчаг эшгини кизләдирди. Мәһинбану өлүр, тахт Ширинә чатыр. Ширин бу азадлыгдан истифадә әдир. Габагча дөвләт ишләрини тәртибә салараг өлкәнин идарәсини вәзирә тапшырыб, бөйүк бир мәийәтлә вә сүрүләрлә онун үчүн дағда тикилмиш гәсрә кедир.

Ширинин кәлмәси хәбәри Хосрова чатыр, Хосров она говушмага чан атыр, лакин Мәрийәмдән горхур. Нәһайәт чәсарәтләниб Ширини Мәдаинә кәтирмәк, үчүн Мәрийәмдән ичазә истәйир вә Ширинин һәр ишдә Мәрийәмә табе олачагыны вәд әдир. Грек гызы гәзәбләнир, анд ичир ки, Хосров өз нийәтини һәята кечирәчәк олса, өзүнү асачаг вә Хосров Мәрийәмин атасына чаваб вермәли олачагдыр.

Хосров енә дә Шапурун васитәсилә Ширини өз сарайына кәтирмәйә чалышыр. Көзләнилдийи кими Ширин һиддәтлә хәбәр кәндәрир ки, о ялыз Хосровун арвады олараг ону сарайына дахил олачагдыр.

Ширин, өз гәсриндә әзаб чәкир. О сүдә һәсрәт галмышдыр. Чүнки гәсрин яһында отлаг йохдур, һейванлары отармаг үчүн ер йохдур. Ширин узаг отлаглардан сүд кәтирмәк үчүн өз хидмәтчиләринә зәһмәт вермәк истәмир. Беләликлә биз поэманын ән драматик еринә яхынлашырыг. Шапур бу иши өз досту, маһир даһйонан Фәрһада тапшырмагы тәклиф әдир. Фәрһад гаяларда арх ачмалы, отлагдакы һейванларын сүдү дә бу архла гәсрә ахмалыдыр. Фәрһады чағырырлар. Ширин онун габагына чыхмыр. Онунла пәрдә далындан данышыр. Ширинин мәфтун эдичи сәси Фәрһадын ихтиярыны әлиндән алыр, о, бу чәтин тапшырыгы бир айда еринә етирәчәйини вәд әдир. Бүтүн чәтинлийә бахмаяраг Фәрһад доғрудан да тапшырыгы еринә етирир. Ширин она мүкафат верир, лакин Фәрһад Ширинә о дәрәчә вурулмушдур ки, верилән мүкафаты нәзәрә алмаяраг, өз мәнәббәт әзабларыны адамлардан кизләтмәк үчүн баш алыб сәһрая кедир.

Буна бахмаяраг бу севкинин хәбәри Хосровун гулагына чатыр. Онда гысганчлыг һисси ояныр. Фәрһады яһына чағырыб, эшг сөзүнү фикринә кәтирмәйи она гадаған этмәк истәйир. Фәрһадла Хосровун көрүшү поэмада мүбаһисә шәклиндә верилмишдир вә поэманын ән көзәл чанлы ерләриндән биридир. Рәгибләр гыса вә кәскин чавабларла бир-бирләрини хәнчәр кими кәсирләр. Хосров көрүр ки, бу адама әмр этмәк вә я ону гызылла

алдадыб севкидэн эл чэкмэйэ мачбур этмэк мүмкүн дейил, одур ки, Хосров она, еринэ етирилмэси мүмкүн олмаян бир иш тапшырыр. Фэрһад сылдырым бир дағы ярыб орадан йол чэкмэлидир. Бу иши еринэ етирәчэк олса, Хосров Шириндэн эл чэкәчәйинэ анд ичир.

Фэрһад ишә башлайыр. Мәһәббәт онун ағыла кәлмәз гүввәсини бирә ики артырыр. Онун күлүнкүнүн зәрбәсилә гаялар гырылыб төкүлүр. Ширин Фэрһадын ишләмәсиндэн хәбәр тутараг она тамаша этмәйә кедир. Ширин дашйонанла данышыб кери гайыдыр, лакин онун аты гаянын үстүндә бүдрәйиб йыхылыр. Фэрһад аты, үстүндәки гызла бәрабәр галдырыб гәсрә гәдәр апарыр.

Хосров көрүр ки, Фэрһад һәята кечирилмәси мүмкүн олмаян иши еринэ етирә биләчәкдир. О андыны сындырмаға чәсарәт этмәйиб хәянәтлә яхасыны гуртармаға чалышыр. Фэрһадын янына чағар көндәрир, яландан она Ширинин өлдүйүнү хәбәр верир. Бу хәбәрә дөзә билмәйән Фэрһад һәлак олур.

Ширин Фэрһада күнбәз тикдирир. Хосров тутдуғу алчаг иши дүшүнәрәк әзаб чәкир. Бу заман Мәрийәм өлүр. Хосров азад олур, артыг онун гаршысында әнкәл йохдур, лакин онда бир чүр'әтсизлик әмәлә кәлир. Ширин она мәктуб көндәриб Мәрийәмин өлмәси мүнәсибәтилә она истәһза илә тәсәлли верир. Ширин мәктубунда языр ки, Хосровун йүнкүллүйүнү биләрәк онун өз арвадына чох да янмаячағына инаныр.

Бу мәктуб зәиф ирадәли Хосрова дәрин тә'сир бурахмалы иди. Лакин бунун әвәзиндә, Исфәһан көзәли Шәкәрин тә'рифини эшидәрәк онун далынча кедир вә ону алыб Мәдаинә кәтирир. Бу иш онун Ширинә гаршы олан мүнәсибәтини даһа чәтинләшдирир.

Бир дәфә ов заманы Хосров Ширинин гәсринин яхшылығына кәлиб чыхыр. О гүввәтини топлаяраг Ширинин янына кедир, лакин Ширин ону гәсрә бурахмыр вә онунла гәсрин дивары үстүндән данышыр. Ширин ону данлайыр— о Ширинин янына сәрхош кәлмәмәли иди, Ширинин далынча ә'янлар көндәрмәли вә ону һөрмәтлә пайтахта апармалы иди. Хосров мә'юс олараг кери гайыдыр.

Лакин Ширинин дә тагәти артыг түкәнмишдир. О Хосрову говдугдан сонра пәшиман олур, ата мишиб онун далынча чапыр. Хәлвәтчә онун чадырына дахил олур. Хосровун ханәндәләриндән бири олан Нәкисәнин көмәйи илә, Хосрова гаршы олан һәсрәтини инчә гәзәлләрлә охутдурур. Узун бир дуәтдән сонра о үзә чыхыр, Хосров онун үзәринә атылыр, лакин енә дә Ширин эл вермир.

Хосров ялыыз бу заман анлайыр ки, Ширинин сафлығы вә мә'сумлуғу онун ән яхшы мүдафиәчисидир. Одур ки, ә'янлары чағырыб кәбин кәсдирир.

Ширинлә әвләнмә Хосрова чох көзәл тә'сир бағышлайыр. О анлайыр ки, ялыыз һәзз вә нәш'ә үчүн яшамаг олмаз. О өлкәни идарә этмәк элмини өйрәнмәк истәйир. Лакин бу заман енә дә гара булутлар онун башы үзәриндә топлашыр. Хосровун Мәрийәмдән Шируйә адлы бир оғлу вардыр; Ширинин көзәллийи бунун да ихтиярыны әлиндән алмышдыр. О ә'янлары алдадыр, тахты әлинә кечирир, атасы Хосрову зиндана салдырыр. Лакин Ширин Хосровла бәрабәр зиндана кетдийиндән зиндан һәяты Хосров үчүн ағыр кечмир.

Бу заман, Шируйә атасындан тамамилә азад олмаг истәйир. Бир кечә Хосров, аяғларында гызыл зәнчир олдуғу һалда зинданда ятдығы заман Шируйәнин, көндәрдийи гатил онун янына дахил олур, ону өлүмчүл һалда яралайыр. Хосров өлүмүн яхынлашдығыны, дуюр, лакин Ширин дадлы юхуда икән ону оятмаға гыймыр, сәссизчә өлүр.

Инди дә Шируйә Ширинә малик олмаг истәйир. Ширин гатили алдадыр. О һәр шейә разы олур, анчаг тәләб әдир ки, Шируйә, Хосрову хатырладан һәр шейи мәнвәтсин, онун сарайыны яндырсын, атыны өлдүрсүн, падшаһын өзүнү дә тәнтәнә илә дәфн этдирсин. Хосровун чәназәсини сәрдабая гоюрлар, Ширин онун янына кирир, гапыны өртүр, севкили әринин мейити үзәриндә өзүнү хәнчәрлә өлдүрүр.

Поэма дүнянын фанилийи, бу дүнядакы сәадәттин әбәди олмамасы һаггындакы мүлаһизәләрлә битир.

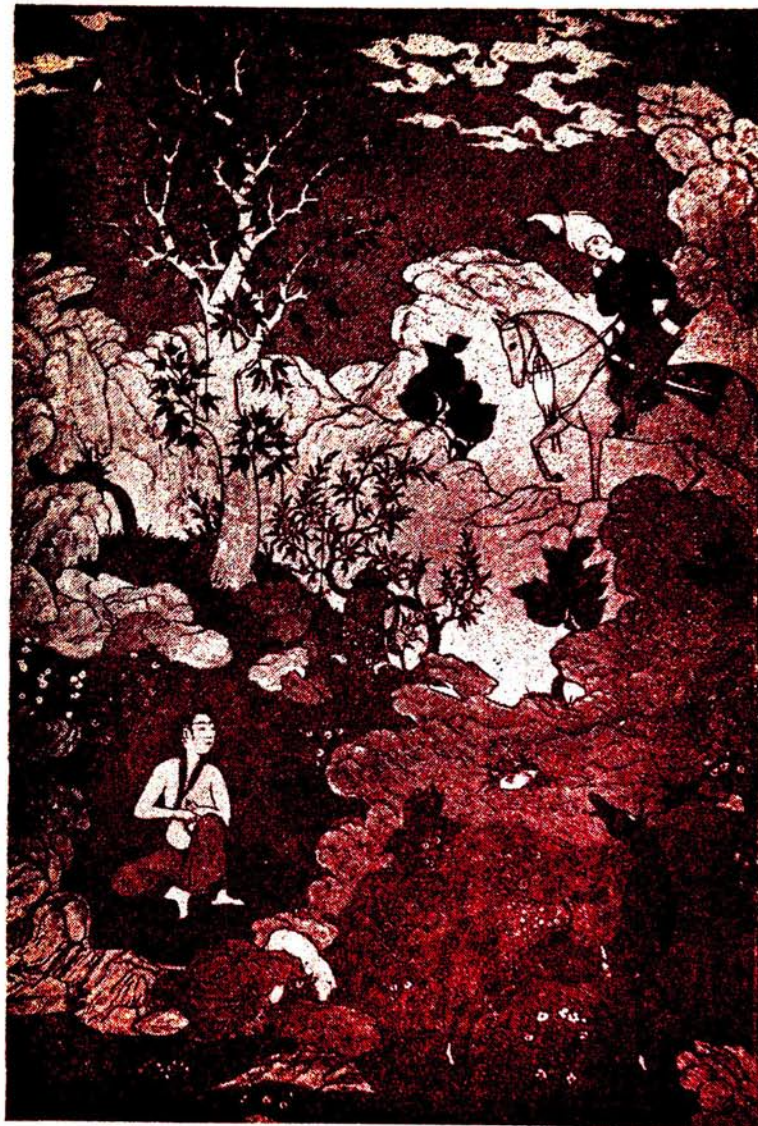
Низами «Мэхзэнүл-эсрар»-да топламыш олдуғу техниканы «Хосров вэ Ширин»-дэ чох мүвэффэгийяэтлэ ишлэтмишдир. Дил дэ эйни дэрэчэдэ парлаг, зэнкин вэ гэшэнкдир. Лакин биринчи поэмада Низаминин бу чөһөтэ чох бөйүк диггэт вердийи дуолурса, бурада дил даһа мүкэммэл дэрэчэйэ чатыр. «Мэхзэнүл-эсрар»ын бэ'зи ерлэриндэ техника бир мэгсэд олдуғу һалда, поэмада техника мисилсиз бир маһир устадын элиндэ ялныз бир васитэдир. Поэмадакы тэсвирлэрдэ бу техника эн гүввэтли дэрэчэйэ чатыр, бу тэсвирлэр шаир тэрэфиндэн кениш декорация һалына салынараг, классик риториканын бүтүн традициялары илэ ишлэнир.

Лакин Низами, сөз йох ки, өз поэмасыны тэсвир хатирэси үчүн яратмамышдыр. Онын эсас мэгсэди ики эсас гәһрәманын характерини бүтүн долғунлуғу илэ охучуя кәстәрмәкдир. Биринчи поэмада көрдүйүмүз психологияны билмәк мәһарәти бу поэмада эн йүксәк дэрэчэйэ чатыр. Гәһрәмәнлар чох мүрәккәб вэ бир-биринә зидд олсалар да, сон дэрэчэ дүзкүн тэсвир эдилмишләр. Бүтүн поэманын һәгиги гәһрәманы, поэманын мәркәзи, шүбһәсиз, Хосров дейил, Шириндир.

Низаминин мәһәббәти онун тэрәфиндәдир. Бу да тәэччүблү дейилдир. Биз юхарыда көрдүк ки, бу парлаг образ—Низами тэрәфиндән, онун инчә севкилиси Афаг үчүн тикилән бир абидәдир; Низами һәятынын сонуна гәдәр Афагын фикрини чәкир. Ишә белә янашма бизим үчүн тәбии вә мүнәсиб көрүлүрсә, мүсәлман аләми үчүн бу—эшидилмәмиш бир чәсарәт иди. О заманлар гадын—бир оюнчаг, пула сатылан бир мал иди.

Поэмада Хосров бу көрүшү ифадә эдир. Лакин бөйүк шаир, гадына гаршы һөрмәтдән, онун инсани шәхсийәтиндән, онун гәһрәмәнлығындән вэ зәкасындаң гәтийяэтлэ данышыр.

Поэмада Ширинин халгы дәриндән севдийини, халгын гейдини чәкдийини, она эзаб вермәкдән чәкиндийини кәстәрән ерләр чөхдур. Ширин, Хосровун тамамилә зиддидир. Хосров үчүн халг нәш'ә алмаг вэ зәнкинләшмәк васитәсидир. Хосров иш көрмәйә габил дейил, бү-

XVI эср миниатюрасы. „Хосров булагын башында Ширини гаршылайыр“.

Рәссам Султан Мәһәммәдин чәкдийи шәкилдән.

түн таланты вә көзәллийи илә бәрәбәр о, позғунлуг мәһсулудур. Гәрибәдир ки, бүтүн поэмада о, ялныз бирчә дәфә өз тәшәббусу илә иш көрүр, о да, Фәрһада гаршы мурдар хәянәтиндән ибарәтдир. О, сөз йох ки, Ширини севир, лакин бу ачкөзлүк севкиси, эгоистик севкидир, севки хатирәси үчүн һеч бир шейдән кечә билмәйән шылтаг севкидир.

Бу сурәтлә белә бир тәсәввүр алыныр ки, Ширин гәлбини өзүнә лайиг олмаян бир инсана вермишдир. Ширинин, һәр чүр ләягәтдән мәһрум олан бу йүнкүл адам үчүн эзаб чәкмәси фикри бә'зи охучуну ачындырыр. Низами бурада чәтин севки проблемасыны гоймуш, өзү дә тамамилә дүзкүн вә реал гоймушдур. Мәһз бу кими гәлынлар өз талеләринин гурбаны олурлар, инсаны севәрәк, артыг ону көрмүрләр, ону дейил, онларын өз хиялларында яранмыш көзәл образыны севмәйә башлайырлар.

Ширинин Фәрһада гаршы мүнәсибәти дә бурадан мейдана кәлир. Ширини заваллы ашигә гаршы сәрт вә кәскин олмагда кунәһкар тутмаг һагсызлыг оларды.

Ширин Фәрһадын эшгини билир вә онун гурбаны олдуғуну көрүрдү. Лакин Ширин она һеч бир шейлә ярдым көстәрә билмир. Онун гәлбиндә башгасы үчүн ер йохдур. Ширинин эшги Ширинин өзүндән күчлүдүр. О, Фәрһада үрәкдән ағлайыр, она үрәкдән яныр, лакин өзү өз өһдәсиндән кәлә билмир, о Хосровдан үз дөндәрәрәк Фәрһадын ағушуна атылса иди, бәлкә дә чох-чох бәхтәвәр оларды, лакин о һалда өз һәятында ялныз илк мәһәббәти таныян вүгарлы вә саф Ширин олмазды.

Ширин образыны яратмаг үчүн Низаминин мүсәлман аләминдән харичә чыхмасы вә өз нәзәрини христиан Гафгазына салмасы мараглыдыр. Истәр Ширинин, истәрсә дә онун ағыллы халасы—мәликә Шәмиранын образы, мәшһур күрчү көзәли Тамара һаггында Низамидә олан мә'лумат сайәсиндә мейдана кәлдийинә шүбһә этмәк олмаз. Шәмира ады гәдим Семирамиданын ин'икасы олса да, бу адын Тамара илә аһәнкдар олмасы да тәсадүфи дейилдир.

Поэмада үчүнчү гәһрәман олан Фәрһадын мүстәсна әһәмийәти вардыр. Онун ролу эпизодик бир ролдур, вә онун фақиәли сурәтдә һәлак олмасы һадисәләрин кедишинә аз тә'сир кәстәрир, бунулла бәрабәр о, поэманын зәрури үзви бир һиссәсидир. Фәрһад Хосрова тамамилә зидд, һәгиги эшглә севән, өзүнә һеч бир шей тәләб әтмәйән, бил'әкс, эшг уғрунда чаныны белә верән бир шәхсдир. Низами бу эшги, гәһрәманын эшгини, бәшәрийәти прогресс йолу илә ирәли апаран һәгиги эшг һесаб әдир.

Башга чүр дейилсә, Фәрһады Хосрова гаршы гоймагла Низами гәти сурәтдә биринчини мүдафиә, икинчини исә тәнгид әдир. Лакин Фәрһад аристократ дейил, о шәһәр нүмайәндәсидир, Шапурла бирликдә әйни устандын янында тәлим алмыш маһир бир сәнәткардыр.

Шаир өз гәһрәманына нә кими һасийәтләр вермишдир? О маһир уста вә чәсарәтли бир инсандыр, намуслу вә нәчибдир, гүввәтли бир пәһләван, нәһәнж бир инсандыр. Бәлкә дә бу февгәлбәшәр гүввә онун бир нәфәр олмадығыны, бу пәһләванын һәр чүр ийидлик вә гәһрәманлыға гадир олан бир халг олдуғуну кәстәрир.

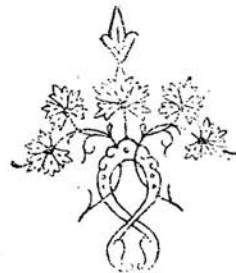
Демәк Низами ики синфин нүмайәндәсини үз-үзә чарпышдырараг, мәзлум синиф нүмайәндәсинин һәлак олмасыны кәстәрмишдир. Низами о заман бу чүр тоггушмаларын анчаг белә бир нәтичә верәчәйини тәсдиг әтмиш олса да, әйни заманда кәстәрир ки, Фәрһадын өлүмүнә сәбәб һакимин хәянәтидир. Низами демәк истәйир ки, шәрәфли, мәрд-мәрданә дөйүшдә һаким пәһләвана үстүн кәлә билмәз, бу пәһләван инди мәғлуб олса да, о, тез-көч өз һаггыны тәләб әдәчәк вә алачагдыр! Бу фикирдә шәһәрин мөһкәмләнен гүввәси өзүнү кәстәрир. Шәһәр һәятынын юхарыда дедийимиз йүксәлиши, сонралар монғол истиласынын ганлы далғасы илә позулуб дағыдылан йүксәлиши бурада айдын көрүлүр.

Демәк, Низаминин икинчи поэмасы—дүня әдәбиятында мисли көрүлмәмиш мүкәммәл бир әсәрдир.

Ялныз Азәрбайчан әдәбиятында дейил, бүтүн Яхын Шәрг әдәбиятында белә зәнжиң инсан шәхсийәти илк

дәфә бизә Низаминин бу поэмасында кәстәрилмишдир. Бурада шаир адәт һалына кәлмиш бир сюжетдән истифада әтмишдир ки, бу да мүәййән дәрәчәдә онун үчүн чәтинлик төрәтмишдир. Ялныз Низами кими бир уstad өз йүксәк сәнәткарлығы илә бүтүн бу чәтинликләри арадан галдырараг өз материалыны бу гәдәр мүкәммәл бир шәкилдә ишләйә биләрди.

Халг Низаминин бу бөйүк әсәринә гиймәт вермишдир. Низамидән сонра онун поэмасынын гәһрәманлары һәмишә Азәрбайчанла яхын әлағәдар олараг кәстәрилмишдир. XIV әср Азәрбайчан шаири Арифи, бир даһа бу теманы гәләмә алараг тәсдиг әдир ки, Фәрһадын оғулларындан биринин сарайы (анчаг бу шаир Фәрһады Чин императорунун оғлу адландырыр) Бакыда иди вә Фәрһадын бүтүн аиләсинин сәрдабасы бурадакы гәбристанда иди. Арифинин бу сөзләри тәсадүфи дейилдир.

ЛЕЙЛИ ВӘ МӘЧНУН

Биз юхарыда бу поэманын яранмасы тарихини гейд этдик; шаир бу поэманы өзү арзы этмәдийи һалда, ширваншаһын сифариши илә язмаға башламышдыр.

Низами бу поэманы язмаға башларкән онун элинин алтында нә кими материал варды?

Бу поэманын гәһрәманы Гейс ибн Мүләввәһдир. Мәчнун (диванә, чинли) ләгәби илә яд эдилән бу адамы бир чох әрәб теоретикләри тарихи бир сима, бир шаир һесаб эдир. Куя бизим эранын 689-чу илиндә өлмүш вә шеирләри галмышдыр.

Лакин Мәчнунун тарихи сима олдуғуну зәнн этмәк доғру дейил. Ибнәл Кәлби дейир ки, Мәчнунун шеирләрини вә онун Лейлийә олан бәдбахт эшги һаггындакы рәвайәти Бәни Үмәййә ханәданы үзвләриндән бири яратмыш, лакин өз адыны билдирмәк истәмәмишдир. Бу мәлумат мәнә тамамилә доғру көрүнүр.

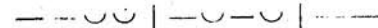
Шеирләрин автору Мәчнун һаггындакы рәвайәти, әлбәттә, роман шәклинә салмамышдыр. О ялныз өз шеирләрини вермиш, әсәрин яранмасы тарихини изаһ этмәли олан бир сыра һадисәләри, шифаһи ән'әнә шәклиндә яймышдыр.

Даһа сонралар әрәб филюлоглары бу рәвайәтләри топлайыб бир ситемая салмышлар вә бу рәвайәтләр бир нечә вариантда сахланмышдыр. Әсас вариантлар бунлардыр: Ибн Гүтейбин (831-чи илдә өлмүшдүр) мәшһур «Шеир вә шаирләр һаггында китаб»ында вә Әбүл-Фәрәч Исфәһанинин (967-чи илдә өлмүшдүр) «Нәғмәләр китабы»нда Гейсин тәрчүмейи-һалы; бу материал бә'зи әлавәләрлә, Мәчнун диванынын нашири олан Әбу Бәкрүл Вә-

либинин тәфсилатына дахил олмушдур; бизә дә әсәр бу адамын редактәси илә қәлиб чатмышдыр.

Бурада көстәрилән материалларын һамысы, әлбәттә, Низаминин элинин алтында ола биләрди, бундан башга бә'зи сәтирләрдән мә'лум олур ки, Низами, сонунчу кениш материалдан даһа чох истифадә этмишдир. Низами поэмасынын бу материалларла тутушдурулмасы шаирин өз вәзифәснә чох диггәтлә янашдығыны вә өз концепциясыны бу мәзмунда чанландырмаг үчүн лазым олан бүтүн моментләри чох доғру олараг тәртиб этдийини көстәрир. Низами, габагкы поэмая нисбәтән бу темада даһа бөйүк чәтинликләр гаршысында дурурду, бәлкә дә бу теманы башламаг истәмәмәсинин сәбәби дә бу иди.

Габагкы поэмада олдуғу кими, сәрләвһәдә ики ад верилмәси айдын көстәрир ки, поэманын әсасы Мәчнунун тәрчүмейи-һалы дейил, онун эшгинин тарихидир. Лакин ашағыда көрәчәйимиз кими, бу эшг тамамилә башга характердәдир. Бурада гәһрәманлыг элементи икинчи плана кечирилир. Бурада биринчи ери һисс тутур. Мәһз буна көрә дә поэманы сентиментал-романтик поэма адландырмаг оларды. Низаминин бәдии дуйғусу бу чәһәти поэманын заһири гурулушунда да әкс этдирмәйә мәчбур этмишдир; о һәзач вәзинини башга бир шәклини, аһәнк әтибарилә даһа ойнаг шәклини сечмишдир; бу шәклин схемасы беләдир.

Схеманын өзү айдын көстәрир ки, «Хосров вә Ширин»дә олан ахычылыг вә кенишлик артыг бурада йохдур, бу вәзндә мүййән фәсиләләр вар ки, бу да вәзнә бир әсәбилик, гызгынлыг характери верир.

Поэманын мәзмуну белә гурулмушдур: габагча бир сыра кириш фәсилләри верилир. Бунларын ичәрисиндә Низаминин оғлуна бир сыра нәсиһәтләр вердийи фәсил чох мараглыдыр. Бунлардан сонра Низами әсл әһвалата кечир: Бәни Әмир гәбиләси һакиминин оғлу йохдур. О, аллаһ дәржаһына үз тутуб оғул истәйир. Узун илләр кечдикдән сонра онун бир оғлу олур, адыны Гейс гоюр-

лар. Ушаг он яшына чатдыгда атасы ону мектэбэ верир; Гейс мектэбдэ оғланлар вэ гызларла бирликдэ тәлим алыр. Гейс мектэбдэ Лейли илэ таныш олур. Бунлар һәр күн көрүшүрләр вэ нәтичэдэ бир-бирләринэ вурулурлар. Бунлар өз севкиләрини кизләтмәйэ чалышырлар, лакин бу иш һамыя яйылыр. Гейс сон дәрәчэ чошғун вэ эһти-раслы олдуғуна көрә, ону истенза илэ Мәчнун адланды-рырлар.

Ушаглары бир-бириндән айырырлар. Лакин айрылыг Мәчнунун эшгини зейфләтмәк дейил, даһа да шиддәт-ләндирир. Онун эвдә отурмаға сәбри-гарары кәлмир, о бүтүн күнүнү Нәчд дағында кечирир, ағлайыр. Оғлундан һеч бир шей әсиркәмәйән атасы чох бөйүк бахшышлар көтүрүб бир чох адамларла бәрабәр Лейлинин атасынын янына кедир, онун гызыны оғлуна истәйир. Лейлинин атасы бу ишә разы олмур, о белә чаваб верир:

«О чинундур,

Чинун исә бизә тай олмаға ярашмаз.

Сән ки, әрәбләрин нечә ирадчы олдуғларыны билир-
сэн,

Мән бу иши көрсәм, мәнә нә дейәрләр?»

Лейлидән айры дүшмәк Мәчнун үчүн ағыр иди, лакин бу мүнәффәкийәтсизлик хәбәри бир ох олуб онун гәлбини дәлир. О енидән дағлара гачыр, элэ бир диванәлик көстәрир ки, әграбасы, горхуя дүшүр. Шәфа тапмаг үчүн ону Мәккәйә апармаг гәрарына кәлирләр. Гейд әтмәлидир ки, Низаминин чидди поэмаларында мө'чүзә элементи йохдур. Мәнчә, Низами өз поэмасына бу сәфәри дахил эдәркән Кә'бәдән шәфа тапмағы нәзәрдә тутмамыш, ялныз белә-зәнн әтмишдир ки, сәяһәт заманы тәәсүрләрин дәйишмәси Мәчнунун эшгини зейфләдә биләр. Бәдбахт эшгә гаршы сәяһәтин бир әлач олдуғу антик әдәбийятда да көстәрилир. Мәшһур әрәб алими Ибн Нәзм «Севкилинин боюнбағысы» адлы әсәриндә бундан бәһс эдир.

Гейс Мәккәйә етишир, атасы она әмр эдир ки, Кә'бәнин гапысындан асылан һалғадан япышыб дәрдинә шәфа диләсин. Атасы узун бир нитг сөйләйир. Бу нитги ашағыдакы сөzlәрлә битирир:

«Мәнә ярдым эт, чүнки эшг мәни мәнв эдир,
Мәни бу эшг әзабындан хилас эт»

Лакин элэ бу сөзү Мәчнуна демәк олмазды. Мәчнун эшг сөзүнү эшидән кими дәрһал әһтирасы ени гүввә илэ аловланыр. О һалғадан япышараг дейир:

«Гой мән өзүм олмасам да о, (эшг), галсын!»

Бундан сонра о ата-анасыны тәрк эдәрәк Лейли гәбиләсинин көчәри ерләрини долашмаға башлайыр. Инди охучу артыг анлайыр ки, ону анчаг севкилисинә говуш-дурмагла онун дәрдинә дава тапмаг мүмкүндүр. Лейлинин гоһум-гардашы Мәчнунун бу ерләрдә долашдығыны эшидәрәк сон дәрәчә һиддәтләнирләр. Гызын атасы билдирир ки, Мәчнун онун көзүнә көрүнсә ону өлдүрәчәкдир. Мәчнунун атасы буну эшидир, оғлуну ахтарыб тапыр вэ ону бу ишдән дөндөрмәйә чалышыр. Лакин һәдә, өйүд-нәсиһәт һеч бир файда вермир. Мәчнун Нәчд дағында кәзир. Бу заман Ибн-Сәлам адлы варлы бир адам Лейлини истәйир вэ Лейлинин атасы бу йол илэ Мәчнундан яхасыны гуртармағы дүшүнәрәк разылыг верир. Лакин Лейли дә нараһатдыр. Ибн-Сәламдан хаһиш эдирләр ки, гыз сакит олунчая гәдәр көзләсин.

Мәчнун сәһралары кәзәркән бөйүк гәһрәман Нофәлә раст кәлир. Нофәл Мәчнунун дәрдиндән хәбәрдар ола-раг иши йолуна гоячағыны вәд эдир. Енидән бахт Мәчнунун үзүнә күлән кими олур. Анчаг Лейлинин атасы инадлыг көстәрир. Нофәл силаһла иш көрмәк истәйир, гызын вурушма башланыр. Нофәл габагча мәғлуб олур, сонра бүтүн гүввәсини топлайыб дүшмәнә гәти зәрбә вурур. Бу һалда Лейлинин атасы сонунчу тәдбирә әл атыр. О гызынын башыны кәсәчәйини вэ ону Мәч-нуна вермәйәчәйини билдирир. Мәчнунун сон үмиди дә

белә гырылдыр. О инсанлары тамамилә тәрк эдиб, сәһра-
лара чәкилир, сүзкүн көзләри илә онун севкилисини ха-
тырладан аһулары тәләдән азад эдир, һейванларла вә
гушларла достлашыр, онларла дәрәләшир. О кетдикчә
тәбиәтә даһа артыг алышыб, инсан чәмийәтиндән та-
мамилә гачыр.

Лейлини көрмәк үчүн о сонунчу чарәйә әл атыр. Ди-
ләнчи сифәтиндә Лейлинин әвинә кәлир, лакин Лейлини
көрән кими ағлыны итирир, налә чәкәрәк дағлара үз го-
юр. Фәлакәт баш верир: артыг кери гайытмаға һеч бир
үмид ери галмыр.

Лейлини әрә верирләр. Ени әвләнмиш хошбахт Иби-
Сәлам биринчи кечә Лейлиә яхынлашмаг истәркән Лей-
ли она әлә бир силлә вурур ки, кәнч мейит кими ерә
сәрилир. Бундан сонра о Лейлиә яхынлашмаға чур'әт
әтмир, ялныз узагдан узаға онунла әйләнир. Лейли ар-
тыг Мәчнунга гаршы олан әшг вә һәсрәтини кизләтмир.

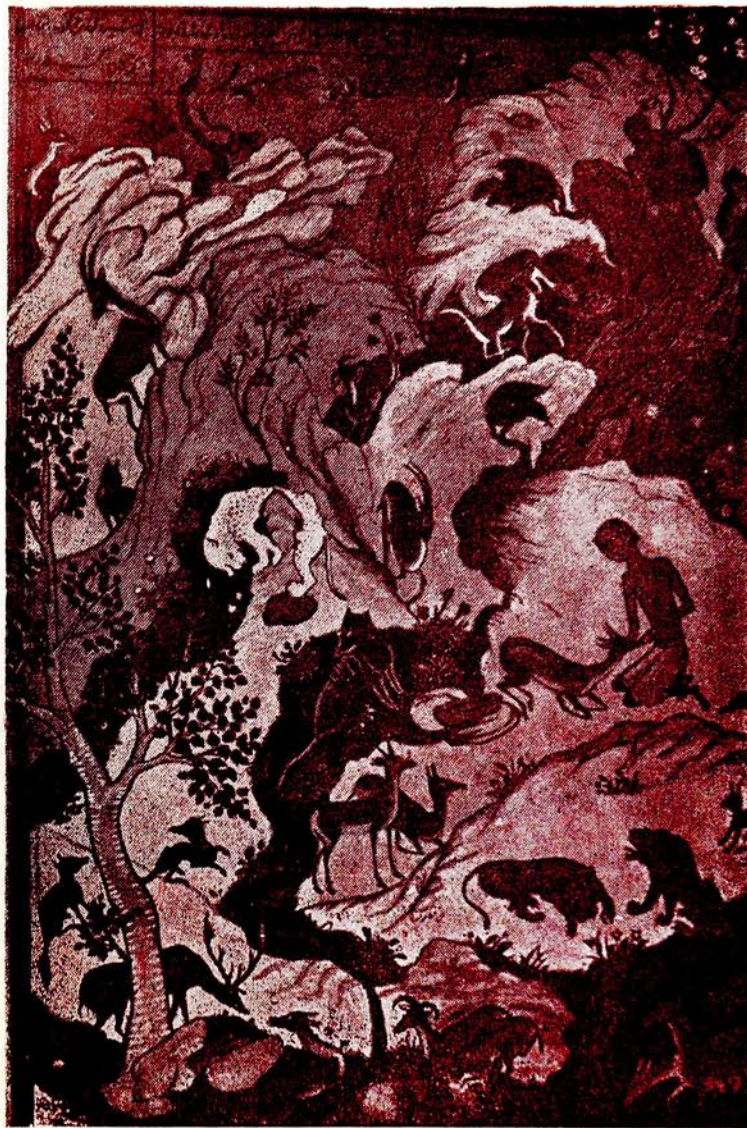
Мәчнунун атасы оғлунун айрылыгына дөзмәйәрәк
хәстәләнир. О сүрүнә-сүрүнә сәһрая кәлир, оғлуну та-
пыр, она ялварыр ки, һеч олмаса өмрүнүн сон күнлә-
рини онунла бирликдә кечирсин. Мәчнун атасынын һа-
лына яныб чох мүтәәссир олур, лакин өз өһдәсиндән кә-
лә билмир. О дейир:

«Гәбир гәз, әлини онун үзәринә гой,
Сәрхош, вургун оғлуну өлмүш зәни әт».

Мәчнунун атасы өлүр. Мәчнун онун өлүм хәбәрини
әшидәрәк бүтүн кечәни онун гәбри үзәриндә ағлайыр,
лакин сәһәр ачылдыгда енә дә сәһрая гачыр. Бир дәфә
бир йолчу тәсадүфән Лейлидән она бир мәктуб кәти-
рир; Мәчнун буна бөйүк севинчлә чаваб верир.

Мәчнунун дайысы Сәлим сәһрада онун гейдини чәкир,
она емәк вә палтар апарыр. Мәчнунун анасы да оғлу-
нун янына кәлир, керя гайытмаг үчүн ону дилә тутур,
ялварыр; лакин булларын һамысы әбәсдир. Анасы да
өлүр; Мәчнунун дәрди даһа да артыр.

Лейли әрини алдадыр, Сәлимин васитәсилә Мәчнуну
чағыртдырыр. Онларын көрүшү белә баш верир: Лейли

XVI әср миниатюрасы. „Мәчнун сәһрада кәһши һейванларын
арасында“.
Рәссам Ага-Мирагын чәкдийи шәкилдән.

ағачларын далында дуруб ялныз онун яныглы нәғмәсиви эшидир.

Ашиганә нәғмәләрин устады олан Мәчнунун шөһрәти бүтүн дүняя яйылыр. Бағдаддан Сәлам адлы бир кәңч онун янына кәлир, Мәчнунун янында э'тибар газаныр, бир нечә мүддәт онун янында яшайыр, онун бүтүн нәғмәләрини эзбәрдән өйрәнир.

Бу аралыг Лейлинин әри гыздырмадан өлүр. Куя манеә артыг арадан көтүрүлүр: ашиглә мә'шугун бир-биринә говушмасына имкан тапылыр. Лакин артыг чох кечдир. Мәчнунна артыг Лейли кәрәк дейилдир. Мәчнун узагдан-узаға Лейлинин хәялы илә яшайыр. Пайыз фәсли кирир. Нәсрәтдән солуб саралмыш Лейли артыг дөзмүр, өлүр.

Мәчнун онун өлүм хәбәрини эшидәрәк даянмадан гачыб онун гәбри үстә кәлир. Бу андан э'тибарән Мәчнун саатларла онун гәбри үзәринә йыхылыб галыр, өз сиррәләрини өлмүш севкилисинә сөйләйир. Мәчнунла үлфәт бағламыш һейванлар ону горуюр вә кимсәни онун яхынына бурахмырлар.

Нәһайәт бир дәфә дә Мәчнун гәбрин үзәринә кәлдикдә өлүр. Онун мейитини ялныз бир илдән сонра басыра билирләр; онун мейитинә кимсәни бурахмаян вәһши һейванлар бир илдән сонра дағылышырлар.

Беләликлә шаир, мәнбәләрдән алдығы тәсадүфи, бир-бирилә әлагәдар олмаян вәг'әләрдән, битмиш, мүкәммәл бир әсәр яратмышдыр; шаир гаршысына мүййән бир вәзифә гояр: о Мәчнунун эшгинин нечә бир эһтираса чеврилдийини кәстәрмәк истәйир, бу севкидән хилас олманын мүмкүн олмадығыны, бу севкинин ялныз өлүмлә нәтичәләнә биләчәйини демәк истәйир. Надисәнин кедишинә мане олан моментләр поэмая бөйүк мәһарәтлә дахил әдилмишдир. Илк этапларда һәлә үмид ери варды, бу эшгдән керидән дәнмәк мүмкүн иди, лакин кетдикчә, мә'юслуг вә үмидсизлик һәр дәфә енидән ашигә һүчүм әдир, эһтирас даһа да шиддәтләнир.

Сон дәрәчә инчә моментләрдән бири дә Ибн-Сәламын өлүмүдүр; бу хүсусда әрәб мәнбәләри һеч бир шей кәс-

тәрмирләр. Мәһз бу өлүм көстәрир ки, бу этапда Мәчнунун эшги артыг өз об'ектиндән узаглашмыш, ән йүксәк нөгтәсинә чатмышдыр; бу йүксәк нөгтәдә шаирин фантастик тәбиәти ялныз өз әзабы илә кифайәтләнир. Беләликлә Низами, Шириндә актив севкини, ичтимаи чәһәтдән файдалы олан севкини көстәрмиш, бурада исә инсаны чәмийәтдән айыран, өлмәз инчәсэнәт әсәри яратмаға ярдым этсә дә, әсәрин ярадычысыны һәлак әдән севкини, әзаб севкисини көстәрмишдир.

Бу поэмада енә дә психоложи мәсәлә шаирин гаршысына гойдуғу вәзифәләрдән биридир. Низами һәр әсәрини мүййән мөгсәдлә ярадыр—бу мөгсәд дә чәмийәтә тә'сир көстәрмәк, ону яхшылашдырмагдыр. Бу поэманын башланғычында Низами оғлу илә мүсаһибә апарыр вә она нәсиһәт верир, бу тәсадүфи дейилдир. Поэмадакы бу башланғычы поэманын өзү илә гаршылашдырсаг, биз бурада үч нөв ата мәһәббәти олдуғуну көрәрик: а) Мәчнунун атасынын мәһәббәти һәр шейдә оғлуна күзәштә кетмәклә ону һәлак эдир; б) Лейлинин атасы гызынын хашбахтлығыны нәзәр алыр. Өзүнүн ад-саныны (намусуну) гызынын хашбахтлығындан йүксәк тутур; в) Низами өз оғлуну сеvir, һәята айыг бахыр вә бош фикирләрә гапылмагдан оғлуну чәкиндирир, горуюр.

Биз белә бир шейи дә хатырламалыйыг: поэма ширваншаһ тәрәфиндән сифариш эдилмишди, онун да оғлу варды. Низаминин бу поэма илә һөкмдара тә'сир әтмәк, она дүзкүн тәрбийә йолу көстәрмәк истәдийи бурадан айдын көрүлүр. Низами, атанын һәдсиз ихтияра малик олдуғу сәрт феодал аиләсини мүдафиә әтмир, о, гаршылыгылы инам вә севки үзәриндә гурулмуш аиләни мүдафиә эдир.

Нәһайәт бу чәһәти дә мараглыдыр ки, Низами, мәнбәләрә уйғун олараг өз поэмасында тарихи-әдәби роман характерини позмамаға чалышыр. Мәчнун—шаирдир, буна көрә дә Низами онун лирикасынын ярандыгы йоллары бизә көстәрир; Низами чалышыр ки, инсанлардан узагда, сәһрада яранан бу лириканын үсуллары бизим үчүн айдын олсун.

Беләликлә шаирин гаршысында дуран чәтинлийә, шаирин өзүнүн белә тәсдиг әтдийи чәтинлийә бахмаяраг, о, бу тапшырыгы еринә етирмиш вә сон дәрәчә мүкәммәл, парлаг, һейрәтли бир лөвһә яратмышдыр. Мәчнун образы Яхын Шәргин чох севилән образлары сырасына дахил олмуш, язылы әдәбийят чәрчивәләринә сығмаяраг ону гырмыш, фолклора дахил олараг әбәди бир ад газанмышдыр.

Әкәр «Хосров вә Ширин»ә бир чох нәзирәләр язылмышса, «Лейли вә Мәчнун» темасы бир-чох шаирләр тәрәфиндән енидән ишләнишдир. Бу тема суфи шаирләринин диггәтини даһа чох чәлб әдирди; бунлар Мәчнун эшгини илаһи эшг дейә изаһ әтмәйә чалышырдылар. Доғрудур, Низаминин поэмасы да суфи изаһатына имкан верир, лакин поэма бу кими изаһата һеч дә мөһтач дейил, бу поэма реал дүшүнчә чәһәтиндән тамамилә инандырычы вә мараглыдыр.

Низаминин бу поэмасына язылмыш нәзирәләр ичәриндә, бу теманы Азәрбайчанла даһа сых әлағәдар әдән бирисини хүсуси олараг гейд әтмәлидир, бу да бөйүк Фүзулинин «Лейли вә Мәчнун» поэмасыдыр; бу поэманы, нәзирә саһибинә һеч бир зәрәр кәтирмәдән Низами илә янашы гоймаг олар. Фүзули поэмасынын Азәрбайчан әдәбийяты үчүн чох бөйүк әһәмийәти вар, чүнки бу әсәр шаирин ана дилиндә, йә'ни азәрбайчан дилиндә язылмышдыр; бу да һаман әсәри даһа кениш охучу даирәси үчүн әлверишли әтмиш вә бунунла да заваллы ашигин образыны Азәрбайчан фолклоруна даһа дәриндән дахил әтмишдир.

ЕДДИ ЖӨЗӨЛ

Низами даһа сонракы поэмасы үчүн истәдийи кими тема сечмәк имканыны әлдә этдикдән сонра, нәзәрини енә дә көһнә Иран тарихинә салыр. Лакин, шаирин өзүнүн дедийи кими, ондан габаг кәлмиш Фирдовси артыг һәр шейи гәләмә алмыш, һәр шейи мүфәссәл вә әтрафлы сурәтдә сөйләмишдир, көзәл сөйләнмиш бир шейи тәкрат әтмәк исә Низаминин адәти дейилди.

Лакин бир гәдәр дүшүндүкдән сонра, о, Фирдовсинин ишләтмиш олдуғу образын үзәриндә даянды; бу да сасани дөврүнүн севимли симасы падшаһ Бәһрам—Кур образы иди. Тарих бу падшаһы I Йәздкүрдүн оғлу V Вәрәһранла (420—438) әйниләшдирир; бу адам сасани тарихиндә доғрудан да чох марағлы бир ер тутур. Бурада тарихи симая гәдим Яхын Шәрг мифологиясынын бә’зи хүсусийәтләри дә әләвә элилмишдир. Сасани падшаһы, адынын гәдим аллаһ Веретраһынын ады илә аһәндар олдуғуна көрә вә, әһтимал ки, күрчү вә эрмәни мүһитиндә дә белә дәйишмәләр баш вердийинә көрә, бир кайнат овчусуна, кәрәк севкидә вә кәрәксә киндә өз һиссләринә сәрһәдд гоймаяг бөйүк бир гәһрәмана чеврилир.

Низами дейир ди, о Фирдовсийә кәрәк олмаян гырыглардан истифадә әдиб, бунлардан гәдим рәвайәтә әләвә ола биләчәк бир һекайә яратмаг истәмишдир. Лакин Низаминин бу теманы сечмәсинә сәбәб ялныз Фирдовсинин өз ишини «тамамилә битирмәмәси» дейилдир. Низаминин Эрмәнистанда вә Күрчүстанда мәшһур олан вә буна көрә дә Гафгазын гәдим рәвайәтләри илә сых

әләгәдар олан Ваһагн вә Вахтанг адлы гәһрәманлара диггәт етирмәси бәлкә һеч тәсадүфи дейилдир. «Хосров вә Ширин»ин дә Низами үчүн һәр шейдән әввәл Гафгазла әләгәдар олдуғуну унутмамалыдыр.

Бу поэма үчүн Низаминин истифадә этдийи бүтүн мәнбәләри мүййән әтмәк һәләлик чәтиндир. Бу иш ирәлидә көрүлчәкдир. Инди анчаг Фирдовси поэмасы илә Низами әсәри арасындакы үмүми вә айры нөгтәләри гејд әтмәк мүмкүндүр.

Фирдовси «Шаһнамә»-дә Бәһрам Кура һәср әдилмиш фәсил үзәриндә ишләркән, поэманын бүтүн сасани һисминдә олдуғу кими, бурада да о заманкы рәсми тарихә (хроникая) рияйәт әдирди. Һаман бу тарихдә V Вәрәһранын айры-айры әтаплары верилмишдир, лакин Фирдовсинин ялныз бу тарихлә кифайәтләнмиш олдуғуну зәнн әтмәк чәтиндир.

Бәһрамын анадан олмасыны, тахта чыхмасыны, өлкәни идарә әтмәк үчүн көрдүйү тәдбирләри нағыл әдән башланғыч фәсилләри, доғрудан да тарихдән көтүрүлмүшдүр, лакин поэмая дахил әдилән айры-айры эпизодлар, мәсәлән, Бәһрамын маһир бир овчу олдуғуну, һәр чүр фантастик йыртычы һейванларла чарпышан, чәсур бир гәһрәман олдуғуну өз сарайына һәр ердән, һәр өлкәдән, һәр силкдән арвадлар топлаян әһтираслы бир ашыг олдуғуну көстәрән эпизодлар бир дәрәчәйә гәдәр хроникада әкс әдилә билсә дә, әслиндә бунлар чох-чох гәдим дөврләрә аид олан һадисәләрдир ки, Фирдовси бунлар һаггында ялныз, рәсми сасани мәчмуәләриндән дейил, башга мәнбәләрдән дә мә’лумат ала биләрди.

Гәрибәдир ки, мәнз бу эпизодлар Фирдовсидә сон дәрәчә көзәл вә парлаг шәкилдә верилмишдир, вә бурада Бәһрамын ов заманы өз севкилиси Азадә* илә гаршылашмасы һаггындакы көзәл рәвайәт, Бәһрамла сучу Ләмбәк һекайәси, кәнч чәкмәчи һаггында олан гәрибә

* Фирдовси Шаһнамәсинин русчая тәрчүмәсиндә «Бәһрам Кур вә Азадә» фәслинә бах. Ленинград, 1934, Дөвләт Эрмитажы.

анекдот, Баһрамын дэйрмандакы сэркүзэшти поэманын сасани дөврүнө аид һиссәсиндә эн көзәл сәһифәләрди.

Мараглыдыр ки, Низами, мәнбәләрин белә ики һиссәйә айрылмасыны өз поэмасында сахламышдыр. Фирдовсиндә олдуғу кими Низаминиң дә поэмасы әсас хәтдән гәти сурәтдә харичә чыхмышдыр. Мәсәлән, Бәһра-элавә һиссәләрдәң—новеллалардан ярадылыр. Лакин Низами һәр ики һиссәдә Фирдовсинин яратдығы ән'әнәләрдән гәти сурәтдә харичә чыхмышдыр. Мәсәлән, Бәһрамын тарихиндән истифадә этдикдә Низами, дөвләти идәрә этмәк методуну көстәрмәк вә һакимләрин өзбашыналығыны ифша әдиб онлары бу йолдан гайтармаг мәгсәдилә әдир; элавә һиссәләрдә исә Бәһрам һаггындакы рәвайәтләри бир яна бураһараг, бурая Фолклорла сых элагәдар олан вә Бәһрама дәхли олмаян нағыллар дахил әтмишди.

Әввәлки ики поэмада олдуғу кими, бурада истәр Бәһрамын һәятында, истәрсә дә хусусән элавә әдилән новеллаларда севки мәсәләләри әсас ер тутур. Лакин севки бурада нә гәһрәманылыг боялары илә, нә дә фәчиәли бояларла верилмәмишди. Бурада севки башга-башга формада верилсә дә, о чох һалда хошбахтлыг вә мүвәффәгийәтлә нәтичәләнир. Низами бурада, мүсбәт моментләри айырмаға чидди сурәтдә сә'й әдир. Характер дәйишдийинә вә теманын өзү фантастик олдуғуна көрә, Низами вәзни дәйишир, даһа ойнаг вә шух олан «хәфиф» вәзини сечир, бу вәзинин схемасы беләди:

— 0 — | — 0 — 0 | — 0 0 —

Поэманын әсас чәһәтләри белә гурулмушдур.

Поэма ади кириш фәсилләрилә башланыр, бундан сонра шаир өз сифаришчиси олан Көрпә Арслана мурәчиәт әдир. Низами солтаны мәдһи әдәрәк, ону өз поэмасынын гәһрәманы илә элагәдар әтмәйә чалышыр. Гейд әдир ки, «Сәһәнд дағларында солтан һача бир охла йыртчы чанавары» дал вә габаг аягларыны бир-биринә тикмишди».

Поэмада солтанын өзүндән башга онун арвадынын вә ики оғлунун—Нүсрәддин Мәһәммәд шаһын вә Фәләкәддин Әһмәдин дә адлары чәкилир.

Шаир, Көрпә Арсланын фәзиләтини гейд этдикдән сонра дейир ки, о:

«Сүфрә салыб, сонра ган ичән,
Адама чөрәк вериб, сонра онун чаныны алан»

шаһлара тай дейилди.

Низаминин сөзләринә көрә Көрпә Арслан кимякәрләрин һиләсинә товланмыр, фырылдагчыларла алданмыр.

Башга поэмаларында олдуғу кими, аллаһы мәдһи этдикдән сонра кәламын (сөзүн) мәдһи башланыр:

«Инсандан галан ядыкар әсәр—кәламдыр,
Башга һәр шей—күләкдән ибарәтди».

Бу фәслдә сөз арасы әдилән ишарәләрдән анламаг олур ки, әлдәкизин бағышладығы кәнд, инди, һансы сәбәбдән исә Низаминин әлиндә дейилди.

«Мән, йүзләрчә чәтин дүйүнү ачанам,
Мән кәнддән харичә кәндхудаям.
Йолдан мәнә гонаг кәлсә,
Ким онун гаршысына сүфрә салар».

Поэманын кириш һиссәси Низаминин өз оғлуна бир сыра нәсиһәт вермәсилә битир; бу нәсиһәтләр ичәрисиндә, юхарыда дәфәләрлә көрдүйүмүз фикир бир ана хәтт олараг енә дә давам әдир:

«Мән ки, өз ланәмлә (ғисмәтимлә) кифайәтләнирәм,
Мән, сәдәф балыггулағы кими өз эвимдә һакимәм.
Бәшәрийәт мәним достум олсайды даһа яхшы оларды,
Башгаларына гуллуғ әтмәк мәнә ярашармы?
Өз сүфрәндән башгасына бир парча чөрәк вермәйин
Башга ярамазларын сүфрәсиндә һалва емәкдән яхшыдыр».

Бундан сонра шаир эсил некайэйэ кечир. Бәһрам, I Йээздкүрдүн (399—420) оғлудур; I Йээздкүрд «күнаһ-кар» лөгәбин ил алмышдыр. Мүһарибэ ишинэ рәғбәт көстөрмәси ил һәрби аристократиянын нифрәтини газанмыш, Зәрдушт руһаниләринин кетдикчә артан тәләбләринә табе' олмамагла өлкәнин әсас савадлы адамлары олан мө'бидләри дә өз үзәринә галдырмышды.

Өлкә дахилиндә вәзийәт ағыр олдуғуна көрә атасы, тәрбийә эдилмәк үчүн Бәһрамы Йәмән һакими Не'мана тапшырыр. Дөрд ил кечдикдән сонра Йәмәнин аб-һава-сы шаһзадәнин сәһһәтинә зәрәрли тә'сир көстәрир. Саф вә тәмиз һава тәнәффүс этмәк үчүн дағлыг бир ердә она гәср тикмәк истәйирләр; Гәсри тикмәк үчүн адам ахтарылыр. Бу адам тапылыр: о Мисир вә Сурийәдә бир чох бина тикмиш олан маһир ме'мар Симнардыр.*

Симнар ишә башлайыр вә беш илдән сонра дүняда мисли көрүлмәмиш кезәл Хүвәрнәг гәсри яраныр. Бу гәсрин мө'чүзәли чәһәти бундан ибарәтдир ки, күндә үч дөфә рәнкинә көйдән аға, ағдан да сарыя дәйиширди.

Симнар бол мұкафат алыр. Бу мұкафатдан севинән ме'мар әһтиятсызлыг көстөрәрк даһа көзәл едди рәнкли гәср тикмәйә габил олдуғуну ағзындан гачырыр. Не'ман горхур ки, ме'мар башга бир падшаһа едди рәнкли гәср тикәрәк, бу гәрибә тикантинин көзәллийини керидә бурахар, буна көрә дә ме'мары гәсрин бүрчүндән ерә атмаг үчүн әмр верир. Беләликлә Симнар зәһмәтинә гаршы мұкафат алмаг әвәзиндә һәятыны верир.

Онун тикмиш олдуғу гәср һамыны һейрәтдә бурахыр. Гәср мәдһ эдилир, онун һаггында шеирләр язылыр. Лакин Не'манын тутдуғу алчаг иш она вичдән эзабы верир, о төвбә диләмәк үчүн сәһрая кедир. Бу заман Бәһрамын тәрбийәсини Не'манын оғлу Мүнзир өз өһдәсинә алыр. Шаһзадәйә үч дил: әрәб, фарс вә грек дилләрини өйрәдирләр. Бундан башга о бир сыра элмләри,

* Симнар, тарихи симадыр. Онун эсил ады, көрүнүр, Бабил формасында олан Син-иммардыр. Кирманшаһ яхылыгындакы Таги-Бустанын ме'мары куя онун оғлу Катус имиш. Хүвәрнәгин харбалары индийә гәдәр галмышдыр.

о чүмләдән астрологияны да өйрәнир; мукәммәл сурәтдә силаһ ишләдә билир.

Бәһрамын чох севдийи әйләнчә—кур (ябани эшшәк) овламагдыр. Бәһрам анчаг дөрд яшындан юхары олан курлары өлдүрүр, бундан көрпәләрини өз нишаны илә дамғалайыб сәһрая бурахыр. Бәһрам инанылмаз гүввәйә маликдир, бир дөфә онун атдығы ох куру вә онун үзәринә сычрамыш шири дәлир вә ерә батыр. Бу ийидлийи Хүвәрнәг гәсринин диварында нәгш этдириләр.

Бир дөфә Бәһрам овда бир курун далына дүшүб, күн батана гәдәр ону говур, вә гапысы ағзында һейбәт-ли бир әждаһа ятмыш мағарая чатыр. Кур Бәһрамы гәс-дән бурая кәтирмишдир ки, парчалайыб удмуш олдуғу баласынын интигамыны әждаһадан алдырсын. Бәһрам әждаһаны өлдүрүр вә онун башыны көтүрүб кери гайыт-маг истәйир. Анчаг кур мағарая дахил олараг, куя Бәһрамы да далынча чағырыр. Бәһрам курун далынча мағарая дахил олараг орада бөйүк бир хәзинә тапыр. Тапылмыш хәзинәни дашымаг үчүн үч йүз дөвә лазым олур. Бәһрам бүтүн бу сәрвәти гыса бир заманда өз достларына бағышлайыр. Әждәһа илә олан чарпышма дәхи Хүвәрнәг гәсринин диварында нәгш этдирилир.

Бир күн Бәһрам өз гәсрини кәзәркән индийә гәдәр һеч кирмәдийи бир отаға дахил олур. О дивара көз кәз-дирдикдә бурада едди көзәлин шәклини вә өзүнүн дә падшаһ палтарында бунларын ортасында отурдуғуну көрүр. Бу шәкил онун кәләчәк һәятыны хәбәр верирди. Кәнч пәһләван сон дәрәчә севинир. Бәһрам гапыны бағ-ламағы әмр эдир вә орая дахил олмағы гадаған эдир. Бурая өзү ялынз хумарланмыш һалда дахил олуб кәләчәк сәадәтини узун-узды дүшүнүрдү.

Бу заман Йээздкүрд өлүр. Ә'янлар тахты Бәһрама вер-мәк истәмирләр, онун да атасы кими залым олачағын-дан горхурлар. Йээздкүрдүн узаг гоһумларындан бир го-чаны сечиб тахта әйләшдириләр. Бу хәбәр Бәһрамын гулағына чатыр. О һиддәтләнир. Мүнзирин ярдымы илә гошун топлайыб, Иран үзәринә кедир. Низами бурада бир

нашийо чыхарараг көстөрүр ки, бунлар тамысы артыг дейилмиш сөзлөрдир.

—«Дейилмиш сөзү тәкрар этмәк мәним адәтим дейил». «Ики сәнәткар сөзүн фәлсәфә дашы илә Гәдим сиккәни ениләшдирдиләр. Бирн мисдән саф күмүш яратды, Дикәри исә бу күмүшү гызыла чевирәчәкдир».

Башга сөzlә дейилсә, Низами өз поэмасындакы теманын ишләнмәсини «Шаһнамә»дәкинән йүксәк тутур.

Бәһрам Иран сәрһәддинә чатдыгда шаһын мәктубуну она етирләр. Шаһ әфв әдилмәсини Бәһрамдан рәча әдир. О өз арзысы илә тахта чыхмамышдыр; о шаһ дейил, өлкәнин кешикчисидир. О падшаһлыг гайғыларынын нә олдуғуну билмәйән Бәһрама һәсәд әдир. О тәсдиг әдир ки, Бәһрам гануни вәлиәһддир, лакин әянлар, атасына көрә ону истәмирләр, бунун үчүн дә Бәһрамын тахтдан әл чәкмәси мәсләһәтдир.

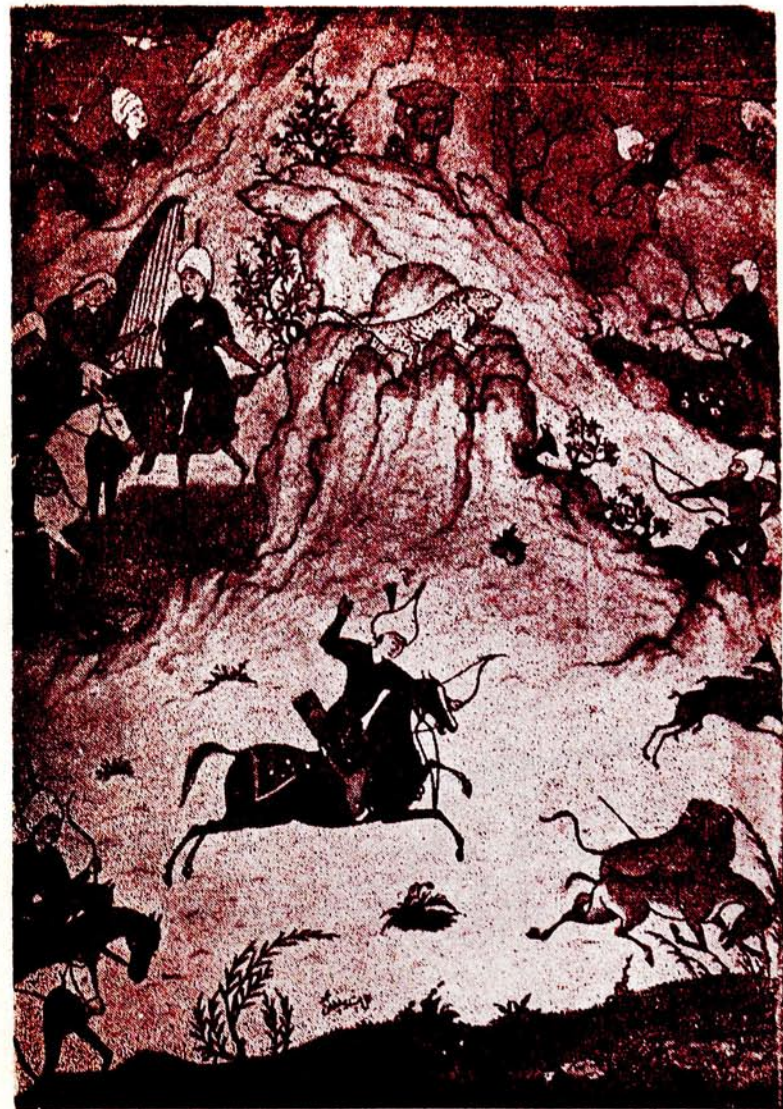
Бәһрам гәзәбләнир, лакин өзүнү сахлайыр. О мәктуба белә чаваб языр. Тахт атамандыр. Атам күнаһкардыр; онун күнаһы мәним бойнума дүшмәз. Мәктубунун сонунда о рәһмли вә әдаләтли падшаһ олачағыны вәд әдир.

Мө'бидләр мәктубу алараг онун һаглы олдуғуну тәсдиг әдирләр. Лакин онлар инди башга шәрт гоюрлар: онлар тахта отурана анд ичмишләр, өз андларыны сәбәбсиз, бәһанәсиз сындыра билмәзләр. Бәһрам белә чаваб верир: анды позмаг лазым кәлмир, мән тачы онун башындан «нәзакәтлә» көтүрәрәм.

«Әждәһа мағаранын ағзына кәлмишдир

О, ичәри кирмәк үчүн һөрүмчәкдән ичазәми истәйчәк?».

Бәһрам мәсәләни белә һәлл әдир: гой падшаһ тачыны ики ширин арасында гойсунлар, ким тачы онларын арасындан көтүрә биләрсә, о тахта саһиб олсун. Бу чавабы эшидән гоча горхуя дүшүр, дәрһал тахтдан әл чәкмәк истәйир. Лакин мө'бидләр разы олмурлар, онлар белә гә-

XVI әср миниатюрасы. „Бәһрам овда“. Рәссам Султан Мәһәммәдин чәкдийи шәкилдән.

рара кәлирләр ки, Бәһрам өз тәклифини еринә етирсин, буна чәсарәт этмәзсә, тач гочая галсын.

Ширләри һазыр әдирләр. Бәһрам бир түк гәдәр белә горхмадан, онларын үзәринә кедир, һәр ики йыртычыны өлдүрәрәк, атасынын тачына саһиб олур. Гаршыдакы маниәләр артыг арадан галдырылып, атасынын тахтына чыхан Бәһрам биринчи күн бөйүк нитглә халга мүрациәт әдир, әдаләтли вә рәһмли падшаһ олачағыны вәд әдир. Доғрудан да, аз сонра өлкә тәрәгги этмәйә башла йыр. Ишләрин йолуна гоюлдуғуну көрән Бәһрам өлкәни идарә этмәйин чох да гайғысыны чәкмир, арды-арасы кәсилмәйән эшг сәркүзәштләринә уюр.

Өлкә о дәрәчә варланыр ки, онун әһалиси лоғаланыр, сәрт вә әдаләтсиз олур. Онлар бу көзәл һөятин әбәдлийинә әмин олурлар. Лакин өлкәдә бирдән-бирә бәрк гәһәтлик вә горхунч ачлыг баш верир. Бу заман Бәһрам һөкүмәт анбарларынын ачылмасыны әмр әдир, варлы адамларын тахыл әһтиятыны сатын алып йохсуллара вә диләнчиләрә пайлайырлар, галанларыны гушлара сәпирләр. Ачлыг дөрд ил давам әдир вә бу мүддәт әрзиндә дә амындан тәк бирчә нәфәр өлүр. Бәһрам өзүнү онун өлүмүнүн баиси һесаб әдәрәк, үрәкдән яшыр. Өлкәдә енидән хош күнләр башланыр. Әһали артыр, өлкә о дәрәчәдә гүввәтләнир ки, силаһ һаггында дүшүнмәк белә истәмир. Шәнлийи даһа да артырмаг үчүн өлкәнин һәр ериндән көзәл чалғычылары топлайыб бунлары шәһәрләр арасында бәрабәр бөлүрләр.

Бурада Низами, Фирдовси тәрәфиндән көзәл верилмиш бир эпизоду, йә'ни Бәһрамын өз севкили кәнизи илә гаршылашмасы эпизодуну поэмая дахил әдир. Лакин эпизодун верилмәсиндә ики шаир арасында чох бөйүк фәрг вардыр.

Бир күн Бәһрам ова чыхаркән ону севкили кәнизи Фитнә (Фирдовсидә Азадә) мүшайиәт әдир. Бәһрам ох атмагдакы мәһарәтилә өйүнүр, кәнизи она чох чәттин бир иш тәклиф әдир. Бәһрам маһир ох атандырса, гоһ бир чейранын дал аяғыны гулағына тиксин. Бәһрам бу һини өһдәсиндән кәлир. Лакин кәниз севиниб фәхр этмәк әвә-

зинэ лагейд бир һалда дейир ки, бурада һейрэт эдилэчэк һеч бир шей йохдур, бу анчаг бир вәрдишдир, вәс-сәлам. Бәһрам гезәбләнәиб кәнизини өлдүрмәк истәйир, лакиң өзү гадын ганы төкмәк истәмәдийиндән 'ону сәркәрдәләриндән биринә вериб өлдүрмәсини әмр эдир. Кәниз сәркәрдәйә ялварыр, чезаны тә'хирә салдырыр. Кәниз сәркәрдәйә ялварыр ки, бир мүддәтдән сонра, эмрин еринә етирилмәси һагда Бәһрама хәбәр вер, Бәһрам шад олса, чарә йохдур кәл мәни өлдүр, Бәһрам гәмжин олса, демәк, мән хилас олмушам. Бир һәфтәдән сонра сәркәрдә кәнизин өлдүрүлдүйүнү Бәһрама хәбәр верир. Бәһрам кәнизни чох севдийинә көрә бу хәбәрдән чох мә'юс олуб ағлайыр. Бу заман сәркәрдә кәнизни кәндә кәндәриб өз гәсриндә сахлайыр. Гәср дағын башындадыр, онун әйванына йүксәк вә энли пилләкан галхыр. Фитнә орая кәлдийи күн кәнддә бир инәк доғур. Фитнә һәр күн бизову пилләкандан юхары галдырыр вә тә'лим сайәсиндә элә бир гүввәт кәсб эдир ки, бизов бөйүйүб екә өкүз олдуғу заман белә ону пилләканла асанча юхары галдыра билир.

Фитнә фүрсәтдән истифадә этмәк моментини көзләйир, шаһ гәсрин яхынлығында олдуғу заман ону гәсрә дә'вәт этмәйи гәрарә алыр. Бир күн шаһ кәлир, алтмыш пилләси олан пилләкандан галхыб әйванда әйш-ишрәтә мәшғул олур. Шәраб сүфрәси башында падшаһ гәсрин мөвгеини тә'риф эдир вә гәср саһибиндән сорушур ки, онун яшы алтмышы өтдүкдән сонра бу гәдәр пилләләри нечә галхачагдыр. Сәркәрдә чаваб верир ки, бу о гәдәр дә чәтин дейилдир, анчаг тәәччүб бурасыдыр ки, гәср-дәки бир гыз һаман пилләканла өкүзү галдырыр. Бу иш Бәһрама тәәччүблү көрүнүр, Фитнәни чағырырлар, гыз өкүзү галдырыр. Шаһ дейир:

«Бу сәнин гүввәтли олмағындан дейил,
Сән өзүнү буна алышдырмысан».

Гыз да бунун чавабында:

«Шаһым бөйүк сәһв эдир,
Өкүз адәт исә, бәс ох атмаг адәт дейилми?»,
дейир.

Бәһрам севимли Фитнәсини таныйыр, сәркәрдәйә ән'ам верир, кәнизлә эвләнир.

Бу заман Бәһрамын башы үзәриндә гара булутлар топлашыр. Бәһрамын әйш-ишрәтә вә севкийә башы гәрышмыш олдуғуну эшидән Чин хагани Ирана саһиб олмаг истәйир, үч йүз мин охатанла бирликдә Орта Азиядан кечиб Хорасана кәлир. Бәһрамын гошунлары узун заман мұһарибә этмәдикләриндән тәнбәлләшмишдиләр, буна көрә дә мұһарибә этмәк горхулу иди. Бәһрам мұһарибәйә чәсарәт этмир, гачыр. Буну эшидән хаган севинир, әйш-ишрәтә башлайыр. Бәһрам үч йүз сечмә ийид атлы илә кечә хаганын гәраркаһына һүчүм эдир, көзләнилмәз һүчүм нәтичәсиндә гәт'и гәләбә газаныр.

Бундан сонра о, әянлары топлайыр, онлары бәрк данлайыр: сиз ялныз сөз пәһләванысыныз, ишдә исә һеч бир шейә гадир дейилсиниз, дейир. Онун ашағыдакы сөзләри чох марағлыдыр:

«Сизләрдән кимсәнин ирәли кетдийини көрмәдим,
Мән дүшмәни сарыйыб, өлкәни кери алдым.
Бириниз өйүнүр ки, мәним әчдадым Ирәчдир,*
Башғасы өзүнү мөһарәтдә Әрәш** һесаб эдир.
Бири Кивин, дикәри Рүстәмин*** нәслиндән олду-
ғуну дейир.

Биринин ләғәби «Шир», дикәрининки «Пәләнкдир».
Лакин мән бириенин чарпышдығыны,
Иш вагтында, биринин һәрәкәтини көрмәдим».

Бу сәтирләр көсгәрир ки, Низами гәдим гәһрәманлыг мәншә'ләрилә өзләрини өйән, инди исә артыг позулараг ишә ярамайан Иран гәбилә аристократиясына гаршы нифрәт бәсләйирмиш.

Гәләбә әлдә этдикдән сонра Бәһрам өз арзыларыны һәятә кечирмәйә башлайыр. О Хүвәрнәг диварында өкс-ләрини көрдүйү едди падшаһ гызыны чүрбәчүр васитә-ләрлә топлайыр. Едди падшаһ гызы бунлардыр: һиндли,

* Гәдим Ираның әсатири падшаһыдыр.

** Әфсанәви ох атандыр.

*** «Шаһнамә»дә тәсвир эдилән мәшһур пәһләванлар.

түркман, харэзмли, славян, мағрибли, византиялы вә иранлы.*

Симнарын шакирдләриндән бири бу падшаһ гызлары үчүн күнбәзли едди сарай тикмәйи тәклиф эдир вә шәрт кәсир ки, сарайларын еддиси дә башга-башга рәнклә олачаг, рәнкләр һәфтәнин күнләринә вә бу күнләри һимәйә эдән сәйярәләрә мутабиғ кәләчәкдир.

Ме'мар әмри алдыгдан сонра ики илдә бу бөйүк иши битириб баша чатдырыр. Сарайларын күнбәзләри белә имиш:

1. Гара—Сатурн (Утарид)—шәнбә.
2. Сары—Күнәш—екшәнбә.
3. Яшыл—Ай—дүшәнбә.
4. Гырмазы—Марс (Мәррих)—сешәнбә.
5. Фирузейи—Меркури (Мүштәри)—чаһаршәнбә.
6. Сәндәли—Юпитер—пәнчшәнбә.
7. Ағ—Венера (Зәһрә)—чүмә.

Белә бөлкү чох мараглыдыр, чүнки бу бөлкү гәдим бабил астрономик тәсәввүрләринә уйгундур; Европа халгларынын календарлары да бу тәсәввүрә әсасланырлар. Мә'лумдур ки, бүтүң мүсәлман әләминдә һәфтәнин күнләриндә астрономик традицияларын ады йохдур, күнләр анчаг садә бир һалда сайылыр. Мәсәлән, шәнбә, екшәнбә, дүшәнбә, вә с. Европада исә күнләрин ады сәйярәләрин адларыны чох позулмуш һалда сахламышдыр, бу адлар Низаминин вердийи гайда үзрә сәйярәләрлә әлагәдардыр. Низаминин дүзүлүшүнү сахламагла буну ашағыдакы мисалларда чох асан бир сурәтдә көстәрмәк олар: шәнбә—инкилисчә Satur-day, (Сатурн күнү); екшәнбә—инкилисчә Sun-day, немесчә Sonn-tag, (Күнәш күнү), дүшәнбә—инкилисчә Mon-day, франсызча Lun-di (Lunae-dies) (Ай күнү); сешәнбә—франсызча Mar-di (Martis dies) (Марс күнү); чаһаршәнбә—франсызча Mercre-di (Mercurii dies) (Меркури күнү); пәнчшәнбә—франсызча Jeu-di (Iovis-dies) (Юпитер күнү); чүмә—франсызча (Veneris dies) (Венера күнү).

* Низами онларын адларыны да гейд эдир: Фүрәк, Йәгманаз, Назләри, Нәсрийнуш, Азәрюн, Гүмай вә Дүрәсти.

Беләликлә көрүрүк ки, бурада там уйгунлуг вардыр ки, бу да XII әсрдә мүсәлман әләминдә чох кениш йәйылмамыш олан бу гәдим традициянын Низами тәрәфиндән олдугча дүзкүн сахланылдығыны көстәрир.

Сарайлар тикилиб гуртарыр. Бурада Низами Бәһрамын һәятынын бир һәфтәсини бизә көстәрир. Шәнбә күнү о башдан-баша гара палтар кейәрәк гара сарая, һинд пәдшаһы гызынын янына кедир. Ади гонаглыгдан, емәк-ичмәкдән вә мусигидән сонра Бәһрам, һинд көзәлинин бир һекайә сөйләмәсини рича эдир. Бу көзәлин һекайәси бир-чох кириш һекайәләрилә башланыр. Поэманын мәркәзини дә тәшкил эдән бу һекайәләрдир. Низами фолклор хәзинәсиндән истифадә эдәрәк өз хиялына кениш сәрбәстлик вермишдир. Көрдүйүмүз кими, онун әввәлки үч поэмасында фөвгәлбәшәр гүввәләрә ер верилмир, чүнки Низами өзү бу гүввәләрә инанмырды, она көрә дә поэмалар ялыз инсанын инсана гаршы мүнәсибәти үзәриндә журулмушдур. Бу поэмада исә Низами мө'чүзәли нағыллара кечир. Лакин нағыл элементини реал чәһәтләрлә бирләшдирәрәк, о заман чох ишләдилән традицион схемалар әвәзинә, тәсвирләрдә парлаглыг, инандырычылыг әлдә эдир, белә ки бә'зән о дәрәчәдә инандырычы олур ки, охучу әсәрин фантазия олдугуну бүсбүтүн унудур.

Низаминин һекайәләри (новеллалары) бу чәтин жанрда белә онун бәрабәри олмадығыны көстәрир. Гурулушларындакы сәнәткарлыг әтибарилә бу һекайәләр Ә. Т. А. Гофманын мәшһур нағыллары илә мүгайисә әдилә биләр; бунларын да инандырычылыгы эйн үсулла әлдә әдилир; бундан әләвә Низаминин әсәриндә фантастика мәишәтлә лап ади шейләрлә әлагәдар әдилир.

Низаминин гаршысында дуран вәзифәләрин сон дәрәчә чәтин олдугуну нәзәрә алмалыдыр. Бу чәтинлийә дә сәбәб, әввәлән, бүтүн новеллаларын үмуми планы иди; чүнки бу новеллаларда һәр дәфә даһа йүксәк дәрәчәйә галхан, йә'ни, бир нөв, кетдикчә парлаглашан вә сафлашан* севки көстәрилмәси тәләб әдилирди. Иқинчи, һәр

* Гарадан ага кечмәйә уйгун олан сафлашма.

новелла сарайын рэнки вэ мұтабиг сәйярэ илэ элагәдар олмалы иди. Мәсәләнин бу гәдәр чәтин олмасына бах-маяраг, Низами ону о гәдәр парлаг сурәтдә һәлл этмиш-дир ки, бу новеллалары онун мұхтәлиф рәнкли ярады-чылығынын ән көзәл сәһифәләри һесаб әтмәк мүмкүн-дүр.

Новеллаларын гысача мәзмуну илэ таныш олаг.

1. ГАРА САРАЙ

Һинд көзәлине ушаглыгдан белә бир нағыл сөйләйир-ләр: бунларын эвинә һәмишә гара палтарлы һөрмәтли бир гадын кәлир. Онун белә гара палтар кеймәсинин сә-бәбини сорушурлар. Чәвабындан мә'лум олур ки, о пад-шаһын кәнизи иди, падшаһ мұлайим вә рәһмли иди, онун эвинә бир чох мұсафирләр кәләрди. Падшаһ өз эвиндә бунларла сәһбәт әдәрди. Бир күн падшаһ йох олур. Узун заман тапылмыр, хейли кечдикдән сонра о башдан аяға гәдәр гара палтар кеймиш һалда гайыдыр. Бир дәфә кә-низ чүр'әтләниб падшаһын гара палтар кеймәсинин сә-бибини сорушур. Падшаһ белә нағыл эдир ки, онун са-райына кәлән мұсафирләрин ичиндә гара палтар кеймиш бириси вармыш. Падшаһ бу адамын гара рәнки белә өзиз тутмасынын сәбәбини билмәк истәйир. Һаман мұсафир узун заман чәваб вермәкдән боюн гачырыр. Нәһайәт на-ғыл әтмәйә башлайыр. Чиндә көзәл вә абад бир шәһәр вар. Буна «Һейран галмышлар шәһәри» дейлир. Бурада һамы гара палтар кейир. Мәним бәдбахтлығыма да сә-бәб бу шәһәрдир. Һаман шәхс бундан башга, һеч бир шей сөйләмәк истәмәйиб, кедир. Падшаһ бу һадисә илэ чох марагланыр, бу сирри өзү ачмаг истәйир. Падшаһ һаман шәһәрә кедиб, бурада бир кәнчлә дост олур.

Бу кәнчә чох бөйүк сәрвәт бағышлайыр. Сирри ач-масыны рича эдир. Кәнч бу ричадән позулур, лакин бо-юн гачыра билмир. Кечә олдугда о, падшаһы шәһәрин кәнарында бир харабая апарыр. Бурада кәндирдән асыл-мыш бир зәнбил вар иди. Башга кедәчәк йол олмадығы-на көрә падшаһ зәнбилин ичинә әйләшир. Зәнбил дәр-һал юхары галхыр вә ән йүксәк бир бурчун башына ча-

гыр. Бурада падшаһын горхудан аз галыр бағры чатла-сын. Чох кечмәдән олдугча бөйүк бир гуш учуб бур-чун үзәринә гонур вә орада ятыр. Сәһәр, гуш учуб кет-мәк истәдикдә, падшаһ фүрсәтдән истифадә әтмәк истә-йир, гушун аяғындан япышыр, гуш ону өзү илэ апарыр. Бир гәдәр учдугдан сонра гуш ашағы әнмәйә башладыг-да, падшаһ ашағы тулланыр вә бир көзәл бөйүк мей-вә бағында чәмәнлийә дүшүр. Кечә олдугда бағ көзәл гызларла долур. Гызлар әлмәриндә мәш'әл кәзирләр. Бун-ларын далынча баға, падшаһын һеч заман көрмәдийи фи-сункар көзәл бир падшаһ гызы кәлир. Бу падшаһ гызы ону көрүб өз тахтына чағырыр. Габагча падшаһ гызы она мейвә вә шәраб тәклиф эдир, бир аздан сонра өпүш-мә вә гучаглашма башланыр. Падшаһ гызы падшаһа ву-рулдугуну сөйләйир. Ону хошбахт әдәчәйини вәд эдир, лакин бир шәрт гоюр: падшаһ бүкүн бир өпүшлә кифа-йәтләнмәлидир. Кечә олдугда падшаһ гызы, онун кәниз-ләриндән көнлү истәдийини сечиб көтүрмәйи падшаһа тәклиф эдир. Сечилмиш гыз падшаһы көзәл бир сарая апарыр, бурада падшаһ сәһәрә гәдәр кейфә мәшғул олур. Сәһәр олуб падшаһ юхудан ояндыгда өзүнү эвдә ялгыз көрүр. Бағы кәзиб мейвәләрдән ейир вә ахшамы көзлә-йир. Кечә оlanda енә дә дүнәнки һадисә баш верир. Онун гәлби кетдикчә даһа шиддәтлә аловланыр, лакин падшаһ өзүнү сахлайыр. Бу гайда үзрә ийирми доггуз күн давам эдир. Отузунчу кечә о, падшаһ гызындан әл чәкмир. Көзәлә наил олмасында исрар эдир. Көзәл һеч олмаса бир кечәлик мөһләт истәйир. Падшаһ буна да разы олмур. Бу заман көзәл она ялварыр, ондан палта-рыны союунуча гәдәр бир анлыг көзләрини юммасыны рича эдир. Падшаһ разы олур, анчаг көзләрини ачдыгда өзүнү енә дә мачәранын башлангычында отурдуғу һаман зәнбилдә көрүр. Бир нечә дәгигәдән сонра онун досту—кәнч заһир олур; о, падшаһын гәлбиндә баш верән һәйә-чаны дуяраг дейир: көрүрсәнми, бизә ялныз сусмаг вә гәм либасына бүрүнмәк галыр. Буна көрә дә о һәмишә гара палтар кейир, буна көрә дә һекайә эдән һинд кө-зәли ондан бу адәти мәнимсәмишдир. Һекайә гара рән-кин тәрифти илэ битир.

2. САРЫ САРАЙ

Кәниз сатан падшаһын некайәси

Ираг падшаһларындан бири улдузларын һәрәкәтиндән өйрәнир ки, она гадыннан фәлакәт үз верәчәк, буна көрә дә эвләнмир. Бунун' әвәзиндә о көзәл кәнизләри сатын алмаға башлайыр. Лакин бу кәнизләр бир гәдәрдән сонра шилтаглашырлар, чүнки хидмәтчи гары онлары яландан тә'риф эдир вә йолдан чыхарырды. Падшаһ да өз кәнизләрини сатыр, та ки, өз идеалына наил олмаг үчүн садә вә итаәткар кәниз тапсын.

Бир дәфә гул тачири онун янына бир дәстә ени кәниз кәтирир. Бунлардан биринин көзәллийи шаһы мәфтүн эдир. Лакин гул тачири бу кәнизи алмагдан падшаһы чәкиндириб, һаман кәнизин чох рәһмсиз олдуғуну сөйләйир. Буна бахмаяраг падшаһ дөзә билмир, һаман кәнизи сатын алыр. Хидмәткарлыгда бу кәнизин мисли бәрабәри олмур, лакин падшаһын севкилисә олмагдан боюн' гачырыр. Падшаһ чох чалышыр, усаныр; бир күн кәнизә Сүлейман падшаһла онун севкилисә Билгейис некайәсини сөйләйир, онун белә залым олмасынын сәбәбини сорушур. Кәниз чаваб верир ки, белә залым олмаг онларын аиләсинә мәхсус бир хусусийәтдир; бунларын аиләсиндән олан бүтүн гадынлар биринчи доғумдан сонра өлдүкләринә көрә онлар әрә кетмәк истәмирләр. Падшаһ бу сирри биләрәк көзәли чәлб этмәк вә онун үрәйиндәки горхуну унуттурмаг үчүн чарә ахтармаға башлайыр. Енә дә һаман хидмәтчи гары ишә ярайыр. О, падшаһа мәсләһәт көрүр ки, көзәлдә гысганчлыг һисси оятсын. Шаһ буна мүвәффәг олур. Кәниз гысганчлыгдан говрулараг шаһа гаршы олан мәнәббәтини сөйләйир. Падшаһ ишләтдийи һийләни она сөйләйир вә беләликлә дә һәр иш йолуна гоюлур. Падшаһ ону аловлу бир гәлблә севдийи үчүн ону гызыл зинәтләрә гәрг эдир. Некайә сары рәнкин тә'рифилә битир.

3. ЯШЫЛ САРАЙ

Рум диярында Бишр адлы мө'тәбәр бир шәхс вармыш. О, бир дәфә күчәдә бир гыза раст кәлиб она вурулур. Лакин гызын далына дүшмүр вә өз эшгини унутмаға чалышыр. Бунун үчүн о Бейтилмүгәддәсә кедир. Кери гайыдаркән йолда бирилә йолдаш олур. Мәлиһ адланан бу адам заһирдә фәзиләтли вә мүлайим көрүнсә дә, батиндә хаин вә залым иди. О бөйүк мә'лумат саһибә олдуғуну иддиә эдәрәк, йол узуну һәр һадисәни изаһ этмәйә чалышыр. Бунлар кәлиб бир сәһрая чыхырлар; сусузлуг бунлары тагәтдән салыр. Нәһайәт гаршыларына бир ағач чыхыр. Ағачын дибиндә ағзына гәдәр сәрин су илә долу олан бир күп басдырылмышдыр. Бишр сөйләйир ки, йәгин буну нәзир олараг бир мө'мүн шәхс басдырмышдыр. Мәлиһ исә бунун йыртычы һейванлары овламаг үчүн овчу тәрәфиндән гурулмуш бир тәлә олдуғуну тә'кид эдир.

Йолчулар чәрәк ейиб сәрин судан ичирләр. Мәлиһ бу суда чимиб сонра күпү сындырмаг истәйир. Бишр ону бу фикирдән дашындырмаға чалышырса да Мәлиһ исрар эдир вә суя кирир. Демә бу дәрин бир гую имиш, орая дүшән Мәлиһ боғулуб өлүр. Бишр онун мейитини чыхарыб дәфн эдир. Онун шейләрини йығышдырыб тәк эвинә гайыдыр. Мәлиһин шейләриндән бир кисә дүшүр. Кисәдә мин динар гызыл пул вармыш. Бишр бу гызыллары Мәлиһин варисләринә вермәйи гәрара алыр. Чох чәтинликлә Мәлиһин эвини тапыб онун дул галмыш арвадыны көрүр. Гадын әринин өлүм хәбәрини эшидиб асудә нәфәс алыр. О залым вә хаин бир адам иди, онун элиндән хилас олмагла мән хошбахтам, дейир. Гадын Бишрә әрә кетмәк истәйир. Үзүндән рүбәнди көтүрүр. О, вагтилә, Бишри әсир эдән гыз имиш. Бишр сәадәт әләмәти олараг, беһишт әһли кими ялныз яшыл палтар кейәчәйинә сөз верир.

4. ГЫРМЫЗЫ САРАЙ

Рус диярында ай үзлү бир көзәл падшаһ гызы яшайырды. Бүтүн элмләрән дәрин мә'луматы варды, һәтта

чадукәрлийи белә өйрәнә билмишди. Онун көзәллийинин тәрифи бүтүн дүняя яйылмышды. Она малик олмагы арзы эдәнләр дүнянын һәр тәрәфиндән ахышыб кәлирләр. Лакин көзәл бунларла данышмаг истәмир. Ата-сынын ичазәсилә дағларда өзүнә бир гәср тикдирир. Гәсрин кизли йолу варды. Бу йолда һейкәлләр гоюлмушду, бунлар кизли йола дахил олмаг истәйәнләри гылынчла ики бөлүрдүләр. Гәсри тикдирдикдән сонра о өз әксини чәкир вә әрә кетмәк шәртләрини онун алтындан языр. Ону алмаг истәйән ийид тилсими ачмалы, сонра кизли йолу тапмалы, бундан да сонра падшаһ гызынын сорушачагы тапмачаны тапмалы иди. Ялныз бу шәртләрдән сонра о, һаман ийидин арвады олмаға разылыг верәчәк иди. Бу әлан шәһәр дарвазасындан асылыр. Әкс чохларыны мәфтун эдир, чохлары бу сәадәтә наил олмаг истәйир, лакин сиррли кешикчиләрин зәрбәсиндән һәлак олулар. Өлдүрүлән адамларын башлары шәһәр диварынын үстүндәи асылыр, чох кечмир бу диварын үзәринсан кәлләләрилә долур.

Нәһайәт нөвбә бир кәнч шаһзадәйә чатыр. Мәгсәдинә наил олмаг үчүн о мәшһур бир рәссамын янына кедир, ондан сиррли әлмләри өйрәнир. Бундан сонра һагсызлыға гаршы интигам әләмәти олараг гырмызы палтар кейиб кедир вә сиррләри ачмаға башлайыр. О бүтүн чәтинликләри арадан галдырыр, һәтта залым көзәлин тәклиф әтдийи ән чәтин сиррли мәсәләләри белә ачыр. Падшаһ гызы онун ағыллы вә биличи олмасына вурулараг әвләнмәйә разылыг верир. Кәбин кәсилир вә бөйүк шенлик эдилир. Мүвәффәгийәт әләмәти олараг о һәмишә гырмызы палтар кейир, чүнки гырмызы рәнж әйни заманда шадлыг рәнжидир.

5. ФИРУЗЕЙИ САРАИ

Мисирдә Мәһән адлы кәнч бир тачир вармыш. Бир дәфә о өз достлары илә бирликдә бағда кәзәркән, шәрики онун янына кәлиб йүк карванынын кәлдийини вә бу малын бөйүк газанч вәд әтдийини хәбәр верир. Мәһән

шәһәр дарвазасына тәрәф кедир. Анчаг күнәш артыг батмыш, гаш гаралмышды, буна көрә дә сәһәрин ачылмасыны көзләмәк лазым кәлир. Досту көзләмәмәйи, йүкләри кечә икән шәһәрә чатдырмагы, бууунла да көмрүк хәрчиндән азад олмагы мәсләһәт көрүр. Мәһән бу тәклифә алданыр, шәрикинин далынча кедир, лакин йолдашы ону танынмаз-билинмәз бир сәһрая апарыб гәфләтән көздән итир. Тачир сәһрада йыртычы һейванлара, гулябаниләрә, адам ейәнләрә раст кәлир, чох чәтинликлә бунлардан хилас ола билир. Нәһайәт мейвәли вә сәрин сулу бир баға кәлиб чатмаға мүвәффәг олу. Гоча бағбан әлиндә зорба чомаг онун үзәринә атылыр. Лакин чаван тачирин дәрдиндән хәбәрдар олдугда һалына ачыйыр, бағда галмасына ичазә верир; анчаг онун гаршысына белә бир шәрт гоюр ки, кечә ағача дирмашсын, орада отурсун вә бағда һәр нә баш версә сәһәрә гәдәр орадан әнмәсин.

Мәһән ағача дырмашыр, онун үчүн һазырланмыш ердә ятмаг истәйир, анчаг кечә дүшдүкдә бағ фүсункар көзәлләрлә долур. Онлар, кәнч тачирин чыхдыгы ағачын дибиндәки көзәл чәмәндә ишрәт мәчлисидә дүзәлдирләр; һүндүр бир ердә отурмуш мисилсиз көзәл, галан көзәлләрә башчылыг эдир.

Мисилсиз көзәл Мәһәни көрүб өз янына чағырыр. Тачир габагча бағбанын нәсиһәтләрини хатырлайыб, әнмәйә чәсарәт әтмир, сонра ағачдан әниб көзәлин янында отурур, ишрәт мәчлисиндә иштирак эдир. Бир аз сонра чошур вә көзәли гучаглайыб ягут додағларындан өпүр. Бир анда көзәл мүдһиш бир ифритәйә, габан дишли әйбәчәр бир дивә чеврилир. Бу див сәһәрә гәдәр кәнчи өз ағушунда сыхышдырыр вә она күлүнч шейләр нағыл эдир. Мәһән исә ярымчан бир һалда онун голлары үзәриндә галыр. Сәһәр ачылыр, пәриләр дағылыр, бағын ериндә исә чәмдәкләрлә долу бир сәһра көрүнүр. Кәнч ялныз сиррли Хызрын көмәйи илә бу дәһшәтли ердән чыхыб өз шәһәрләринә гайыда билир. Мәһән матәм әләмәти олараг һәр заман адлыг фирүзәйи кәбәк кәдәр

6. СЭНДЭЛ РЭНКЛИ САРАЙ*

Хейр вэ Шэр адлы ики кэнч сэфэрэ чыхыр. Онлар бир сәһрая чатырлар. Сусузлугдан һалак олмаг дәрәчәсинә кәлирләр. Шэр су тапыр, Хейр хаһиш эдир ки, яһында олан ики ягута она һеч олмаса бир удум су сатсын. Шэр разы олмур. О горхур ки, Хейр, онун әдаләтсизликлә газандыгы гиймәтли дашлары шәһәрдә әлиндән алсын. О, бир удум су үчүн Хейрин һәр ики көзләрини тәләб эдир. Сусузлуг әзабына дөзмәйән кәнч буна разы олур. Шэр онун көзләрини чыхардыгдан сонра онун вар-йохуну союб бурахыр. Хейр яһныз галыр:

«...Тоз вә ган ичиндә әшәләнир,
Яхшы ки, онун көзләри йох иди,
Һечә бир һалда олдуғуну көрмүрдү.»

Ону зәнкин бир малдар—күрд өз әвинә гәбул эдир; онун гызы бу кор кәнчи тәсадүфән тапмышды. Күрд кор көзләрә вә үрәккетмә хәстәлийинә шәфа верән бир ағач таныйыр. Хейрин көзләрини сағалдырлар. О, малдарын гызыны алыр вә һеһиз олараг атасы бүтүн сүрүләрини гызына верир.

Бундан сонра сиррли ағачын ярпаглары илә падшаһын гызыны үрәккетмә хәстәлийиндән сағалдыр. Падшаһын гызыны она верирләр. О падшаһ олур. Бир дәфә Шәрири бир чани олараг онун яһына кәтирирләр. Хейр ону габагкы хәянәтләринә көрә бәрк данлайыб, азад эдир. Лакин онун гайынатасы буна дөзмүр, атыны миниб ярамазын далынча чапыр, она чатыб бойнуну вурур. Некайә, ағачын ярпагларынын сәндәл рәнкинә олмасы һаггындакы кәстәришлә битир.

7. АҒ САРАЙ

Бир нәфәр кәнчин шәһәр кәнарында бир бағы вармыш. Бир дәфә о баға кәләркән гапылары бағлы көрүр, лакин бағын ичиндән мусиги сәси эшидир. Гапыны дө-

* Сәндәл рәнкли—ачыг шабалыти рәнкли.

йүрсә дә, кимсә ачмыр. Кәнч һасары сөкүб баға кирир вә орада бир дәстә көзәл гыз көрүр. Гызлар габагма кәнчи оғру һесаб эдиб ону истәдикләри гәдәр дөйүрләр, сонра онун бағ саһиби олдуғуну йәгин эдиб онунла барышырлар. Мәлүм олур ки, бунлар шәһәрин ән көзәл гызларыдырлар, бағда кениш вә сәрбәст бир һалда әйләнмәйә топлашмышлар. Гызлар она тәклиф эдирләр ки, о бәйәндийи гызы сечиб онунла әйләнсин. Кәнч көһнә күнбәзә чәкилиб дешикдән гызлара тамаша эдир; гызлар союнуб көзәл чарһовузда чимирләр; кәнч дә бунлардан өзү үчүн бирини сечир. Сечилмиш гызы онун яһына кәтирирләр. Бунлар кейфә мәшғул олмаг истәркән һеч көзләнилмәйән бир чох әнкәлләрә раст кәлирләр. Ахырда кәнч руһдан дүшүр, бу гәрара кәлир ки, тәлә өзү ону күһнә ишдән муһафизә эдир. Бундан сонра бәйәндийи гызла гануни кәбин кәсдириб әвләнир. Некайә мәсүмлуг әләмәти олан ағ рәнкин тәрифи илә битир.

—о—

Обири илин язында жаган енә дә Иран үзәринә һүчүм эдир. Бәһрам онунла муһарибә әтмәк истәйир. Лакин онун гошуну вә пулу йохдур. Онун вәзири Раст-Рушән әһалидән зорла пул топламағы она мәсләһәт көрүр. Бәһрам вәзирә сәләһийәт верир вә өлкә гыса бир мүддәтдә тамамилә дағылыр. Бәһрамын гоча бир чобана тәсадүфән раст кәлмәси онун көзүнү ачыр вә о, вәзири мәсулийәтә чөлб эдир. Залым вәзир тәрәфиндән зиндана салынмыш бүтүн күһнәсызлар зиндандан азад эдилир.

Поэманын бу ериндә енә дә әләвә олараг едди некайә верилир—бунлар падшаһ тәрәфиндән зиндандан азад эдилмиш заваллы инсапларын шикайәтидир. Бу некайәләр дәһшәтли һәрч-мәрчлик вә зүлм сәһнәләридир. Низами тәрәфиндән реал һакимләр тәрәфиндән әһалийә эдилән ағылакәлмәз зүлм вә һагсызлыгы кәстәрир. Бунлар Низами тәрәфиндән өз эпохасынын феодал чәмийәти һаггында чыхардыгы иттиһамнамәдир.

Дәһшәтә кәлмиш Бәһрам вәзири өлүм чәзасына мәһ-

кум эдир. Бу заман Бәһрамла мұһарибә әдән хаган тә-
рәфиндән чапар кәлиб хәбәр верир ки, онун вәзири ял-
ныз өлкәни дағытмаг вә күнаһсыз әһалини онун үзәринә
галдырмагла кифайәтләнмәмиш, хаганын өлкәйә дахил
олуб ону башдан-баша ишғал этмәсини асанлашдырмаг
үчүн хаганла данышыг да апармышдыр.

Бүтүн бу һадисәләр Бәһрама дәрин тә'сир бурахыр.
О, көһнә һәят тәрзини бурахыр. Сарайларын еддисини
дә атәшкәдә үчүн верир. Һәрәмхананы бурахыр. Лакин
ова чыхмаг әйләнчәсиндән әл чәкә билмир. Бир күн о,
вагтилә ики хидмәтчиси илә бәрабәр говдуғу кура раст
кәлир; кур Бәһрамы апарыб мағарая чыхарыр. Бәһрам
мағарая дахил олур, хидмәтчиләр вә гошун исә ону ма-
ғаранын ағзында көзләйир. Лакин Бәһрам артыг орадан
гайытмыр. Бирдән мағаранын ағзындан тоз чыхмаға баш-
лайыр, горхунч сәсләр эшидилир: «чыхын кедин эвини-
зә, шаһын бурада иши вар». Адамлар мағарая кирдиләр,
мағара дәрин дейилди, анчаг башга бир чыхачаг ери дә
йохду. Бәһрамын анасы кәлир. Мағаранын дибинә гәдәр
газылмасыны әмр эдир. Мағараны газырлар, лакин Бәһ-
рамдан из тапылмыр. Газылмыш торпагдан йығылан гая-
лар инди дә мағаранын янындадыр. Поэма кениш чи-
насла битир: кур:—ябани эшшәк вә кур (кор)— гәбир.
Поэманын язылдыгы ерин, Кәнчәнин ағыр һәят кечир-
дийинә дә өтәри ишарә эдилир.

«Сәфилләрин көзү ялныз торпагдан доюр,
Ағыр бир әл мүти'ләрә зүлм эдир!»

Поэманын гурулушу олдугча мүрәккәбдир. Буна бах-
маяраг һиссәләри бир-бирилә чох мәһарәтлә бағланмыш-
дыр. Бизим бурада гысача вердийимиз мәзмун, әлбәттә,
поэманын бүтүн тәфәррүатыны әһатә әдә билмәзди. Ла-
кин биз мотивләрин бир-биринә уйғун бир шәкилдә ве-
рилдийини гейд этмәк истәрдик: Хәвәрнәг гәсринин ти-
килмәси вә едди сарайын тикилмәси, Не'манын пәшимәң
олмасы вә Бәһрамын әсрарәнкиз бир һалда йох олмасы,
бунлар бир бирилә нә гәдәр уйғун кәлир.

Рәнкләрә мұтабиг олараг дүзүлән едди һекайәнин дә
гурулушу чох марағлыдыр: бурада кобуд шәһвәт севки-
синдән башлаяраг мүштәрәк һәят севкисинә гәдәр сев-
кинин кетдикчә айдынлашан образы верилир. Һекайәләр
сон дәрәчә зәнкин вә гәшәнк верилмишдир. Бунулла
бәрабәр Низами, гәсдән бу һекайәләрин суфи әхлагы ру-
һунда изаһ әдилмәси үчүн имкан бурахмышдыр.

Беләликлә көрүнүр ки, Низами өз принципләринә һә-
гигәтән садиг галмыш вә Фирдовсинин ачдығы чығырла
кетмәмишдир. Габагкы поэмаларда олдугу кими, о, бу-
рада да көһнә рәвайәт элементләриндән һаман мәгсәд
үчүн итсифадә этмишдир. Поэма ялныз бәдии зөвгә хид-
мәт этмәклә кифайәтләнмәмәли, о инсаплары өйрәтмәли,
өзү дә һәр шейдән эввәл өлкәни ағыллы бир сурәтдә
идарә этмәйә өйрәтмәлидир. Бәһрамын тарихинин баш-
лыча эпизодлары, һәлә «Мәхзәнүл әсрар»-да ирәли сүрү-
лән принципләр үчүн бир иллюстрациядыр. Гочалығын
яһынлашмасына бахмаяраг Низами, һакимләрә гаршы олан
һиддәтини юмшалтмамышдыр. О, сарай ә'янларынын сат-
ғынлығыны, хан вә ачкөз йыртычыларла әһатә олунмуш
падшаһын ачизлийини көстәрир. Низами һакимә мәслә-
һәт көрүр ки, о, өз бахышларыны ачыг ашкар сөйләйән
гоч малдардан ағыл өйрәнсин. Аңчаг марағлы бурасы-
дыр ки, о, бүтүн бумәсләһәтләри вә көстәришләри Яхын
Шәрг әдәбийятында олдугу кими гуру вә тә'сирсиз нәси-
һәт шәклиндә вермәмишдир; бурада онлар парлаг, чанлы
вә бәдии образларда верилмишдир; бу образлар охучуя
дәрин тә'сир бағышлайыб поэманын әсас принципләри-
нин мәнимсәнилмәсини асанлашдырыр.

Бу сурәтлә бөйүк сәнәткар, сон дәрәчә чәтин бир вә-
зифәни мүвәффәгийәтлә һәлл этмиш, боялары бу вагта
гәдәр солмаян, мүкәммәллийи һәлә дә бир чох нәсли
һейран гоячаг өлмәз «Едди көзәл» әсәрини яратмышдыр.

ИСКӘНДЭРНАМӘ

Юхарыда көрдүйүмүз кими Низами, поэмаларынын сонунчусу вә ән кениши олан «Искәндэрнамә» дә даһа чох әмәк сәрф этмишдир. Шаир гоча яшларында бүтүн һәят тәчрүбәләринә бир екун вурмаг, әлдә этдийи мүх-тәлиф биликләрин һамысыны бир мөһтәшәм әсәрдә бир-ләшдирмәк истәмишдир.

Бунун үчүн Македониялы Искәндәр образы чох әл-веришли иди. Искәндәрин Әрәсту (Аристотел) илә, йә'-ни бүтүн орта әср Шәрги үчүн гәдим грек фәлсәфәси-нин башлыча нүмайәндәси олан бир философ илә әла-гәдар олмасы, чүрбәчүр фәлсәфи теориялара һәср әдил-миш кениш фәсилләрин поэмая дахил әдилмәсинә ишкан верирди.

Македониялы Искәндәрлә әлагәдар олан инчәсәнәт усталарынын фәалийәти Низамийә дә тәсвири инчәсә-нәтә гаршы өз мүнәсибәтини кәстәрмәйә имкан верирди. Нәһайәт Македониялы Искәндәр, Низамийә ән кәзәл бир һөкмдар, дүнийәви вә мәнәви һакимийәти мүкәммәл су-рәтдә апаран бир шәхс кими көрүнүрдү; бу чәһәт Низа-ми үчүн даһа мүһүм иди. Бунунла Низами бабагы те-маларын һеч бириндә верилә билмәйән дүняны һечә ида-рә әтмәк темасыны бу дәрәчәдә кениш ифадә әдә бил-мишдир.

Тема һәлә Низамидән чох-чох әввәл, кәрәк Шәргин вә кәрәксә Гәрбин диггәтини чәлб әдирди. Бу да тәәч-чублү дейилдир. О заманкы бүтүн култур әләми өз һаки-мийәти алтына алап, кәзәллийилә сечилән, кәнч яшла-

рында йүксәк наилийәтләрә чатдығы заман өмрүнү би-тирән бөйүк Искәндәрин шәхсийәти дүнянын, демәк олар ки, бүтүн халгларынын диггәтини өзүнә чәлб әдирди.

Там гәтийәтлә демәк олар ки, Искәндәр легендасы һәлә бизим эрадан әввәл IV әсрдә ярадылыб ййылмыш-ды вә бу легендалары биринчи дәфә әләмә яанлар онун, бүтүн диадохлар сәлтәнәтинә сәпәләнмиш әскәрләри имиш. Бу легендалардан әләвә һәлә илк дөврләрдә Ис-кәндәрин рәсми тәрчүмейи-һалы Клитарх вә Онесикрит тәрәфиндән тәртиб әдилмишди; һаман бу тәрчүмейи-һал даһа сонралар Плутархын (милади 50—120-чи ил) әсәри үчүн материал олмушдур. Плутархын әсәри исә сонра-лар Европада Искәндәр һаггында романлар ярадыл-масына бөйүк тә'сир кәстәрмишдир.

Лакин Искәндәрин тәрәфдарлары, вә һәтта онунла фәхр әдәв пәрәстишкарлары, өз гәһрәманлары әтрафында шөһрәт һаләси ярадырдыларса, онун дүшмәнләри, Искән-дәр тәрәфиндән ишғал әдилмиш областларын гәбилә аристократиясы, она гаршы лагейд гала билмәздиләр. Бу даирәләрдә апокрифик әдәбийят яранмаға баһшланмышды ки, бунун да мәгсәди мәғлүб әдиләнләри һаглы санмаг, онларын үзәриндән мәғлүбийәт рүсвайчылығыны кәтүр-мәк иди. Бу чәтин бир вәзифә иди. Македониялы Искән-дәрин мүвәффәгийәтләри һамыя яхшы мә'лум иди вә бу мүвәффәгийәтләри рәдд әтмәйә чалышмаг фәйдәсыз иди. Буна көрә дә һәмин әдәбийятын ярадычылары башга бир истигамәт кәтүрдүләр. Онлар Искәндәрин Ма-кедониялы олдуғуну данмаға башладылар. Беләликлә он-лар чүрбәчүр уйдурмалар васитәсилә Искәндәр өз гә-билә ән'әнәләри илә әлагәдар әтмәйә чалышдылар. Он-лар Искәндәри өзләринин ган гоһуму адландырырлар, белә олдугда, о заманын легитимистик теорияларына көрә фәтһ факты мәнв олмуш олур. Бу һалда Искәндәр артыг фәтәһликдән чыхыр, о анчаг гануни олараг өз әчдадынын торпагларыны алырды. Буна көрә дә ханә-данын шәрәфинә һеч бир зәрәр тохунмурду вә теокра-тик принцип дә дәйишмәз галырды. Шәргдә сон заман-ларда белә бир васитәйә тез-тез мүрачиәт әдирдиләр. Мәсәлән, мәшһур солтан Маһмуд Гәзнәвинин белә сахта

генеалогиясы бизе мәлумдур. Бу генеалогия солтан Маһмуду сасаниләр ханәданы илә элагәдар эдәрәк, «бир түрк гулундан төрәмиш» Маһмудун галибийәтләри илә яраланмыш Иран гәбилә аристократиясынын гүруруна тәселли верирди.

Искәндәрин тәрчүмейи-һалыны легенда илә элагәдар бир шәкилдә верән ән гәдим әсәрләрдән бири Искәндәр һаггындакы грек романыдыр. Бу романы куя һәким Александр Каллисфен язмышдыр, лакин бу романын Каллисфен дәхли олмадыгындан Европа элми ону «Псевдо-Каллисфен» (сахта Каллисфен) романы адландырмышдыр. Бу әсәр бизим эрамызын биринчи әсриндә мейдана кәләрәк бүтүн дүняя кениш сурәтдә яйылмышдыр.

Күман әтмәк олар ки, романын әсли Мисир оригиналындан алынмышдыр. Бурада да Искәндәр, сәһр гүввәләри илә Македония падшаһы Филиппин арвадыны төвләмыш олан Мисир мө'биди Нектанебин оғлу кими көс-тәрилиз.

Бу романын Иран үчүн чох мараглы олмасы айдындыр. Искәндәр истиласы Ахеменидләр ханәданына сон гоймуш, исламийәтдән әввәлки Иранын һятында сон дәрәчә бөйүк рол ойнамыш зәрдүшт руһаниләри олан мәчусиләр силкинә ағыр зәрбә вурмушдур. Буна көрә дә зәрдүштиләр үчүн Искәндәр гәддар бир дүшмән, бир таланчы вә залым адам иди. Гәрибәдир ки, «Падшаһлар вә пейғәмбәрләр тарихи» әсәриндә Иран гәбилә аристократиясы даирәләриндә яранмыш бир сыра тарихи әсәрләрдән истифадә әтмәк имканы олан Һәмзә Исфәһани (970-чи илә яхын өлмүшдүр), Искәндәрдән бәһс эдәркән онун ярадычы фәалийәтиндән вә онун тикдирдийи он ики Искәндәрийә һаггында языр. Лакин о, өз мәлуматыны ашағыдакы сөзләрлә битирир: «Лакин бу рәвайәтин зәминәси йохдур, чүнки о дағыдычы иди, гуручу дейилди!»

Бизим заманымыза кәлиб чыхан орта-иран дилиндә вә шүбһәсиз ки, зәрдүшт руһаниләри төрәфиндән ярадылан, бир китабда Искәндәр һаггында белә дейилир: «...хәин Әһриман бу динә зәрбә вурмаға чалышараг, Ми-

сирдә яшаян динсиз Искәндәри-Румини Ираншәһрә зүлмә, мұһарибәйә вә өлкәни дармадағын әтмәйә тәһрик әтди. О, Иран һакимини өлдүрдү, пайтахты вә өлкәни дағыдыб хараба гойду... бир чох... мө'биди... дин мұһафизәчиләрини, Ираншәһрин ә'ян вә әшрәфләрини өлдүрдү. О, Ираншәһрин ағалары илә әв саһибләри арасында бир-биринә гаршы кин вә әдавәт тохуму сәпди, өзү исә өлүб чәһәннәмә васил олду».

Лакин бу әдавәт иранлыларын өз дүшмәнләри һаггында мүмкүн гәдәр чох мәлумат топламаларына мане олмурду. Даһа сонралар да Иран бу тактикая рияйәт эдир, һәм әрәб фәтеһләринин, һәм дә сонра кәлән монголларын тарихини чидди сурәтдә өйрәнир. Буна көрә дә һәлә II—IV әсрләр арасында «Псевдо-Каллисфенин» грек дилиндән пәһләви дилинә тәрчүмә эдилмәсинә тәәччүб әтмәк лазым кәлмир.

Орта-иран әдәбийятынын чох һиссәси бизә чатмадығы кими, бу текст дә бизә чатмамышдыр. Анчаг тәгрибән 500—600-чү илләр арасында яранмыш Сурийә рәвайәти бизә кәлиб чатмышдыр. Сурийә рәвайәтинин грек оригиналындан дейил, пәһләвидән тәрчүмә эдилдийи тамамилә ашкардыр. Буну хүсуси исимләрин вә бә'зи хырда шейләрин язылышы көстәрир ки, Сурийә текстиндә бунларда ачыгдан-ачыға Иран нишанәләри көрүнүр. Мәсәлән, мисирли Нектанебә гаршы чыхан халгларын снәһысы тутарлы бир вәсигәдир.

Грек текстиндә биз бу халглары көрүрүк: һиндләр, евонимләр, оксидраклар, иберләр, кавконлар, аэллоподлар, боспорлар, бастарлар, азанлар вә халибләр. Бу адлардан чохунун фантастик вә экзотик олмасына баһмаяраг, бу сөзләрин бәзәйи эллинистик характер дашыйыр. Сурийә рәвайәти бу снәһыны ашағыдакы шәкилдә дәйишир: турайлар, аланлар, губәрбөдаиләр, эрмәниләр, белсаиләр, аласаиләр, шабронкаиләр, мидиялылар, әрәбләр, мидианитләр, азәрбайчанлылар, элиникаиләр, галатлар, тәбәристанлылар, куржанлылар вә халдеиләр. Бу снәһынын тәһлилинә киришмәдән, гәтиййәтлә сөйләмәк олар ки, белә бир снәһы эллинист даирәләриндә әмәлә кәлә билмәзди. Ән гәрибәси будур ки, бу снәһыдакы адларын

чоху наман сияһыны Загафазия вә Қаспи дәнизинин санилләри илә әлагәдар әдир. Оун авторуна куя бу ерләр чох таныш имиш.

Сурийә рәвайәти наман дилдә бир нечә дәфә енидән ишләниб дүзәлмишдир, бу да сонралар әрәб әдәбийятына тәсир этмишдир. Мәлум олдуғу кими әрәб әдәбийяты хилафәтин тәрәгги этдийи илләрдә Сурийә дилиндән олуна тәрчүмәләрдән кениш истифадә әдирди. Буну да гейд этмәлидир ки, Гуранда (XVIII, 82) Зүлгәрнейн адынын чәкилмәси дә өз көкүнү Сурийә легендасындан алыр. Гуранын тәфсирчиләри бу ери изаһ әдәркән легенданын әсас чәһәтләри илә яхын олдуғуну гейд әдирләр. Ибн Хурдадбә хәбәр верир ки, Сәлам адлы бир мүтәрчәм 842—4-чү илдә, хәлифә Васигин тапшырығы илә Чин сәддинә кетмишди; бу да легендада кәстәрилән мәлуматы йохламаг арзысы илә ола биләрди.

Бунула бәрабәр көрүнүр ки, роман әрәб дилинә тәрчүмә әдилмәмишдир, чүнки көһнә хроникаларда ән'әнә натамам бир шәкилдә галмышдыр, бу хроникалар наман мәнбәә аид әдилә билмәз.

Рәвайәтин инкишафыны вә яйылмасыны тәгрибән белә изаһ этмәк олар.

Сасани тарихчиләри, падшаһлыг әдән аиләнин вә оун әчдадынын һаггындакы рәвайәти, башга сөзлә дейилсә, мәшһур «Шаһлар китабы»ны мүййәнләшдирмәйә башларкән, Псевдо-Қаллисфенин пәһләвичәйә тәрчүмәсиндән дә истифадә этмәйип нөвбәси чатмышды. Искәндәрин адыны ядныз лә'нәтлә яд этмәк кифайәт дейилди. Иранын Искәндәр тәрәфиндән ишғал әдилмәсинә шүбһә ола билмәзди. Буна көрә дә бу вәзийәти бир нөв доғрултмаг лазым иди. Хрониканы тәртиб әдәнләр бурада Псевдо-Қаллисфен тәрәфиндән гейд әдилән йол илә кетдиләр. Мисир рәвайәти Искәндәри мисирли этмишдисә, Иран гәбилә аристократиясы да, әлбәттә, ону иранлыгәтмәйә чалышмалы иди. Она көрә дә белә бир рәвайәт ярадылды ки, Искәндәр, Филипп тәрәфиндән оғуллаға көтүрүлмүш ахемәнид Даранын вә Филиппин гызынын оғлудур. Бу легенданын нә мәгсәдлә ярандығы тамамилә айдындыр.

Искәндәр, Даранын оғлу исә, йә'ни ахемәнид исә, бунула Иран тахтынын шәһрәти Искәндәрин фәтһиндән зәрәр көрмүр. Демәк «Фарр», йә'ни ялныз Иран ганындан олан падшаһларын малик олдуғу ирси һейсийәт бунда да вар иди, буна көрә дә оун ахемәнид тахтында әйләшмәйә һәггы вармыш.

Легенда, әрәб дилинә дә бу шәкилдә тәрчүмә әдилмишдир, Фирдовси дә өз «Шаһнамә»синдә ону бу формада вермишдир. Лакин көрүнүр «Шаһнамә»нин әрәб вә фарс рәвайәтләри илә бәрабәр бир нөв ерли рәвайәтләр дә ағызларда доланмагда имиш, чүнки әрәб хроникаларында нә Фирдовси илә, нә дә исламийәтә гәдәр мәлум олан рәвайәтләрлә дүз кәлмәйән чәһәтләрә тәсадүф әдилир. Мәсәлән, Тәбәринин яздығына көрә Искәндәр Шәһрәзурда өлмүшдүр (Низами дә бу рәвайәти сахлайыр), Мәс'уди Искәндириг һинд падшаһы Кейһанла көрүшдүйүнү сөйләйир ки, бу да Низамидәки Гейд ады илә уйғун кәлир.

Загафазия халгдарынын да өз рәвайәтләри варды. Эрмәни летописиндә Псевдо-Қаллисфенин ады вар. Моисей Хоренскиниң хроникасы оун даһа башга ерли ән'әнәләрлә таныш олдуғуну кәстәрир.

Демәк, Низами сонунчу вәзифәсинә башладыгда Искәндәр романынын артыг узун бир тарихи варды, вә бу тарих шүбһәсиз Загафазияда кениш яйылараг, фәтеһин адыны бу өлкә илә даһа сых әлагәдар этмишди.

«Хосров вә Ширин»-дә олдуғу кими, бурада да Низами үчүн башланғыч нөгтәси енә дә Фирдовсинин поэма-сы олмушдур вә Низами бу поэмая тәнгиди янашмышдыр. Буну да Низаминин ашағыдакы сәтирләри сүбут әдир:

«Әввәлжи һекайәчи, Тус һәкими
Сөзү кәлин кими бәзәмиш,
Оун инчи дүздүйү китабда
Дейилмәли олан бир чох сөзү
Дейилмәмиш бурахмышдыр.
О истәмәдийини демәмишдир.
Зәрури олан һәр шейи сөйләмишдир».

Бу сәгирләр тәсадүфән дейилмәмишдир. Низами тамамилә һаглы олараг гейд эдир ки, Фирдовси истәмәдийини демишдир, башга чүр дейилсә о, өзүнүн сиясы нәзәрийәсини сахламаг үчүн, анчаг өзүнә мә'лум олан тәфсилаты сөйләмәйи мүнәсиб көрмүшдүр.

Низаминин Фирдовси вә көһнә дастан гайдалары илә әлагәдар олмасы онун бу поэма үчүн интихаб этдийи вәзндә дә көрүнүр. О, бурада өз заманына гәдәр ишләмәйән бир вәзн сечмишдир. Бу да Иран поэзиясынын гызыл дөврү гәһрәманлыг поэмаларында чох севилән мütәгариб вәзни иди. Бу вәзн схематик олараг бу шәкилдә көстәрилә биләр.

— — | — — — | — — — | — — —

Лакин, элә зәнн әдилмәмәлидир ки, Низами, Фирдовсинин сөйләдийи рәвайәтин ени вариантыны вермәйи өзү үчүн бир вәзифә гәбул этмишдир, һеч бир һалда «Искәндәрнамә»ни «Шаһнамә»йә язылмыш нәзирә һесаб этмәк олмаз, Низами бу әсәри язмаға башламадан әввәл чох бөйүк иш көрмүшдүр, бу һагда поэманың мütәгәддәмәсиндә айдынча сөйләйир:

«Үфүгләр фәтеһи олан бу падшаһ һаггында
Мән һеч бир вәрәгәдә чызылмыш бир һекайә көрмәдим.
Мәним бир хәзинә кими топладығым сөzlәр
Бүтүн языларда сәпилмишди.
Мән бунлары шеир бәзәкләрилә бүрүйәркән
Ени тарихдән башга
Йәһуди, христиан вә пәһләви китабларыны охүдум.
Һәр китабдан гиймәтли шейләри сечәрәк,
Мән һәр габыгдан онун дәнини (мәғзини) чыхарырдым».

Бурада һәр шейдәһ әввәл Низаминин истифадә этмиш олдуғу ән'әнәнин үчтәрәфли олдуғуну гейд этмәк лазымдыр. Фирдовси өз әсәрини тамамилә сасани нәзәрийәләри үзәриндә яратмышдыр, бу да онун өз бахышларына уйғуң иди. Мүсәлманларын христианларла, йәһни әрмәниләр вә күрчүләрлә сых әлагәдә олдуғу районда яшамыш Низами, бу бахышларла рияйәт этмәк истәмә-

миш вә эдә дә билмәзди. Бунула да онун гаршысында антик аләмә апаран икинчи бир йол ачылыр. Бу поэманын бир чох сәһифәси айдын көстәрир ки, гәдим грек фәлсәфәсини Низами, артыг Х әсрдә хилафәт өлкәләриндә кениш яйылмыш ислам аристотелизми чәрчивәсиндә йох, бәлкә башга бир мәзмунда, гәдим Күрчүстан вә Эрмәнистан монастырларында мүнәфизә әдилдийи формада билирмиш; Низаминин һамаһ монастырларын һяятындан чохлу мә'луматы варды. Низаминин бу хүсусийәти онун поэмасынын гиймәтини артырыр вә онун поэмасыны сабиг хилафәт өлкәләринин бүтүн әдәбийяты ичиндә чох айдын сечилән бир абидәйә дөндәрир.

Поэманын мütәсәр мәзмунуна кечмәдән онун сәрлөвһәси һаггында бир нечә сөз демәк лазымдыр, чүнки бу сәрлөвһә, поэманын үзүнү көчүрәнләрин лагейдлийи нәтичәсиндә чох тәһриф әдилмишдир, буна көрә дә Низамидән бәһс эдән авторларын фикирләри арасында бөйүк ихтилаф көрүнүр.

Поэма ики һиссәйә бөлүнүр (икинчийә нисбәтән биринчи һиссә чох бөйүкдүр). Һәр ики һиссәнин дә айрыча сәрлөвһәси вардыр. Мütәгәддәмәсиндән мә'лум олдуғу кими, шаир биринчи һиссәни «Шәрәфнамә» адландырымышдыр ки, «шөһрәт китабы, шәрәф, һөрмәт китабы» демәкдир, чүнки бу һиссәдә Искәндәрин йүксәк шөһрәт нөгтәсинә галхдығындан бәһс әдилир.

Икинчи һиссәси исә бу нөв айдын бир көстәришә малик дейилдир. Бу һиссәни чох вагт «Хирәднамә» («Әгл китабы») адландырырлар, китабын да илк сөзү бунула башланыр; лакин бу һиссәйә «Игбалнамә» дәһи дейилир ки, мә'насы «Хошбахтлыг, мütәфәғгийәт китабы» демәкдир. Лакин бә'зи авторлар (Һачы Хәлифә) китабын биринчи һиссәсинә дә бу ады верирләр. Буна да сәбәб, көрүнүр ки, вагтилә бир мөһкәм гайдая рияйәт әдилмәмәсидир вә китабын үзүнү көчүрәнләр онун сәрлөвһәләрини истәдикләри кими дәйишдирмишләр.

Буну да әвалә этмәлидир ки, бә'зи көһнә мәнбәләр китабын биринчи һиссәсинә «бәрри» (гуру йол һиссәси), икинчи һиссәсинә «бәһри» (дәниз һиссәси) адыны верир-

дилер; көрүнүр ки, икинчи хиссә Искэндәрин дөниз сая-
хәтиндән бәһс этдийи үчүн бу ад она верилмишдир.

Ади киришдән сонра Низами, поэманы онун үмуми
мәзmunуна һәср эдилмиш фәсил илә башлайыр. Сонра
охучуну бу поэмая хүсуси диггәт етйрмәйә чағыран фә-
сил давам эдир. Габагкы поэмаларда биз белә мүрачиәт
көрмәмишдик, бу Низаминин сонунчу әсәринә нә гәдәр
бөйүк әһәмиийәт вердийини көстәрир!

Низами өз гәһрәманыны үч симада көстәрмәк истә-
йир: О Искәндәри—паким, философ вә нәһайәт пейғәм-
бәр симасында көстәрмәйә чалышыр.

«Бә'зиләри буну тач саһиби

Өлкәләр һамиси, даһа артыг, үфүгләр фәтеһи адлан-
дырыр.

Онун яхын адамларындан олан дикәрләри

Она һәким шәһадәтнамәси вермишдир.

Даһа башгалары, сафлығына вә динә гаршы чошгун
мүнасибәтинә көрә

Ону пейғәмбәр саймышлар.

Мән исә һәкимләрин сәддийи үч тохумдан

Мейвәли бир ағач етишдирмәк истәйирәм.

Әввәлчә мән сәлтәнәтләрин гапысыны дөйәчәк

Вә өлкәләрин фәтһ эдилмәсиндән бәһс эдәчәйәм.

Сонра онун һәкимлийиндән бәһс эдәчәйик вә

Гәдим тарихи чанландырачайыг.

Бундан да сонра пейғәмбәрлийин гапысыны дөйәчә-
йик.

Чүнки танры өзү ону пейғәмбәр адландырмышдыр...

Үч хиссә тәртиб әтмишәм, һәр бири хәзинә

чешмәсидир.

Бунларын һәр биринин үзәриндә мән айры-айры ча-

лышмышам.

Бу үч дөниз, бу чү дүрр илә

Мән дүняһын әтәйини хәзинә илә долдурачағам».

Низами үч хиссәдән бәһс эдир, анчаг юхарыда көр-
дүйүмүз кими әсәр ики хиссәдир. Мә'лум олур ки, икин-

чи вә үчүнчү хиссә бирләшдирилмишдир, чүнки Низами
һәким илә пейғәмбәр арасында бир сәрһәдд гоя билмә-
мишдир. Бәлкә дә бурада көстәрилмәси узун олан вә
шаирин сөйләмәк истәмәдийи сәбәбләр дә вардыр. Мәсә-
ләнин белә гоюлушу бурада Низамини Фирдовсидән айы-
рыр. Фирдовси Искәндәри яһныз гәһрәман симасында
вермишдир.

Низами өз поэмасыны Искәндәрин мәншәи мәсәлә-
синдән башлайыр. О, «деһган рәвайәтини», йә'ни Искән-
дәр һаггында Иран гәбилә аристократиясы тәрафиндән
ярадылмыш легенданы хатырладыр. Бу легендая көрә Ис-
кәндәр Даранын оғлудур. Лакин бу легенданын нә мәг-
сәдлә ярадылдығы артыг мә'лумдур. Низами бош бир
нағылдан ибарәт олан бу рәвайәти һифрәтлә рәдд эдир.
Бунун әвәзинә о башга бир рәвайәти хәбәр верир, бу
рәвайәтә көрә Искәндәр, тәрк-дүня әтмиш бир диләнчи
гадынын оғлудур, Филипп ону, ачындан өлмүш анасынын
мейити үзәриндән көтүрмүш вә оғуллуға гәбул әтмиш-
дир. Бу рәвайәтин өзү дә шаири кифайәтләндирмир, о
Искәндәри Филиппин оғлу һесаб әтмәйә мейл көстәрир.
Буну да гәйд әтмәлидир ки, бүтүн языларында Филипп
ады тәһриф эдиләрәк Филикус формасында верилир, бу
да адын әрәбчә Фелифус формасында «ф» һарфинин
үзәринә гоюлан артыг нөгтә нәтичәсиндә әмәлә кәлән
долашыглыгдыр.

Искәндәрин тәрбийә вә тә'лиминин тәфсилатына бө-
йүк диггәт етирилир: о; кәләчәкдә бөйүк алим олан Әрәс-
ту (Аристотел) илә бирликдә онун атасындан тә'лим
алыр.

Габагча Искәндәрин тахта чыхмасы вә өз рәийәтинә
әдаләтли олуб онларын хошбахтлығына чалышачағы һаг-
гындакы андынын гыса тәсвири верилир. Бундан сонра
Искәндәрин һәрби сәфәрләринә һәср олуна һекайәләр
башланыр.

Гәрибәдир ки, бу сәфәрләрдән Искәндәрин мәгсәди
һәкимийәтини артырмаг, торпағыны кенишләтмәк дейил,
мәзлумлара вә тәһгир эдилмишләрә ярдым көстәрмәк-
дир.

Мисирдән Искэндәрдин янына чапар кәлир, Нил вадисини хәрәбә гоян зәнчиләрә, йә'ни зәнзибарлыларга гаршы ондан (Искэндәрдән) кемәк истәйирләр. Искәндәр гошуну илә бәрәбәр йола дүшүр. Зәнчиләр чох олдуғундан мұһарибә этмәк сон дәрәчә чәтинләшир, бундан элавә онлар ганичән, инсан ейәнләрди; бу һал македониялылары дәншәтә салыр. Искәндәр һәрби һилә ишләдир, зәнчиләри инандырыр ки, онун да гошунлары инсан ейәнләрди, бу йол илә онларын чанына горху салараг вә онларын сәркәрдәси илә тәкә-тәк вурушмада шүчәәт көстәрәрәк, нәһайәт парлаг гәләбә әлдә эдир. Мисирдә сүлһ әмнийәт бәрпа этдикдән сонра, Искәндәрийә шәһәрини тә'сис эдир, алмыш олдуғу һәрби гәнимәтдән Дарая бахшыш көндәрир, чүнки Искәндәрин атасы Дарая битмәз-түкәнмәз бач верирмиш. Лакин Дара Искәндәрин бу гайғысына гиймәт вермир. Бу һалда Искәндәр онунла бүтүн әлагәни гырмағы вә она бач вермәмәйи гәрәра алыр. Фал васитәсилә тәлеинин парлаячағына инанан Искәндәр мұһарибәйә һазырлашыр.

Бурада пәэмәя күзкүнүн ихтира эдилмәсиндән бәһс әдән кичик һекәйә даһил эдилмишди. Рәвайәт Искәндәри, дүняда баш верән һәр шейи әкс этдирән күзкү илә әлагәдар эдир. Бу рәвайәт Низамийә мә'лум иди, буна көрә о, бурада да фантастикадан кәнара чәкилир, бу легенданы садәчә олараг метал күзкү ихтира эдилмәси ки ми изаһ эдир.

Даранын элчиләри кәлир. Бунлар истәһза олараг Искәндәрә белә төһфәләр кәтирмишләр: топ, човкан (топ оюнунда ишләнән ағач) бир дә күнчүт. Бунларын мәнәсы белә иди: Искәндәр оюнчагла әйләнмәли ушагдыр, күнчүт исә Иран гошунунун битмәз-түкәнмәз олдуғуну көстәрирди. Искәндәр бу төһфәләри башга чүрә изаһ эдир. Човкан—гармагдыр, Иран сәлтәнәтини тутмаг үчүн верилмишди, топ—ер күрәсидир ки, кәнч македониялы онун үзәриндә һаким олачагдыр, күнчүтүн үзәринә исә, гушлар бурахылыр вә онлар бир ан ичиндә ону дәнләйиб гуртарырлар.

Бу төһфәләр әвәзинә Искәндәр Дарая ачы вә яндырычы сипәял (сәләф оту) тохуму көндәрир, бу һеч бир

гушун ейә билмәйәчәйи гәдәр яндырычы вә ачы бир тохумдур вә дейилдийинә көрә бәднәзәрә гаршы бир чәрәдир. Һәр ики тәрәф мұһарибәйә һазырлашыр. Мұһарибә Даранын сон дәрәчә тә'сирли вә һәгарәтли мәктубу вә Искәндәрин вүгарлы вә сакит чавабилә башланыр.

Мосулдакы вурушмадан сонра Искәндәрин янына ики нәфәр Иран ә'яны кәлиб, яхшы мұкафат верилсә Дараны өлдүрмәк үчүн һазыр олдуғларыны она тәклиф эдирләр. Искәндәр: Даранын өлүмү, һеч бир күнаһы олмаян бир чох адамы өлүмдән хилас әдәр, дейә дүшүнәрәк бу тәклифә разы олур. Эртәси күнү Даранын өлүм хәбәри она чатыр.

Лакин бу хәбәр ону севиндирмир. О, өзүнү тахтдан салынмыш падшаһын янына етирир вә ону чан вердийи һалда тапыр. Бу көрүш сәһнәси сарсыдычы бир гүввә илә тәсвир эдилир. Өлән Даранын гәзәби вә өз ачизлийини бөйүк бир әзабла дуймасы сон дәрәчә парлаг бир шәкилдә тәсвир эдилмишди. Гатилләр вәд эдилмиш мұкафаты алырлар, лакин хаин олдуғларына көрә бурадачарисвайчылыгга әдам эдилирләр.

Искәндәр өлкәни идәрә этмәйә, башлайыр вә халга әдаләт вә мәрһәмәт вәд әдән фәрман бурахыр. Ялныз зәрдүшт мө'бидләри ондан наразы галырлар, чүнки атәш-каһлар һәр ердә мөһв эдилир.

Дарая вердийи вәдә көрә Искәндәр онун гызы көзәл Рошәнәги алараг Иранын пайтахты олан Истәхрдә бөйүк тәнтәнә илә тахта чыхыр. Ирәлидә бир нечә һәрби йүрүш олачағыны көрән Искәндәр, кәнч арвадыны Эрәсту илә Грецияя көндәрир.

Бундан сонра, мүсәлман дүня көрүшүнә гаршы мұәййән күзәшт олараг Искәндәрин кә'бәйә кедиб, бу ибадәтханәнин башына доланмасы эпизоду верилир. Бу заман Азәрбайҗандан чапарлар кәлиб ону Загафғазияя чағырырлар. Искәндәр Эрмәнистана, бурадан да Абхазияя кедир. Бурада Дувал адлы бириси һакимди. Искәндәр Күрчүстанда Тифлиси бина эдир; Низами бу шәһәри дүня бәһиштинә бәрәбәр тутур.

Искәндәр эшидир ки, Бәрдәдә Нушабә (Фирдовсидә

Кейдэфэ=Кэндэкэ) адлы бир гадын падшаһдыр вә ол-дугча гүдрәтли бир һакимдир. Бу падшаһ өз сарайында ялныз гадынлары сахлайыр вә кишиләри янына бурах-мыр. Бу фәрасәтли вә әдаләтли бир һакимдир, онун сәлтәнәти даима тәрәгги эдир. Искәндәри һәр шейдән әввәл бу ерин мүстәсна дәрәчәдә көзәл олан тәбиәти һейран гоюр. Низами өз вәтәнинин көзәллийини ифти-харла мәдһ эдир. Искәндәр Нушабәдән төһфәләр алараг сәфир ады илә онун янына кедир.

Бурада да, енә, психоложи инчәлийинә көрә сон дәрәчә көзәл бир сәһнә верилир. Искәндәр падшаһлыг ота-ғына даһил оларкән баш әймир вә бир сәфир кими ғы-лынчыны ачмыр.

О чох чәсур вә гәт'и данышыр. Падшаһ дуюр ки, ял-ныз Искәндәр белә даныша биләр, Искәндәри таныдығы-ны она хәбәр верир. Искәндәр өз һәятыны чох баһа гиймәтлә тәслимә һазырлашыр, лакин Нушабә македо-ниялылар илә дүшмән олмаг истәмир. Символик бир зия-фәт тәртиб эдилир, бурада Искәндәрә емәк әвәзинә даш-гашлар тәгдим эдилир: бунлар барышырлар вә бу бары-шыг шәрәфинә Нушабә Искәндәрин гәраркаһына кәлир, бурада онун үчүн тәнтәнәли зияфәт верилир.

Бүтүн бу эпизодлар амазонкалар һаггында гәдим рә-вайәтләрә яхын бир шәкилдәдир, лакин Нушабә образы-на Низамидә чаричә Тамара һаггында олан мә'луматын тә'сир әтдийинә шүбһә әтмәк олмаз. Билдийимиз кими бу образы Низами икинчи поэмасында да тәрәннүм әт-мишдир.

Искәндәр ени сәфәрә һазырлашыр. Онун мәгсәди ин-санларын һарада даһа хошбахт яшадығыны билмәк, бү-түн дүняда әдәлатсизлийи вә һагсызлыгы арадан гал-дырмагдыр. Тәркдүня бир кишинин көмәйи илә о, Дәр-бәнд галасыны алыр; чүнки бурада әйләшән һаким әтраф кәндләри союб талайыр вә йолда чапғынчылыгла мәшғул олурду. Буну өзүнә 'табе' әтдикдән сонра Искәндәр өл-кәйә бөйүк зиян верән ғыпчаглардан өлкәнин мұһафизә әтмәк үчүн Дәрбәнди һасар ичинә алдырыр.

Бундан сонра о, Кей-Хосровун тахты вә Чәмшидин

мәшһур чамы сахланан Сәрир гәсринә кедир. Лакин о бу сәрвәтләри әлине кечирмәк истәмир. О, ялныз тахтын үзәриндә отуруб чамдан шәрбәт ичир. Ону мұшайиәт әдән Булинас (Аполлони) чамын үзәриндәки языны оху-юр вә ону нүмунә көстәрәрәк илж астролыбияны һазыр-лайырлар. Бир заман Кей-Хосровун бир мө'чүзә илә гейб олдуғу мағарада о күкүрд ятағы тапыр. Бундан сонра Искәндәр Хорасан вә Рейдән кечәрәк һиндистан үзәри-нә кедир. Кейд падшаһ онун мәктубуну алыб она бах-шышлар кәндәрир. О өзү үчүн тәһлүкәсиз бир йол тапа-раг Тибетдән кечиб Чинә кедир. Бә'зи мұбаһисәдән сонра Искәндәр Чин хаганы илә динч мұнасибәтләр әлдә эдир. Поэманын бу һиссәсиндә грек вә чинли рәссамла-рын ярышы һаггында сон дәрәчә мараглы сәһнә вери-лир; Яхын Шәрг инчәсәнәт тарихи үчүн бу ярышын чох бөйүк әһәмийәти олмушдур. Манилийин баниси олан Мани һаггындакы рәвайәт дә бурая даһил әдилмишдир.

Кери гайытдыгда Искәндәр Сәмәргәнд шәһәрини бина эдир вә Грецияя кетмәйә йығышыркән, гәфләтән Эрмә-нистандан горхунч хәбәрләр кәлир. Абхазиялы Дувал, русларын Бәрдә үзәринә һүчүм әдиб һәр шейи мәһв әт-дикләрини, Нушабәнин сәлтәнәтини тәрмар әтдикләрини хәбәр верир.

Белә ап-ачыг янлышылыг, көрүнүр ки, о заман Загаф-газияны чох һәйәчана кәтирән һадисәләрдән бирини— йә'ни 1170-чи илдә русларын Бәрдәйә һүчүм әт-мәси һадисәсини әкс әтмәк үчүн ярадылмышдыр. 72—73 кәмидән ибарәт олан рус флоту Волга чайы илә Каспи дәнизинә кечмиш вә Күр чайы илә юхарыларә галхмыш-ды. Көрүнүр ки, там бу заман хәзәрләр дә русларла сөз-ләшәрәк Дәрбәнди, һәтта Шәбаран гәсрини тутмушлар-ды. Ширваншаһ өз гүввәси илә, һүчүм әдән дүшмәнин өһдәсиндән кәлә билмәмиш вә күрчү падшаһы III Геор-гини көмәйә чағырмышды. Хәзәрлиләр говулмуш, рус флоту да фыртына вагтында Каспи дәнизиндә мәһв ол-мушдур.*

* Ери кәлмишкән гейд әдәк ки, Азәрбайчана әввәлләр дә руслар һүчүм әтмишләрдә. Мәсәлән 946/7-чи илләрдә руслар Бәр-дәни тутуб хейли әлләриндә сахламышдылар

Низами бу муһарибанин тэсвиринэ чох бөйүк диггэт верир. Оуну рә'йинэ көрә руслар чәсур вә гызғын әскәр-дирләр; бунларын өһдәсиндән кәлмәк асан дейил. Искәндәр Бәрдәйә доғру һәрәкәт эдәрәк гыпчаг сәһрасына чатыр. Бурада Искәндәри һәр шейдән артыг гыпчаг гадынларынын көзәллиий һейран эдир. Искәндәрин әскәрләри һәрби йүрүш заманында гадын нәвазишинә һәсрәт галмышдылар; о, әскәрләринин зоракылыг эдәчәкләриндән горхур. О гыпчаг рәһбәрләрини дилә тутуб, онлары өз гадынларынын үзләрини өртмәйә мәчбур этмәк истәйир. Онлар бу тәклифи нифрәтлә рәдд эдир вә билдирирләр ки, гыпчаг гадынлары азаддырлар, онлары әсир эдә билмәзләр. Искәндәр һилә илә өз мәгсәдинә наил олур вә әһали илә тохушмая йол вермир.

Бу эпизод шүбһәсиз Низаминин биринчи арвады көзәл Афагла әлагәдардыр; Низами билдийимиз кими, өз поэмаларынын ән көзәл сәтирләрини Афагын сәрбәстлик севмәсинә вә көзәллиийинә һәср этмишдир.

Искәндәр истәдийи ерә чатараг көрүр ки, руслары әлә алмаг чох да асан дейил. Бунларын башчысы Кинтал мәғрур олса да, чәсур вә гәт'и адамдыр. Искәндәр дөйүшә киришмәздән әввәл бир чох халглардан бөйүк бир иттифаг яратмаға мәчбур олур. Янлыз грекләрә нисбәтән, русларын һәрби техникадакы зәифлийи, Искәндәрә көмәк эдир. Бунула бәрәбәр галиб кәлмәк үчүн едди чәтин вә ағыр вурушма кечирмәк лазым кәлир. Низами поэмасынын парлаг һиссәсини бу вурушмаларын тәсвиринә һәср этмишдир. Нәһайәт Искәндәр галиб кәлиб өз досту Нушабәни азад эдир. Бурада мараглы бир һадисә гейд эдилир, о да руаларда пул әвәзинә хәз (самур) ишләнмәсидир.

Поэманын сон һиссәси башланыр. Искәндәр, дүня көрмүш адамларла этдийи сәһбәтдән өйрәнир ки, шимал полюсу янында әбәди зүлмәт аләминдә дирилик сую вар. Ондан ичән һеч заман өлмәз вә даима кәңч галар. Искәндәр бу чәтин сәфәрә чыхмаға һазырлашыр. Йол узун вә ағырдыр, гошун тагәтдән дүшүр. Нәһайәт, онлар бу горхунч өлкәйә чатырлар. Анчаг Искәндәр зүлмәтә дахил

өлмаға чүр'әт этмир, о, кери дөнмәк үчүн йол тапа билмәйәчәйиндән горхур. Бир нәфәр гоча, чәтинлийи арадан галдырбыр; о, мәсләһәт көрүр ки, Искәндәр өзү илә ени доғмуш бир мадян ат көтүрүб онун дайчасыны гәраркаһда гойсун, мадян һәр заман баласына чатмаг үчүн йол тапа биләчәкдир.

Искәндәр зүлмәт аләминдә дирилик суюну тапа билмир, гайбдән кәлән бир сәс онун сә'йинин һеч бир нәтичә вермәйәчәйини хәбәр верир. Енә дә һаман сәс она зүлмәт аләминдән хырда бир даш көтүрүб, ишыглыға чыхаркән тәрәзидә чәкмәсини мәсләһәт көрүр.

Искәндәрин гошунуна бәләдчилик эдән Хызр, ишыг сачан гиймәтли даш сәйсиндә дирилик суюну тапыр вә әбәди һәята наил олур. Бу һадисәни румиләрин башга чүр нағыл этдикләрини Низами гейд эдир. Хызр, Илясла бирликдә зүлмәт ичиндә долашырмыш, онлар тәсадүфән хәссәсини билмәдикләри бир булағын башында чәрәк емәйә өтурурлар. Едикләри дузлу балыг суя дүшүб орада дирилир. Бу нөвлә онлар бунун дирилик сую олдуғуну өйрәнирләр.

Искәндәр зүлмәтдан гайытдыгдан сонра кәтирдийи дашы чәкмәк истәйир. Лакин тәрәзийә гоюлмуш йүз дағ белә ону таразлашдырмыш. Тәрәзийә бирчә овуч торпаг гоян кими о дүзәлир. Бу, инсан ачкөзлүйүнүн әләмәти имиш. Инсанын ачкөзлүйүнү ялныз бир овуч гәбир торпағы дөюра биләр.

Искәндәр кери дөнүр. Йолда о сиррли бир шәһәрин нәдән ибарәт олдуғуну билмәк истәйир. Яхында олан дағдан һәрдән бир шәһәрин әһалисини чағыран сәс эшидилир. Онлар дағын башына галхырлар вә орадан бир даһа гайытмырлар. Бурая гошун көндәрмәк тәшәббүсү дә бир нәтичә вермир. Гошунлар да орая кедиб бир даһа кери гайытмырлар. Биринчи китаб бу гәмли эпизод илә битир.

Икинчи китаб, Искәндәрин Рума гайытдыгдан сонра өз хәзинәләрини гайдаг салмасы һаггындакы нағыл илә башланыр. О, чүрбәчүр һәкимләрин (алимләрин) әлдә эдилмиш әсәрләринин тәрчүмә эдилмәсинә әмр верир.

Мәсәлән, фарсча шаһлар китабы, дүнянын тәсвири, мә'нәви аләмин тәсвири тәрчүмә эдилір.

Бундан сонра дүнянын һәр тәрәфиндән алимләри, һәкимләри топлайыб элмин тәрәггисинә чалышыр. Пайтахтын яхынлығында Искәндәрин өзү үчүн бир һичрә тикилир, о инсанлардан узагда истираһәт этмәк вә вагтыны ялгыздыгла кечирмәк үчүн бурая чәкилир. Бу фәсил, поэмада верилән он һекайәнин башланғычы һесап эдилір; бу һекайәләрин чоху грек мәнбәләринә яхындыр. Бу һекайәләрин мараглыларындан бир нечәсини гейд эдәк.

Икинчи фәсил Шәргдә Искәндәрә верилән Зүлгәрнейн (икибуйнузлу) эпитетинин мәншәи мәсәләсинә һәср эдилмишдир. Низами бир сыра изаһаты, о чүмлөдән Гурандакы (XVIII, 82) VI әср Сурийә мәнбәиндән көтүрүлән изаһаты верәрәк, Мидас һаггында мәшһур олан гәдим грек рәвәйәтини Искәндәрлә әлагәләндирир.

Архимед легендасыны верән дөрдүнчү фәсил чох мараглыдыр, бу легенданын мүсәлман мәнбәләриндән көтүрүлмәдийи айдындыр. Бу фәсилдә, юхарыда бәһс этдйимиз бир арвалдылығын тәрифи верилир.

Сонунчу фәсилләр грек алимләриндән, мәшһур Гермес Трисмәгистдән, мусигинин әсрарлы гүввәсиндән вә Искәндәрин Диогенлә мүсаһибәсиндән бәһс эдир.

Бу кириш фәсилләриндән сонра Искәндәрин өзүнүн фәлсәфи бачарығыны көстәрән фәсил кәлир. Бу фәсил Искәндәрин һинд алыми илә этдийи мүбаһисә илә башланыр. Һинд алыми Искәндәрә бир сыра суал верир. Бу суаллар тәхминән белә иди: дүня даимидир, я йох, руһун маһийәти нәдән ибарәтдир, рә'я нәдир, астрология мүсбәт элмдирми вә саирә. Бүтүн бунлар XII әсрин бүтүн көркәмли алимләрини мәшһул эдән эн мүһүмм проблемалар иди. Бу фәсил романын грек оригиналында да вар, анчаг Низами бу проблемалары өзү үчүн мараглы олан мәсәләләрлә әвәз этмишдир.

Биринчи мүбаһисәнин ардынча дүнянын яранмасы һаггында диспут башланыр; бу мүбаһисәни Искәндәрин сарайында яшайә едди грек һәкими—Аристотел, Тиансы Аполлоний, Сократ, Платон, Фалес, Порфирий вә

Гермес апарыр. Көрүлдүйү кими, Низами хронология илә чох да һесаблашмамышдыр; Низами фәлсәфә тарихини хуласә этмәк дейил, бәлжә, өзү мә'лум олан бүтүн гәдим грек теорияларыны гаршылашдырмаг истәмишдир. Бу фәсил шеир ә'тибарилә Низаминин ади шеири сәвиййәсиндән ашағыдадыр, лакин гәрб фәлсәфәсини билмәкдә, мүсәлман мүтәфәккирләри даирәсиндә бөйүк шаирин зәңкин мә'лумата малик олдуғуну көстәрмәси ә'тибарилә сон дәрәчә мараглыдыр. Бу мәсәлә һаггында нәтичәни Низаминин өз бахышы тәшкил эдир, вә бу бахыш онун гностик-неоплатоник бахыша янашдығыны көстәрир.

Искәндәр инсан билийинин пилләләри илә эн йүксәк нөгтәйә чатыр. Бурада гейбдән бир сәс онун дүняйә пейгәмбәр көндәрилдийини хәбәр верир. О бәшәрийәти айылтмалы вә яхшылығы дәрк этмәк йолуна чағырмалыдыр.

◆Сән бу көһнә тағы енидән тикмәли,

Уфүгләри тәр-тәмиз юмалысан.

Дүняны дивләрин әдаләтсизлийиндән азад этмәли,
Ятанлары, башларыны юхудан галдырмаға мәчбур
этмәли,

Әглин үзүндән пәрдәни галдырмалысан.

Искәндәр бу әмри алараг енидән узун сәяхәтә һазырлашыр. Инди она башга силаһ лазымдыр—она һикмәт силаһы лазымдыр. Философлардан Аристотел, Платон вә Сократ-онун үчүн «Һикмәт китаблары» ярадырлар. Низами бу китабдан парчалар верир. Низаминин бүтүн дүнйәкөрүшү, сәрт, лакин сон дәрәчә йүксәк әхлаги сәвиййәдә олан нәзәриййәләри йығчам бир формада бу китабларда верилмишдир.

Искәндәр йола дүшүб Искәндәриййәйә, орадан да Бейтүлмүгәддәсә, сонра Африка саһили боюнча Испания (Әндәлисә) кедир, орада Искәндәр йолдашлары илә кәмиләрә миниб дүнянын гәрб кәнарына, күнәшин бөйүк океанда батдығы ерә кедир. Бурада инсаны күлдүрә-

күлдүрө өлдүрөн дашлар тапырлар. Бу дашлардан о, ва-
 нэдэ мэглубедилмэз бир гала тикдирир.

Сәһрадә алты ай долашдыгдан сонра Искәндәр ени-
 дән Африкага гайыдыб, Нилин мәнбәини тапмаг үчүн гәр-
 бә доғру һәрәкәт эдир. Мараглы бурасыдыр ки, XIX әср-
 дә ахтарыш апаран Европа алжмләри бир чох гурбанлар
 вердикдән сонра, Нилин мәнбәини Низаминин тәсвир эт-
 дийи ерләрдә тапырлар.

«Гәрб» экспедициясындан сонра «чәнуб» өлкәләринә
 экспедиция башланыр. Бурада эһалиси тиряка уймуш вә
 Искәндәр тәрәфиндән бу бәладан хилас эдилән өлкәни,
 алмас вә бириллиантла долу олан дәрәни гейд этмәк ла-
 зымдыр. Бу фәсил әкинчи эмәйинин тәрифи илә битир.

Искәндәр чәнуб өлкәләрини тәрк эдәрәк шәргә үз
 гоюр. О, Гиндистана кедир, һәр ердә бүтханалары дағы-
 дараг, Чинә чатыр. Әввәлдә иттифаг бағламыш олдуғу
 Чин падшаһы илә бирликдә дәниз сәяһәтинә чығыр. Дә-
 низин кәнарында онлар көзәл нәғмәләр охуян су пәри-
 ләринә раст кәлирләр. Искәндәр яхын адамларындан бир
 нечасини көтүрүб дәнизин мөчүзәләрини арашдырмаг
 үчүн йола дүшүр. Онлар дәнизин «дүня океанына» төкүл-
 дуйу ерә чатырлар. Бундан ояна йол хаталыдыр. Дәниз-
 чиләри хәбәрдар этмәк үчүн Искәндәр әмр эдир ки, бу-
 рада мисдән бир һейкәл гойсунлар; әли юхары галды-
 рылмыш олан бу һейкәл йолун гуртардығыны көстәрир.

Йолчулар, бир сыра горхулу һадисәләрдән сонра Чи-
 нә дөнүрләр, бир ай динчәлдикдән сонра онлар енидән
 йола дүшүрләр. Инди онлар шимала тәрәф үз гоюрлар.
 Бурада Йәчүч гәбиләси гулдурларынын басғынындан
 эзиййәт чәкән бир халг тапырлар. Искәндәр гулдурларын
 гаршысыны алмаг үчүн эһалинин хаһиши илә мөһкәм вә
 гиямәт жүнүнә гәдәр учулмаячаг бир бөйүк дивар чәкир.
 Бу легенданын дүзәлмәсиндә, бөйүк Чин дивары һаггын-
 да Яхын Шәргдә олан мәлүматын тәсири олмушдур.

Бундан сонра Искәндәр йолуна давам эдәрәк бәһишт
 аб-һавасы, бол-бол мейвә вә тахылы олан бир өлкәйә

чатыр. Эһали илә этдийи сөһбәтдән Искәндәр аңлайыр
 ки, узун замандан бәри ахтардығы әсил хошбахтлыг өл-
 кәси бурадыр. Бу өлкәдә ялан, оғурлуг, зүлм нә олду-
 гуну билмирләр. Бурада залым, мәзлум, варлы, йохсул
 йохдур. Инсанлар һамысы бәрабәрдир, һамы бир-бирини
 гардаш сайыр, һәр бир ишдә бир-биринә ярдым көстәр-
 мәйә һазырдыр, буна керә дә бунлара һаким кәрәк де-
 йил, һәттә сүрүләрин белә чобана эһтиячы йохдур. Он-
 лар мүлайим һәят кечирирләр, буна керә дә хәстәлик нә
 олдуғуну билмирләр. Лап гочалынчая гәдәр яшайырлар
 вә бу дүнядан виҷданлары динч вә раһат олараг кедир-
 ләр.

Искәндәр чох мүтәәссир олур. Узун замандан бәри
 арзы этдийи эн көзәл вә идеал өлкә онун көзүнүн өнүн-
 дә чанланыр. О сөйләйир ки, бу шәһәрин варлығыны
 билсә иди, дүняны сәяһәт этмәз, бунларын көзәл яша-
 йыш тәрзини гәбул эдиб нәсиһәтләрини өзү үчүн бир га-
 нун биләрди.

Бу мөһтәшәм мәнзәрә бөйүк шаирин бүтүн һятын-
 дакы арзысыны көстәрир. Биз Низаминин габагкы поэ-
 маларында көрдүкләримизи хатырласаг, өлкәни идарә эт-
 мәк методу һаггында верилән бүтүн көстәришләрин ялныз
 бир мөгсәди олдуғуну, һармоник динчлийини һеч бир
 шейлә поэмаг мүмкүн олмаян бу һейрәтли өлкәйә, бәра-
 бәрлик вә гардашлыг өлкәсинә кедән йолу көстәрмәк
 истәдийини аңларыг. Бу идеалын һяята тәтбиг олунача-
 ғыны Низами бәлкә һеч ағлына белә кәтирмирди. Онун
 үчүн бу көзәл, лакин наил олунмаян бир арзы, бир хәял
 иди. Эпоханын шәраити, она, һяты бу идеала яхынлаш-
 дыра билән йоллары белә гейд этмәйә имкан вермирди.
 Анчаг бөйүк шаирин сонунчу поэмасынын ахырында бе-
 лә бир мәнзәрәнин верилмәси көстәрир ки, Низами, һеч
 бир шейдән горхмадан сон сөзүнү сөйләмәк, дәһшәтли
 зүлм вә әсарәт дүнясына гаршы азад бәшәр чәмиййәти-
 нин һармоник йнқишаф дүнясыны гоймаг истәйир. Низа-
 ми бу хошбахт өлкәни шималда тапмышдыр! Бу фикир
 бизи, бөйүк социализм вәтәнинин хошбахт эвладларыны
 чох севиндирир. XII әсрдән бизим һятымыза тәрәф кө-

рүнмэз иллэр узаныр, бизи бөйүк сәнэткарла элагэлэнди-
рир, Низами бизим заманымызда яшамыш олсайды—би-
зимлө оларды—сөзүнү гөтиййөтлө сөйлөмөйө имкан ве-
рир! Низаминин арзылары һэята кечирилмишдир, бунун
үчүн бәшәриййәтин көзәл кәләчәйи уғрунда горхмадан
һэятларыны вермиш «утопистләр» ичиндә Низамийә дә
тәшәккүр әтмәлийик.

Искәндәр, бу дүняда олан бүтүн көзәл шейләри кө-
рүр. Гаибанә сәс, она тәчили сурәтдә кери гайытмағы
тәклиф эдир. О, Бабилә кедир, орадан да Рума кетмәйә
һазырлашыр, анчаг Шәһрәзурда хәстәлик ону яхалайыр,
о габагча зәнн эдир ки, хәстәлийинин сәбәби зәһәрин тә-
сириндәндир. Пайыз дүшүр вә Искәндәр өлүмүнүн яхын-
лашдығыны һисс эдир. Алимләр, һәтта ән шиддәтли эзәб
чәкдийи заманда белә она ярдым көстәрә билмирләр.
Искәндәр онларын ачизлийинә күлүр. Өмрүнүн сон дәги-
гәләриндә мирзә чағырыб анасына мәктуб, яздырыр, вә
өмрүнүн сон күйләри чатдығыны билдирир. Искәндәр ана-
сынын гәм әтмәмәсини, ағламамасыны хаһиш эдир. Ана-
сындан белә бир хаһиш эдир ки, әкәр о матәм мәрәси-
мини еринә етирмәк вә яс сахламаг истәйирсә, онун ады-
на эһсан версин, анчаг бу эһсана яхын адамы өлмәйән
һеч бир шәхс чағырмасын. Мәктубу көндәрәрәк аза-
чыг чан чәкишмәсиндән сонра додагларында тәбәссүм
олдуғу һалда өлүр. Онун мейитини тәнтәнә илә Искән-
дәриййәйә апарыб орада сәрдабада басдырырлар.

Бундан сонра гәһрәманын гоһум әгрәбасынын вә ед-
ди алимин мүгәддәрәтыны һекайә эдән гыса бир сон ве-
рилдр. Әянлар онун оғлу Искәндәрусу онун тахтында
әйләшдирмәк истәйирләр. Лакин о, буну рәдд эдир вә
наваб верир ки, дүняда онун бөйүк атасыны әвәз эдәчәк
адам тапмаг мүмкүн дейил. Едди алимин мүгәддәрәты
гысача олараг тәсвир олунур, бунларын ичәрисиндә Сок-
ратын өлүмү олдуғча дүзкүн көстәрилик. Шакирдләри
онун мейитини һарада басдырмағы ондан сорушурлар.
Сократ сүмүкләринин һарада олмасынын фәрги олмады-
ғыны сөйләйид.

Бөйүк шаирин бу сон әсәри гәмли-тәнтәнәли. аһәнк-
ләрлә битир. Әлбәттә, биз бу гыса обзорумузда һаман
әсәр һаггында мүфәссәл тәфсилат верә билмәздик. Бура-
да ялһыз әсәс хәтләр гөйд эдилмишдир.

Алимләрин бәзиләри гөйд эдирләр ки, Низаминин бу
әсәри башгаларындан зәифдир, лакин буна баһмаяраг,
шаиримизин бурада да сон дәрәчәдә йүксәк сәвиййәдә
дурдуғуну анламаг үчүн бизим гыса обзорумуз да кафи-
дир. Доғрудур бурада «Хосров вә Ширини» вә «Лейли вә
Мәчнуну» бәзәйән фәчиәли чарпышмалар йохдур. Лакин
бурадакы мөгсәд башгадыр. Бурада Низами бизим гар-
шымызда бир алим вә мүтәфәккир кими дурур; о, узун
өмрү боюнча онун ичини көмирән, ону һәйәчана кәти-
рән һәр шейи бир ерә топламышдыр. Буна көрә дә Ни-
заминин әсил бахышларыны, билийинин геһри-ади кениш-
лийини, шаирин бүтүн һэятында бәшәриййәтә гаршы бө-
йүк гәлбини охшаян сәркини анламаг үчүн бу поэма чох
вә сон дәрәчә гиймәтли материал верир. Поэма кәләчәк-
дә лазым кәлдийи гәдәр өйрәниләчәкдир. Низаминин
мәнбәләрини, онун шәхсән бу гәдим көзәл рәвайәтә эла-
вә әтдийи ени шейләри мүәййән әтмәлидир.

НИЗАМИНИН ЛИРИКАСЫ

Низамидән бәһс эдәркән һәр шейдән эввәл мазмунуну гыса сурәтдә көздән кечирдиймиз көзәл поэмаларыны нәзәрдә тутурлар. Чох вагт Низаминин инчә вә зәриф лирика устады олдуғуну унудурлар. Тәссүф ки, бу чәһәтдән Низамини характеризә этмәк һәләлик чәтиндир, чүнки онун лирикасы (гәзәлләри, гәсидәләри, рүбаиләри) бүтүнлүкдә бизә кәлиб чатмамышдыр. Әлдә олан материал сон дәрәчә аздыр вә, демәк олар ки, һеч өйрәнилмәмишдир. Һазыркы һалда Низами диванынын ики әл язма нүсхәси Оксфордда (Инкилтәрә) Бодлеян китабханасында, бири Берлиндә, бири Гаһирәдә хәдив китабханасында, икиси Һиндистандадыр. Чүрбәчүр антологияларда Низаминин айры-айры гәзәлләринә раст кәлмәк олур. Бу диванын нәшри вә тәнгиди изаһ әдилмәси чәтин, лакин сон дәрәчә зәрури бир вәзифәдир, юбилейин яхынлашмасы илә әлагәдар олараг бу вәзифәнин һәята кечирилмәсинин сүр'әтләндирилчәһәйини үмид эдирик.

Инди исә онун лирикасы һаггында ялныз ашағыдакылары гейд этмәк олар. Көһнә мәнбәләрдә кәстәрилик ки, Низаминин лирик шеирләри сон дәрәчә чох имиш, анчаг бу доғру дейилдир. Сахланмыш олан диванда анчаг ики минә гәдәр сәтр вардыр, бу йәгин, онун әсас һиссәсини тәшкил эдир. Бу диванын сонунчу дәфә рәдактә әдилдийи заманы тәйин этмәк мүмкүн дейил. Гәзәлләрин чохунун шаирин кәнч яшларында язылдығыны зәһн этмәк олар, лакин Низаминин гочалығындан бәһс

эдән гәзәлләр дә вардыр. Демәк, Низами даһа яшлы вагтларында дә гәзәл язмышдыр. Әлбәттә, о заман онун гәзәлләри бөйүк поэмаларынын янында кичик ер тутурду.

Бизә чатмыш шеирләрин Низамининки олдуғуна шүбһә этмәк мүмкүн дейил. Онун һәр бир сәтри бу сөз әмиринә мәхсус бир устадлыгла ярадылмышдыр. Демәк олар ки, поэмаларында олдуғу кими, гәзәлләриндә дә бәдии көзәллийи олмаян, гиймәтли даш-гаш кими чылаланмаян бир мисра белә йохдур. XII әсрдә шаирләрин техника устадлығына верилән тәләбләрин үмумийәтлә бөйүк олдуғуну гейд этмәк олар. Хагани, Фәләки, форма мүкәммәллийи әтибарилә ондан ашағы дейилдиләр. Бу доғрудур. Лакин бурасы да вар ки, Хагани вә Фәләкидә форма көзәллийи әсас мәгсәди тәшкил эдирди. Низаминин диванында исә белә сәтрләр тапмаг олмас.

Сон дәрәчә чәсарәтли фантазия малик олмага бәрабәр Низаминин гүввәтли бәдии дуйғусу, ону һеч заман бәдии мүкәммәллик харичинә чыхмаға бурахмышдыр. Бир шейә тәәччүб этмәк лазым кәлир. Низами 100 мин мисрадан артыг шеир язмышдыр. Бу гәдәр мисра онун һәятына бәрабәр бөлүнсә, һәр күнә тәгрибән она гәдәр мисра дүшүр. Анчаг биз чох көзәл билирик вә көрдүк ки, бу чүр бөлкү олмамышдыр, вә онун 14.000 мисрадан ибарәт олан бөйүк поэмалары бир илдә һәтта бунда да аз бир заманда ярадылмышдыр. Демәк, айры-айры һәр мисраи дүшүнмәк үчүн, бир дәфә язылмыш шейә бир дә гайытмаг, язылмышы дәйишмәк вә дүзәлтмәк үчүн онун вагты йох имиш. Белә олдуғу һалда әсәрләриндә техника нөгтейи-нәзәриндән бир дәнә дә олсун белә зәиф мисра тапа билмәдийимиз бу мүстәсна шаирин таланты нечә олмалыдыр! Ялныз буну демәк олар ки, бу шаир бизим үчүн—изаһ әдилмәйән бир мө'чүздүр, демәк олар ки, һәр фикир онун ағлына бәдии чәһәтдән бирдән-бирә яранмыш бир шәкилдә кәлирмиш. Һәр һалда, мән шәхсән, дүня әдәбийятында буна охшар бир параллел тапмагда чәтинлик чәкирәм. Низами үчүн мигяс йохдур, ону анчаг өз өлчүсү илә өлчмәк олар.

Диванын әсас һиссәси ашиганә лирикадан ибарәтдир.

Бунлар чошгун бир гэлбин инчэ вэ саф хисслэридир. Бу гэлб чохлаына нэсиб олмаян бир гүввэтлэ севир.

Бу — өзү үчүн неч бир шей арзы этмэйэн, өзүнү тамамилэ башгасына гурбан вермэйи йүксэк сээдэт билэн һэгиги эшгдир.

«Мэн өз гэлбими сенинлэ бирлэшдирирэм,

Чүнки сэн руһла бирлэшмисэн.

Башга дост сечмэк үчүн

Мэнэ башга руһ лазымдыр!»

Низаминин гезэллэри, демек олар ки, өз эпохасынын (вэ даһа сонракы эпоханын) бүтүн лирикасы кими суфизм нөгтейи-нэзэриндэн изаһ эдилмэйэ имкан верир. Анчаг белэ изаһ лазымдырмы? Бу мәним үчүн бөйүк бир мәсэлэдири. Оун Афага, зэриф достуна олан севкисини, гочалыгында белэ оун гэлбини кэдэрлэ сыхылмаға мөчбур эдэн севкени хатырлаяг. Мэнэ белэ кэлир ки, оун гезэллэрмнин көзэл сэмимилийи, онларын тэсир гүввэси суфи теорияларынын абстракт схоластикасы илэ уйғунлаша билмир. Онларын ери бура дейил, чүнки бурада бөйүк адамын саф вэ йүксэк гэлбинин кизли сиррлэр бизим гаршымызда ачылмышдыр.

Бу шеирлэрин бир хүсусийәтини дә гейд этмәлийик. Мәлумдур ки, Яхын Шэргин бәдии методу лирик гезәлдән тематик вәһдәт тәләб этмирди. Әксинә олараг, поэтика, һәр бейтин биткин бир фикир вермәсини вэ бу фикрин галан бейтлэрин ялныз үмуми гафийә вэ вәзнлэри илэ әләгәдар олмасыны лазым билирди. Нәтичәдә гезәллэри лирикасы гырыг-гырыг олури вэ бизим нәзәримиздә шеирин бәдии гүввәси зәифләйир. Гәтта һафиз кими бөйүк устадын белә, гезәллэри чох аз һалда бүтөв бир тәсир верә билир. Чох вагт гезәл дахилиндә мисраларын еринин дәйишилмәси оун үмуми гурулушуна мүһүм тәсир көстәрмир.

Низами исә бунун әксинә олараг һәр бир гезәли мүәййән план үзрә, биткин бир вәһдәт кими ярадыр, гезә-

лиә әсасына гоюлмуш бир мотиви инкишаф этдирири. Оун һәр бир гезәлинә, әсас фикрини ифадә эдән бир зәрлөвһә вермәк олар, һалбуки, һафиздә буну этмәк мүмкүн дейил.

Будур, оун гезәллэриндән биринин тәрчүмәси. Бу гезәл Стамбул китабханаларындан бириндә көһнә антологияда галмышдыр:

«Сәнсиз кечирдийим һәр бир кечә—һәсрәтдир, һәсрәтдир!
Сәнсиз чәкдийим аһ пәшиманлыгдыр, пәшиманлыгдыр!
Сәнсиз көрүшмәк лабүдлүйүнә анд олсун, мән сәнсиз
яшамарам!

Сәнин дағыныг зүлфлэринә анд олсун, сәнсиз мәним арам
кәлмир!

Сәнин кими көзәлә мейл көстәрмәк... мән буну хиял эдә
биләрәмми?

Сән мәним гаршында алисэн, мән сәнин гаршында алчаг.
Сән мәним үчүн гиймәтлисән—мән сәнин үчүн мискин.
Бахмаг үчүн көз йохдур, көзләмәк үчүн сәәдәт.
Чан атмаг үчүн кечә йохдур, дуая галдырмаг үчүн әл-
ләрим йохдур.

Сән әтинасызсан, Низамини дүшүнмүрсән,
Мән сәнин һәсрәтиндәйәм
Күндүзләр һороскоп дүзәлдиб кечәләр исә улдузлары
сайырам!»

Һаман дивандан көтүрүлмүш ашағыдакы гезәл дә бүтөв бир вәһдәтлэ гурулмушдур.

«Мәним кими көһнә бир доста
Нә үчүн сән һичранла әзаб верирсән?
О һеч сөһбәтә гарышмаг белә истәмир,
Сәнин яхшы достун вармыш!
Мәним һичранымы сорурсанса, мәни бу һичра-
нымдан хилас эт.

Мәним гейдими чәкирсәнсә, мәним адымы чәкмә.
Мән сәни севирәм, сән исә мәнә гаршы әдават
бәсләйирсән

Мән сәнинлә фәхр эдирәм, сән исә мәнән ута-
һырсан.

Сэнин эһвалын нечэ олса, мэн сэнинлэ йола кедөчөйәм.

Истэр тэсбиһ чевир вэ я зүннар бағласан да
Низами данма вэ даима сэни гиймэтли саячагдыр.

Сэн—дилбөрсэн, Низамийэ һөгарөтлэ бахмаг сәнэ ярашыр».

Әлбәттә, бу тәрчүмә оригиналын көзәллийини верә билмәз. Лакин мәнә белә кәлир ки, бу һейран әдичи шеирләрдәки сәмими әһтирасы, мүлайим мезәммәти Низамийә яхын бир һалда верә билән шаир аз тапылар. Онларын һәр сөзү бир мусигидир, өзү дә симфоник оркестрин курултусу дейил, тарын үзагдан дуюлан һезин титрәйиши, ай ишыгы алтында үзүмлүк-архасындан эшидилән нейин яныглы, һезин инилтисидир. Бөйүк эшг тәрән-нүмчүсү олан Низамидән башга һеч кәс белә лирика ярада билмәзди, бу лирика һәтта онун бөйүк поэмаларынын көзгамашдырычы мәнзәрәләри янында белә өз гүввәсини итирмир.

НИЗАМИНИН ДИЛИ ВӨ ТЕХНИКИ УСТАДЛЫҒЫ

Китабымызын бу һиссәсинин сонунда бөйүк шаирин техники мөһарәтинин хүсусийәти һаггында һеч олмаса бир нечә сөз демәк лазымдыр. Бу тема өз-өзлүйүндә битмәз-түкәнмиз бир темадыр. Бу тема һаггында бөйүк бир диссертация язмаг оларды. Буна көрә дә биз Низаминин бүтүн парлаглығыны, бүтүн бәдии гүввәсини көстәрмәк фикриндә дейилик, биз ялныз онун шеир техникасы һаггында бир нөв тәгриби тәсәввүр вермәйә чалышачайыг.

Әввәлчә буну гейд этмәлийик ки, Низамидән ики әср әввәл Яхын Шәргдә яранмыш ән'әнә, эпик поэзияда сәдәләшдирилмиш гәдим дилдән истифадә әдилмәсини тәләб әдирди. Бу ән'әнә Иран гәбилә аристократиясынын шүүби тәмайүлүнә әсасланырды. Онлар, галиб кәлмиш әрәбләрә мә'лум олмаян бу жанр илә исламийәтдән әввәлки Иранын гайдаларыны әкс этдирмәк истәйирди.

Юхарыда көрдүк ки, Низами Иран ә'янларынын өзләрини тә'рифләмәсини гәт'и сурәтдә рәдд әдир. Бу ә'янларын ачизлийи, көмәксизлийи Низами үчүн ашкар иди. Низами, онларын Чакимийәт иддиасыны мудафиә этмәк вә өз чәһәләрини мөһкәмләтмәк үчүн яратдыглары легендалары сабитләшдирмәйи лазым билмирди, онларын әсассызлығыны чәсарәтлә ачыб көстәрирди.

Низаминин дилә мүнәсибәти дә бурадан тамамилә ардычыл сурәтдә мейдана чыхырды. Эпоханын шәранти ону фарс әдәби дилини ишләтмәйә мәчбур әдирдисә

дә, анчаг бу дили гәдимләшдирмәк, ону хияли бир сафлыга чатдырмаг һәвәси, әлбәттә, Низами үчүн фәйдәсыз иди. Дили зәнкинләшдирмәк, онун фәсаһәтини гүввәтләндирмәк үчүн лазым кәлдикдә о, әрәб сөзләрини чәсарәтлә ишләдир. Буну да гейд этмәлидир ки, Низами әрәб сөзләринин дә һәддиндән артыг ишләнмәсинә йол вермир. Низами, әрәб сөзләрини ялныз башга бир сөзлә әвәз этмәк мүмкүн олмадыгы, вә сүн'и нуризмин ачыгдан-ачыга зиян верә билдийи һалда ишләдир. Низаминин дили консерватив, шәрти этик ән'әнә дили дейилдир, о заман артыг нәср әдәбийятында һаким мөвге тута билмиш чанлы әдәби дилдир. Ондан сонра артыг сүн'илийә гайытмаг мүмкүн дейилди.

О, көһнә гайдалары бир дәфәлик мазара көмдү: ондан сонра ону тәглид әдәнләр чох вагт бәдии өлчүйә рәайәт әдә билмирдиләрсә дә, онун ачмыш олдуғу чыгырла кедирдиләр.

Беләликлә Низами, дилин өзүнү йслаһ этдийи кими, эпик поэзиянын техникасында да мүһүмм ислаһат ярадырды. О заманын адәти бүтүн техники мәһарәтин башлыча олараг лирикада—риторик жанрда кенишләнмәсини тәләб эдирди. Тәһкийә формасы олан эпос исә ифадә васитәләринин гисмән касыб олмасына имкан верирди. Бунун сәбәби исә бәллидир, чүнки сарай лирикасынын чох һиссәси бош вә гуру иди. Сарай лирикасы һеч бир шей демирди, о анчаг кәлмә оюнлары илә мәшғул олурду вә бу лириканын техникасы әлиндән алынсайды ондан үмумийәтлә һеч бир шей галмазды.

Эпос һәр шейдән әввәл һекайә этмәлидир. Лакин бишмәмиш шаир һекайә этмәйи дә, кәлмәләрлә ойнамағы да бачармаз. Буна көрә дә XI әсрин эпик шаирләринин техники мәһарәтләри башлыча олараг лирик әләвәләрдә—тәсвирләрдә, рич'әтләрдә өзүнү көстәрир.

Низами мүәййән дәрәчәдә бу гайдая рәайәт эдир, чүнки онун дили, һекайәнин нәсчиндә әлван халылар кими сәрилмиш тәсвир һиссәләриндә даһа чох парлаг вә фәсаһәтлидир. Лакин һәр һалда о бу гайдадан гисмән истифадә эдир. О, ифадәләрин сон дәрәчә бәдии олма-

сына фикир верир, һәр бир мисрәдә фикир позмадан мүмкүн гәдәр чох бәзәк ишләтмәк принципини көзләйир. Онун дилиндәки чәтинлийә, ялныз Европа тәнгидчиләри тәрәфиндән дейил, шәрг тәнгидчиләри тәрәфиндән дә гейд әдилән чәтинлийә сәбәб будур. Низами чәгин шаирдир, лакин ондакы чәтинлик Хаганидә олан чәтинлик дейил. Хагани, шеири гәсдән чәтинләшдирир вә бир сыра схоластик дисциплинләри өйрәнмәмиш олан охучу үчүн Хаганини анламаг чәтиндир. Онун шеирләри бә'зән мүәмалы бир мәнзәрә тәшкил эдир. Тәәсүф ки, инсан чох вагт бу мүәмманы ачдыгдан сонра, она сәрф әдилән әмәйин зай олдуғуна инаныр, чүнки бейтин мәзмуну онун айдынлашдырылмасына сәрф әдилән әмәйә дәймир.

Низамидә бош мисра йохдур, онун демәк үчүн сөзү вардыр, һәр бир чәтин бейт алашылдыгдан сонра, охучунун гаршысында бөйүк бир аләм ачыр. Низаминин поэзиясыны анламаг үчүн бу форманы мүтләг нәзәрә алмадыр; онун мисрабыны тәшкил эдән һиссәләри йохлайыб бу вә я башга прийомуң олдуғуну нәзәрә алдыгдан сонра, онун фикринин бүтүн дәринлийини анламаг олар.

Беләликлә демәк олар ки, Низаминин һәр поэмасынын икичәһәтли гурулушу вар: охучунун гаршысында, һадисәләрлә долу мөһтәшәм бир мәнзәрә ачылыр, бу мәнзәрәләрдә характерләр парлаг вә чанлы бир сурәтдә тәсвир эдилир, фабула элементләрини классик бир дүзкүнлүклә бирләшдириб аһәнкдар бир бүтөвлүк ярадыр. Бунунла бәрәбәр һәр бейт вә бә'зән ики бейт енә дә бир композицион бүтүнлүк тәшкил эдир. Белә гурулуш һәтта контекст харичиндә белә бәдии зөвг верә билир. Башга сөзлә дейилсә, әсас мәнзәрәйә айры-айры миниатюраларын фәсиләсиз силсиләси әләвә әдилмиш кимидир, бу миниатюралар да бүтөв мәнзәрә кими мүкәммәл вә битмиш бир шәкилдә верилир.

Бу методу Низами эпоса лирикадан кәтирмишдир, бундан башга бу метод ялныз әдәбийят үчүн дейил, бәлкә о заманын тәсвири инчәсәнәти үчүн дә характер бир

налдыр. Бу эпоханын истәр бүрүнчдән вә истәрсә Фарфордан гайрылмыш һәр бир шейи мүййән вә әсас бир композиция бүтөвлүйүнә малик олмага бәрабәр зәнкин орнаментләрә бүрүнмүшдүр; бунлар заһири чәһәтдән бир-бирләри илә әлагәдар олмаса да, нәтичә әтибарилә бир-ләшәрәк бүтөв бир шей кими көрүнүрләр.

Низаминин бу сәнәткарлығы ону шәһәрлә әлагәдар әдир, чүнки бу заман шәһәрдә тәсвири инчәсәнәт бөйүк мүнәффәгийәтләр әлдә әтмишди. Наман бу чәһәт ону, мәркәз-сигләти анчаг әсас апарычы хәтләрдә олан вә деталлары анчаг күчлә сечилә билән аристократ әдәбий-ятынын монументал традициясына гаршы гоймаға имкан верир. Фирдовсинин эпосунда—үмүмләшдирмә верилир, лакин шәхси моментләр исә гаранлыгдә бурахылыр. Низаминин поэмасы—феодализм шәраитиндә мүнәффәгийәтлә һәлл әдилмиш фәрдиләшдирмә проблемасыдыр. Шәхсийәт өз һүгугуну тәләб әдирди, бу һүгугу һәятдә ала билмәсә дә, Низаминин парлаг поэмаларында ала билмишдир.

Низаминин оригиналлары илә таныш олмаян охучу үчүн тамамилә дә инандырычы көрүнмәйән бу гейдләри-мизи даһа айдынлашдырмаг үчүн, мән «Хосров вә Ширин» поэмасындан кичик бир парчанын кениш стилистик анализини вермәйә чалышацагам. Мәнә белә кәлир ки, онун өзүнә мәхсус язы тәрзинин чәтинлик вә зәнкинли-йинин нәдән ибарәт олдуғуну бу йол илә даһа асан көстәрмәк мүмкүн олачагдыр.

«Кечәнин мүшк телләрини шанә илә дараркән
Күндүзүн мәш'әлини пәрванә әтдиләр.
Нәрдин абнус* тахтасы алтында
Сәндәлдән гайрылмыш зәр кизләнди».

Бу, кечәнин чөкмәсинин тәсвиридир. Биринчи мисрәдә шанә (дараг) тел илә, икинчи мисрәдә дә шәм (шам) пәрванә илә гаршы-гаршыя гоюлур. Икинчи бейтдә нәрд

* Гара бир ағачын адыдыр.

оюну үчүн лазым олан шейләрин адлары ишләнир. Бу прийдур. Инди образлара бахаг. Телләри дарамышлар, о үзә төкүлмүш вә парлаг үзү кизләтмишдир—йә'ни чөкмәкдә олан ала-гаранлыг дүняны бүрүмүшдүр. Күнәш—йә'ни күндүзүн мәш'әли—пәрванә олмүш, йә'ни пәрванә шамын аловунда яндығы кими, күнәш дә яныб артыг өмрүнү битирмиш, батмышдыр. Образын тәзәлийи, бурада шамын өзүнүн пәрванәйә чеврилмәсидир. Сәндәлдән гайрылмыш зәр, кечә сәмасы гаранлығынын гара ағачы алтында кизләнән гызыл сачаглы күнәшдир. Бейт әләвә бир рәнк верир: оюн битди, нәрди гатладылар.

«Доғду Юпитер әлиндә фәрман,
Шаһ зәнчирдән, Шапуру да бәладан
азад олдулар».

Мәнзәрәнин кериси: там гаранлыг чөхдү, йә'ни астроложи әтигада көрә инсанлара сәәдәт вә мүнәффәгийәт кәтирән Юпитер планетасы көрүндү. Бурада Юпитерин көрүнмәси хейр әләмәтидир. Бу әләмәт бирдән ики хошбахтыг вәд әдир. Шаһын, йә'ни Хосровун Ширини әбәс ерә гәрибсәмәк зәнчириндән, Шапурун да сәфәрләрдә доланмаг вә кәзмәк бәласындан вә верилмиш тапшырыг еринә етирилмәдийи төгдирдә гайыдаркән алачағы чәзадан хилас олмағы вәд әдир.

Дан ери ағармасынын белә тәсвири верилир:

«Синчаб фырланмасы дөнүб вашаг тикмәсилә мәш-гул оларкән

Самур-кечә гагым-күндүздән кизләнди».

Мисрәнин әсас вәзифәси айдындыр—автор гиймәтли хәзи олан дөрд һейванын адыңы тутушдурмушдур. Лакин бу садәчә сөз йығыны дейилдир. Синчаб—көйүмтул боз һейван дан ери ағарыркән бозармыш көйү вермәк үчүн көтүрүлмүшдүр. Көй—синчаб чархда олдуғу кими фырланыр—бунунла мугайисә даһа да мөһкәмләнир. Вашаг—бу саат дүзкүн тәриф әдилә билмәйән һейвандыр. О ики рәнкли, ағ золағлары олан сары-боз бир һейвандыр, бунун дәрисиндән күрк тикирләр. Башга сөzlә де-

йилсә, боз-мави көй ағ һашийәли күрк тикмәйә башларкән үфүгдә, дан ери ағармаздан әввәл парлаг һашийә көрүндү. Бу парлаг образ сәһәрин ачылмасы мәнзәрәсини олдугча конкретләшдирир.

Бу кими мисаллардан минләрчә кәтирмәк оларды, чүнки һәр сәһифәдә бир нечә дәфә бу кими сәтрләрә тәсадүф әдилир вә бунлары ахтармаг лазым дейилдир. Лакин мәнчә, Низаминин нә чәһәтдән чәтин олмасыны анламаг үчүн бу нүмунәләр дә кифайәтдир. Образлары өзәзлүйүндә чәтин адландырмаг олмаз. Бунларын чәтинлийи анчаг конкретликләриндәдир, вә бунлары, бу узаг эпоханын бүтүн мәишәт тәфсилатыны яхшы билмәк шәртилә анламаг олар. Охучуя верилән әсас тәләб конкретликдән узаглашмаяраг һәр шейи анламаг вә буну бир нөв чәтин абстракция һесаб әтмәмәкдир. Унутмамалыдыр ки, Низами һәр шейдән әввәл һиссән мәнимсәнән, инсанын көзү гаршысында чанланан гәшәнк образлар вермәйә чалышмышдыр.

Лакин бүтүн бәла бурасындадыр ки, бу эпоханын мәишәти бизә һәләлик яхшы мә'лум дейил. Яхшы лүғәт дә йохдур. Олан лүғәтләрин сөзләри аз вә дүзкүнлүйү шүбһәлидир. Бә'зи чәтиң тәшбиһләрин анлашылмасына енә дә, шаирин өзү чох ярдым көстәрә биләр. Чүнки о, әйни образы поэманын башга-башга ерләриндә башга мә'нада ишләдир. Бурадан белә бир нәтичә мейдана кәлир: биз, Низами әсәрләринин тәнгиди нәшриндә онун әсәрләринә даир мүкәммәл гейдләр тәртиб әтдикдә, һәр бир образы тәһлил әдәрәк, о эпоханын тарихи мә'луматлары вә мадди културасы илә гаршылашдырдыгда Низамини лазым кәлдийи гәдәр анлая биләчәйик. Бу, бир адамын күчү харичиндә олан чох бөйүк вәзифәдир; бу вәзифә бир сыра институтларын ишләмәсини тәләб әдир. Бу иш ялныз Азәрбайчанын кичик даирәси илә мәһдуд әдилә билмәз, бурада әйни заманда, һаман тарихи шәраитдә яранмыш күрчү вә эрмәни мәнбәләри дә өйрәнилмәлидир.

Мәним көстәрдийим мисаллар бир чәһәтдән дә хәрактерикдир ки, бу сәтрләр Низаминин мәнзум тәрчимә-

синин чәтин олдугуну көстәрир. Мүтәрчим ялныз мисрәнин мә'насыны вермәклә кифайәтләнә билмәз. О, һәр заман хатырламалыдыр ки, мисрәин технику гурулушу Низаминин иш методунун айрылмаз һиссәсидир. Буна көрә дә о, Низаминин образларыны бизим анлайышымыза көрә тәрчүмә әтмәмәли, бунлары олдугу кими дүзкүн сахламалыдыр, бу да, әлбәттә, сон дәрәчә чәтиндир, чүнки Низами бир хәзинәдир; һәм дә Низаминин йығчамлығыны вә лакониклийини башга дил васитәсилә һәр заман вермәк мүмкүн дейилдир. Бу вагта гәдәр олан тәрчүмәләрдән һәләлик бу зәнкинлийи тәгриби дә олса вермәк нечә кәсә мүмкүн олмамышдыр. Бир чох мүтәрчимин узун заман, сәбагтла ишләмәси тәләб әдилир вә габагчадан буну гейд әтмәлийик ки, бурада ялныз, Низамини гафийәли сәтрләрлә механики сурәтдә верәнләр дейил, о заманын бүтүн мәишәт мәнзәрәләрини дәриндән өйрәнәнләр вә бу мәишәти өз көзү гаршысында чанландыра биләнләр мүвәффәгийәт газана биләрләр.

Биз Низами ярадычылыгыны тәшкил эдән әсас элементләри бу гыса обзормузун вердийи имкан дахилиндә көздән кечирдик. Тәбии, биз онун бүтүн зәнкинлийинин ялныз кичик бир һиссәсиниң әһатә эдә билдик. Низаминин кениш тәһлили бир хырда китабча дейил, он чилдәрлә бөйүк әсәр тәләб эдир; белә әсәрин дә бир заман азылачагына мән һеч шүбһә этмирәм.

Инди биз бүтүн дедикләримизә екун вурмалы вә дүня әдәбийяты тарихиндә Низаминин мөвгеини тә'мин этмәйә чалышмалыйыг. Әлбәттә, бурада да бүтүн мәсәләни битирмәк мүмкүн дейил. Биз, бундан сонра көрүлмәли олан ишин ялныз бир сыра әсас мәсәләләрини гәйд эдә биләрик, бу мәсәләләрин һәлли, бу бөйүк шаир тәрәфиндән бизә бурахылан битмәз-түкәнмәз сәрвәтин һәгиги сурәтдә мәнимсәнилмәсинә чатдыра биләр.

Мәсәлә даһа дүзкүн вә айдын олмаг үчүн ифадә әдәчәйимиз мәсәләләри үч группая айыраг: а) Низаминин социал-ичтимаи әһәмиийәти, б) Низаминин әдәби әһәмиийәти вә ч) тә'сир проблемасы. Лакин бүтүн бу үч группа гырылмаз бир ваһиддир; биз, ичтимаи хадим олан Низамини шаир Низамидән айырмаг истәмирик вә буна һаггымыз да йохдур, вә мәсәләләри бу нөв бөлмәкдә юхарыда дейилдийи кими бир мәгсәди нәзәрдә тутуруг ки, о

да тәдгиг әдиләчәк мәсәләләрин дәирәсини мүмкүн олдугча айдын чызмагдан ибарәтдир.

Низами поэмаларыны сәтһи олараг көздән кечирмәиз һәр шейдән әввәл, бунларын бир характер хусусийәтини там гәтиййәтлә көстәрди. Бу да Низамини онун доғма Азәрбайчанына гырылмаз сурәтдә бағлаян әләгәдир. Мән бурада, XII әсрдә Кәнчәнин дә дахил олдуғу Азәрбайчаны да дейил, бүтүн Загафгазияны әһатә эдирәм, чүнки көрдүйүмүз кими Низами Арранын кичик дәирәсиндән чох узаг саһәни әһатә эдир, о әслән ялныз Азәрбайчаны да дейил, бүтүн Закавказияны әһатә эдирди. Бу чох мүһүмм бир һадисәдир, чүнки бу һадисә айдын көстәрир ки, әсәрләринин дилинә бахмаяраг, Низами доғма юрду илә олан Азәрбайчанла әләгәсини айдын сурәтдә һисс эдир. Гәрибә бурасыдыр ки, Низами һәтта Искәндәрин фәәлиййәтини белә Азәрбайчан торпагына көчүрмәйә чалышыр. О, доғма юрдунун тәбиәт көзәллийинин тәсвири үзәриндә бөйүк һәвәслә дааныр. Демәк олар ки, Низами Бәрдәнин, Тифлисин вә Загафгазиянын башга шәһәрләринин тәбиәт тәсвирини ән парлаг сурәтдә вермишдир.

Бурадан Низами үчүн вәтән аңлайышы тамамилә айдындыр дейә нәтичә чыхармаг олмаз. Феодал формациясы вә милли дөвләтин йохлуғу шәраитиндә бу һисс ялныз доға биләр, лакин лазым кәлән шәраит олмадығындан инкишаф эдә билмәз. Анчаг бурада да Низами илә феодал һакимләр арасында чох бөйүк фәрг вар. Феодал үчүн доғма юрд дүшүнчәси йохдур. О, һакимиййәти гәсб әдиб әһалини истисмар эдә билдийи ердә өзүнү яхшы һисс эдир. Гүввәтли дүшмән һүчүм этдикдә о гачыр вә өзүнә башга «вәтән» ахтарыр; онун мүдафиә этдийи бир шей варса о да ялныз өз һакимиййәтидир. Буна гаршы, Низами доғма юрдуну—дәдә-бабанын сә'йи нәтичәсиндә мәнсулдар бир һалә кәлмиш ана торпагыны мүдафиә этмәк зәрурәтини айдын дүшүнүр. Инсанын зәһмәти онун торпаға малик олмаг һүгугуну мөһкәмләтмишдир, буна көрә дә инсан бу һүгугу мүдафиә этмәлидир.

Загафгазия зәһмәткешләринин әсас дүшмәни олан вә бу зәнкин торпаглара ейәләнмәйә чалышан Иран гәбилә аристократиясына гаршы айдын сурәтдә бәсләнән дүшмән мүнәсибәт бу чәбһәни мөһкәмләдир.

Низами, Иран културасынын үстүн ер тутдуғу районларда яранмыш ән'әнәләрә әсаһланса да, бөйүк даһи Фирдовсинин гаршысында баш әйсә дә, о, «Шаһнамә»дә Иран аристократиясынын чох айдын әкс этдирилән сияси теорияларыны гәти сурәтдә рәдд әдир.

Бу сон дәрәчә мүнүмдүр. Чүнки, бу вәзийәт айдын көстәрир ки, Низами, Азәрбайчаны Иранын бир һиссәси һесаһ этмир, о Азәрбайчанын мүстәгилл вә азад олмасыны чидди сурәтдә тәкид әдир.

Лакин бунунла бәрабәр шаирдә һеч бир шовинистлик мейли йохдур. Виз о заманкы Азәрбайчан шәһәрләринин интернационал характерини көрдүк; биз ачыг көрдүк ки, даһа сонралар капитализм сайәсиндә баш верән милли гырғын вә әдавәт, о заманлар һеч йох имиш. Зәһмәткешләрин сәадәтини ахтаран шәхс Низаминин нәзәриндә дост, бунлара зүлм әдән исә—дүшмәндир. Низами үчүн миллийәт, дил вә дин чох да әһәмийәтли дейилдир. Поэмада, руслардан башламыш узаг һиндистан вә Чинә гәдәр онларча башга-башга халглар бизим көзүмүзүн өнүндән кечир. Лакин биз Низаминин әсәрләриндә һеч бир ердә белә бир шейә раст кәлмирик ки, Низами бир шәхси филан халга мәнсуб олдуғуна көрә писләсин.

Низами өз гәһрәманларыны һәр ердән алыр. Иранлы Бәһрам, әрәб Мүнзир, грек Искәндәр—әдаләтли олдуғлары вагт, халг үчүн сәадәт ахтардығлары заман яхшыдырлар, бунларын арасында фәрг йохдур.

Бу вәзийәт бизи Низами ярадычылығынын әсас мотивинә—онун инсана гаршы олан бөйүк мөһәббәтинә, онун көзәл һуманизминә яхынлашдырыр. Низами үчүн инсан—һәр шейин әсасыдыр, инсанын сәадәти һәр шейи һәллә әдир. Мүмкүн гәдәр чох адамын сәадәтини тәмин әдән шей—яхшылыг, чәмийәтдә инсанын яшайышыны дөзүлмәз һала салан һәр шей—яманлыгдыр. Низаминин,

демәк олар ки, бүтүн әсәрләриндә һәр бир зүлмә гаршы гүввәтлә ифадә әдилән манфи мүнәсибәт дә бурадан мейдана кәлир. Лакин бунунла барабар Низамидә һеч бир һалда «зүлмә гаршы мугавимәт көстәрмәмәк» көрүлмүр. Әксинә, зүлм, зорла арадан галдырыла биләр вә галдырылмалыдыр, инсан өз һаггыны мүдафиә этмәлидир.

Буна көрә дә, Низами бурадан һакимин ролу һаггындакы фикрини мейдана гоюр—буну да Низами Искәндәр образында вермишдир. һаким—һәр шейдән әввәл халгын хидмәтчисидир. Шәхси һәят даирәсиндә мүййән не'мәтдән истифадә этмәк мәсәләсиндә һакимин бә'зи һаглары варса да, бундан о, әсас вәзифәсинин, йә'ни халга хидмәт вәзифәсинин имкан вердийи дәрәчәдә истифадә этмәлидир. Бәлкә дә Низами бәшәр чәмийәти үчүн баш һакимийәтин олмасыны һеч дә зәрури билмир. Буну һеч олмаса онун сонунчу поэмасынын ахырында «хошбахт шимал өлкәси» һаггындакы арзысы көстәрир.

Низами ичтимаи чәһәтдән файдалы олан инсана һөрмәт көстәрир. Низами үчүн характер олан бу хүсусийәт бәшәрийәт чинсинин бир ярысы илә—йә'ни яһныз киши илә һудудланмыр. Әлбәттә, Низами гадынларын бәрабәр һүгүглу олмасындан бәһс этмир, о дөврдә һеч буну көзләмәк дә олмазды. Лакин Низами гадынын һүгүга малик олдуғуну тәсдиг әдир. Гадын мал дейил, һәят бәзәйи дейил, о—кишинин вәфалы йолдашы вә достудур. Низаминин әвләнмә проблемасына гаршы мүнәсибәти, кәрәк онун шәхси һәатында вә кәрәксә онун бир сыра поэмасында (мәсәлән), «Һәфт пейкәр»ин еддинчи һекайәсиндә мөзһәки шәкилдә) айдын көстәрилмишдир. Искәндәрин гыпчаг гадынына гайғысы һаггындакы эпизоду көтүрәк. О заманкы ишғалчылар, гәсб әдилмиш өлкәләрин гадынлары илә нечә рәфтар этдикләрини биз билирик. Енә дә биз билирик ки, һакимләрин пулла тутулуш адамлары үчүн бу, яғлы бир тикә иди, буну онларын әлиндән эн тәчрүбәли сәркәрдә белә ала билмәзди. Бурада Искәндәрин рәфтары эпөһанын бүтүн практикасында бир кәскин диссонанс олараг сәсләнир. Бәлкә

Низами Искәндәрдин доғрудан да белә рәфтар этдийинә инанмырды, бу онун үчүн мүнүмм дейилди, онун үчүн мүнүмм олан бу иди ки, белә рәфтар олунсун.

Демәк олар ки, Низами һаггында язан бүтүн әдәби-ийәтшүнаслар һәр заман ону шәрти олараг бир әскет кими, һәяты тәрк әтмиш бир заһид кими, мистик ифтихара да-лыб башга аләмдә яшаян бир шәхсийәт кими изаһ әдир-ләр. Бизим гысача тәһлилимиз бу фикирләрин бүтүн әсассызлығыны, уйдурма олдуғуну кифайәт гәдәр айдын көстәрир.

Бәли, Низами һәятдан өзү үчүн һеч бир шей көтүр-мәмишдир. Өз ағылларыны пула сатан, пул үчүн дар гәлб-ләрини һәр заман сатмаға һазыр олан яланчы вә шөһрәт-пәрәст мәддаһлары Низаминин көрмәйә көзү йох иди.

Биз Низаминин өз ерлиләринә гаршы олан мүнәси-бәти һаггында, бунлар арасында Низаминин ойнадығы рол һаггында һеч бир шей билмирик. Анчаг биздә онун бүтүн фикрини әкс әтдирән әсәрләри вар. Низаминин бу әсәрләри һәр шейи көзәл вә айдын көстәрир; бу әсәр-ләр Низаминин өз яхын адамлары илә олан мүнәсибәсин-дә, мәнәсәб саһибләринә мурачиәт әдәрәк онлара вердийи нәсиһәтләрдә нә кими нөгтейи-нәзәр мудафиә. әтдийини көстәрир. Ола биләр ки, Низами гәти һәрәкәтләрдә ол-мамашдыр, лакин онун сөзләри, бу дәрин вә ағыллы мүн-әллимин сөзләри, халгы ирәлийә, азадлығы, гардашлығы, хошбахт һәята чағырырды.

Низами ады һәр заман Шәргдә шиддәтлә курламыш, бүтүн авторлар онун гаршысында диз чөкмүшләр, ла-кин, ола биләр ки, Низаминин юхарыда гәйд әтдийимиз кейфийәтләри онун әсәрләринин чох да кениш яйылма-масына сәбәб олмушдур.

Гәрибәдир ки, Орта Азия Теймури һакимләринин бә'зи-ләри Низаминин ерини тутмуш Әмир Хосровун нәф'инә олараг Низамийә гаршы гәти сурәтдә мәнфи мүнәсибәт бәсләйирдиләр, һалбуки Әмир Хосровун поэмаларында ичтимай моментләр сыфыр дәрәчәсинә әндирилмишдир,

онун поэмалары мараглы, заһири гурулушу гәшәнк олса да, Низамидә олан бөйүк әхлаги гүввәт бунларда йохдур.

Беләликлә үмум бир екун вурараг сөйләмәк олар ки, чөмийәт һадими олан Низами XII әсрдә бүтүн көзәл сүфәтләри өзүндә топламыш олан бир шәхсийәт или. Онун нәзәрийәси сәрт вә чиддидир, Низами инсана кү-зәшtlәр әтмир, лакин о өз йолуна мөһкәм бир сурәт-дә давам әдир, о кәләчәкдә көзәл күнләр башляячағына инаныр, о Хәйям кими өлүмдән горхараг өзүнү унутған-лығы аләминә вермир. О, Сә'динин сечдийи һиләкәр кәлә йолону тутмаг истәмир. Бунун сәбәби исә мә'лумдур, чүнки ялныз бөйүк гәлб инчәсәнәтдә әбәди әсәр ярада биләр, гәлбән әзаб чәкиб янмаяң, өз фикрини вермәк үчүн сөз тапмаз.

* * *

Низаминин дүня әдәбийятына вердийи сәрвәти гиймәт-ләндирмәк мәсәләсинә кечәрәк, һәр шейдән әввәл Низа-мидә Шәрг вә Гәрб ән'әнәләринин бирләшдийи факты-нын мүстәсна әһәмийәтини гәйд әтмәлийик. Әлбәтгә, Ни-замийә гәдәр Яхын Шәргин антик дүня илә әлагәси зәнн әдилдийиндән чох гүввәтли иди, буну инкар әтмәк олмаз. Хүсуси олараг, һәлә ахеменид дүврүндә тәһкийә әдәбий-ятындан башляян тә'сир имканыны нәзәрә алмадан, грек романынын яранмасы мәсәләләрини бәлкә дә мүнәсәбәт-гәйәтлә һәлл әтмәк олмаз. Гәзнәви шаири Үнсиринин (X—XI әсләр) бир поэмасында бир сыра гәдим грек рәвайәтләри сахланмышдыр. Лакин Низамийә гәдәр ики културанын бир-биринә тәмас әтдийи дөврдә һеч кәс әлә мүнәсиб шәраитә вә әлә мүстәсна имкана малик де-йилдир.

Бу тә'сир, тарихи вәзийәтлә вә шаирин шәхси һәяты илә әлагәдар олараг Низамийә эпик поэзия саһәсиндә белә бир ислаһат яратмаға имкан верди ки, артыг Фирдовси ән'әнәсинә гайытмаг имканы арадан көтүрүл-дү. Биз Низаминин Фирдовсийә гаршы олан һөрмәтини көрдүк. Бунунла бәрабәр Низаминин поэмаларынын мән-

шәини «Шаһнамә»йә апарыб чыхармаг һеч доғру олмаз. Х эсрдә Яхын Шәргдә гәһрәмаңлыг эпосу илә янашы олараг бир нөв башга тип эпослар да яранмаға бацланмышды, бу кими эпослары орта эсрләрин чәнкавәрлик дейилдир. Низаминин мөгсәди гәһрәманларынын харак-

Низами исә мәһз бу тип поэмалардан узаг гачырды. Буна көрә дә онун эсәрләрини һеч бир һалда чәнкавәрлик романы адландырмаг олмаз. Низаминин шаблон типләрдән, чәнкавәрлик романынын шаблон сәһнәләриндән боюн гачырмасы буна мане олур. «Хосров вә Ширин»дә «чәнкавәрин арвад әлдә этмәси» кими әсас мотив сахланса да, анчаг бүтүн поэманын әсасы бундан ибарәт дейилдир. Низаминин мөгсәди гәһрәманларынын өз характерләриндәки хассәләрә уйғун олараг онларын мүгәддәратынын нечә инжишаф этмәли олдуғуну көстәрмәкдән ибарәтдир; башга сөзлә дейилсә, Низами чәнкавәрлик романына мұғайыр олан, фәрдийәт вә психология тәһлилинә чалышырды. Фәхрәддин Күржанинин мәшһур «Вис вә Рамин»и бу истигамәтдә эдилән мұәййән бир тәшәббүс идисә дә, анчаг автор гәһрәманларын характерини лайиһинчә көстәрә билмәмишди. Бунунла да Низами эпик поэманын шаблон гайдасыны гырмыш вә онун еринә романтик поэманы гоймушдур. Низамидән сонра көһнә ән'әнәйә гайытмаг мүмкүн дейилди вә көһнә гайдалардан истифадә эдиләрәк ярадылмыш «Теймурнамә», «Шаһәншаһнамә» саирә кими сонракы эсәрләр ачыгдан-ачыға эпигончу псевдоклассик характер дашыыр.

Инсан руһуну чох көзәд билмәк нәтичәси олан дәрин психоложи тәһлил Низамийә бир сыра классик гәһрәман типләри яратмаг имканы вермишдир вә бу типләр әбәди олараг дуня әдәбийяты хәзинәсинә дахил олмушдур. Ширин, Фәрһад, Лейли, Мәчнун, Бәһрам, Искәндәр образлары яһныз Низаминин эсәрләриндә мұәййән формада гаршыя гәюлмушдур. Түркийәдән башламыш мүсәлман һиндистанына гәдәр Яхын Шәргин бүтүн әдәбийятлары бу образлары бу шәкилдә гәбул этмишдирләр; онлар бизим заманымыза гәдәр бу шәкилдә яшамышлар,

сөз йох ки, бундан сонра да яшаячаглар. Низамидән сонра язан авторлар, әлбәттә, бунларын шәклини дәйишмәйә чалышырдылар, лакин кимсә бунларын һәгиги симабыны аз-чох көркәмли шәкилдә дәйишә билмәмишдир.

Бундан әлавә, бу образлар фолклора да дахил олмуш вә Низаминин чәлбәдичи тә'сири нәтичәсиндә ән кениш күтләләрин малы олмушдур. Бу чох мұһүмм бир фактдыр, чүнки, башдан-баша савадсызлыг шәраитиндә, лап Бөйүк Октябр социалист революциясына гәдәр бүтүн тарих боюнча язылы абидәләрин яйылмасы, демәк олар ки, сон дәрәчә чәтин иди. Бу чәтинлийи яһныз белә мүстәсна дәрәчәдә гүввәтли олан устадлыг вә бу устадлыгын инсана гаршы дәрин севки илә бирләшмәси арадан галдыра биләрди. Бу шәраитдә Низами эсәрләринин мүстәсна дәрәчәдә кениш яйылмасы, һәммин эсәрләрин чох бөйүк ичтимай гиймәтә малик олдуғуна сүбүтдур.

Лакин Низаминин бир сыра халгларын фолклоруна олан тә'сири көстәрмәкдән әлавә, биз онда олан башга бир һалы да мұәййән эдә биләрик, бу да Низаминин өзүнүн фолклора гаршы марагыдыр. Гейд этмәлидир ки, Яхын Шәргин әдәби даирәләри фолклора гаршы һәмишә ә'тинасыз бир мұнасибәт бәсләмишдир. Феодал чәмийәтинин кәшкин сурәтдә бөлүнмәси, башлыча олараг һаким синфә хидмәт әдән интеллигенцияны фолклордан узаглашмаға «али саһәләр» тәрәфдиндән чызылмыш тематика әтрафында долашмаға мәчбур эдирди. Бу да һаман әдәбийятын зәифләмәсинә, дурғун бир һала кәлмәсинә, теймуриләр дөврүнүн бә'зи авторлары үчүн характер олан формализм оюну шәклинә кирмәсинә сәбәб олурду.

Низами исә, өз ичтимай вәзийәтинә вә варлылар һакимийәтинә гаршы мұнасибәтинә көрә бурада һаман гайда рәайәт этмәйи лазым көрмәмишдир. Кәрәк «Һәфт пейкәрин» һекайәләри, кәрәксә «Искәндәрнамә»дәки бир сыра һадисәләр вә «Мәхзәнүл әсрар»дакы әлавә һекайәләрин фолклор тематикасы илә әлагәдар олмасы чох айдын көрүнүр. Низами, хусусилә һекайәләриндә, халг рависи (һағылчысы) манерасыны, онун характер үсулларыны ях-

шы мәнимсәмиш вә бунунла да белә көзәл нәтичәләр әлдә этмишдир. О, әдәби әсәрләрин һәятилийини сахламаг мүмкүн олан йолу көстәрмишдир. Анчаг бу йол илә кетмәк истәйән вә кедә билән шаирләр яхшы нәтичәләр әлдә әдә билмишләр. «Һәфт пейкәр»-ә язылмыш бир чох нәзирәләрдә, адәтән, сонракы авторларыни ени темалар да хил этдикләри һекайәләр даһа чанлы вә мараглы һиссәләрдир:

Поэма гурулушунда Низаминин яратдығы әсаслы реформа бир нәтичә дәхи яратды ки, о да мүйәйән типли романтик поэмалары ганунлашдырмыш кими олду. Низами үч нөв' севки (әшг) гейд этмишдир. Гәһрәманлыг севкиси (Хосров, Фәрһад, Ширин), фачиә севкиси, фәлакәт севкиси (Лейли вә Мәчнун), һәвәс вә йүнжүл севки, наз севкиси (Һәфт пейкәр). Бу севки нөвләриндән һәр бири мүйәйән вәзнлә әлагәдардыр. Әрәб-фарс вәзнини гәбул этмиш олан халгларда бу вәзнләр мүйәйән типли поэмаһын бәдии нүмунәси олараг галмышдыр. Гәти сурәтдә сөйләмәк олар ки, «Лейли вә Мәчнун» кими бир поэмаһы «Хосров вә Ширин» вәзни илә язмаг бу сәккиз әср мүддәтиндә гәтийәйән мүмкүн олмазды. Бу да Низаминин нә гәдәр бөйүк тә'сири олдуғуну, өз материальна—сөзә нә дәрәчә уstadчасына йийәләндийини көстәрир, чүнки, бу вәзнләрин тәбиәтиндә бунлары һаман үсулла ишләтмәк зәрурәти бәлкә һеч йох иди. Яһныз Низами бу вәзнләрә характер тәсвир, мүйәйән боялар верә биләрди, чүнки Низамийә гәдәр бу ән'әнә һәлә өзүнә мөһкәм ер әдә билмәмиш иди.

Беләликлә Низами Яхын Шәрг эпик ән'әнәси үчүн шеир гануну ярадычысы олмушдур. Бу ганунун дәйишилмәз шәкилдә галмасы, поэзияһы бир пешә һесаб әдән шәхсләр тәрәфиндән ишләдилмәси вә ичтимай шәраитин әлверишли олмамасы XVI—XVII әсрләрдә чох ачы нәтичәләр верирсә, бу ишдә, әлбәттә, Низамини мүттәһим этмәк олмаз. Низамийә һамы нәзирә язмаг истәйирди, амма она анчаг бөйүк сәнәткәрын нәзирә язмаға һаггы варды, буна көрә дә бу нәзирәләрин чоху Низами поэма-

ларыны копия этмәкдән артыг, карикатура тә'сири вермәси тәәччүблү дейилдир.

Нәһайәт дил реформасы. Бу хүсусда биз юхарыда бәһс этдик, буна көрә дә бурада тәкрат әтмәйә әһтияч йохдур. Анчаг бурада бир мүйүмм гейд әләвә әдилмәлидир. Биз юхарыда дедик ки, Низами, дастан дилинин әл-голуну бағлаян гайдалары гырыб дағытмыш, ону чанландырыб зәнкинләшдырмиш вә мүәсирлийә яхынлашдырмышдыр. Бу аддымдан сонра исә Низами үчүн мәнтиги этап о заманын еканә рабитә васитәси олан фарс дилиндән лазым кәлсә әл чәкмәк иди. Һәләлик фарсчадан башга айры бир дилдә Низаминин әсәри әлимиздә йохдур. Мәнчә, бу дилдән әл чәкмәк үчүн Низами өзү зәмин һазырламышды. Бу иш үчүн онда кизли имканлар варды. Буну һәята кечирмәк үчүн Яхын Шәрг халглары арасындакы гаршылыгы мүнәсибәти даһа гәти сурәтдә дәйишмәк тәләб әдилирди. Буну да монғоллар вә онларыни кәлмәси илә әлагәдар олараг Иран ән'әнәләринин гәти сурәтдә сарсылмасы яратды. Бәнд ярылды вә артыг һазырланмыш олан иш дәрһал һәята кечирилди.

Низаминин өзүндән сонра кәлән шаирләрә олан тә'сири мәсәләсини биз бир нечә дәфә гейд этдик. Обзоруһу зун сонунчу фәслини бу хүсусда дейәчәйимиз бир нечә сөзлә битирә биләрик. Бир даһа гейд әдирәм ки, бу теманы битирмәк мүмкүн дейил. Мән Низамийә нәзирә язаларыни адларыны чәкмәк истәсә идим, о һалда бүтүн Яхын Шәрг халгларыныни әдәбийят тарихини хиләсә этмәк лазым кәләрди. Ачыг сөйләмәлидир ки, Низаминин тә'сирини арашдырмаг ишинә һәлә һеч башланмамышдыр. Бу чох бөйүк ишдир вә «Хәмсәнин» һәр бир фәсли һаггында 30—40 чап листиндән ибарәт мүкәммәл бир монография язмаг олар.

Низами һәлә сағ икән она нәзирә язмаға башланмышды; бу заман белә нәзирәләр чох һалда ачыгдан-ачыға әдәби оғурлуг характери дашыйырды ки, буну шаир өзү дә бүтүн әсәрләриндә дәфәләрлә гейд әдир. О заманда язылан бу әсәрләрдән бизә һеч бир шей чатмамышдыр,

буна да һаман әсәрләрин йүксәк бәдии дәйәрә малик олмадылары сәбәб ола биләр. Лакин XIII әсрдән башлаяраг, бир чох авторлар систематик сурәтдә бүтүн «Хәмсәни» чанландырмаға чалышыр вә XV әсрдән бәзиләри (Ча́ми, Зүлали), «Хәмсәни» едди һиссә һеса́б әдир. Илк нәзирәчиләр поэмаларын адларыны, демәк олар ки, һеч дәйишмир, анчаг адларын ерини дәйиширләр, мәсәлән, «Ширин вә Хосров», «Мәчнун вә Лейли» вә с. Даһа сонралар гәһрәманларын адларыны дәйишмәйә башлайырлар. Лакин әсас характер, демәк олар ки, олдуғу кими сахланырды.

Бу нөв нәзирәләр фарс дилиндә дейил, бир башга дилдә язылмыш олсайды, Европа әдәбиятшүнаслары, адәтән, тәрчүмә адландырадылар. Лакин фарс дилиндә дә бир чох нәзирәләрин олмасы бир факт олдуғу үчүн, бунлары артыг тәрчүмә адландырмаг мүмкүн дейил. Бунлар әсил нәзирәдир ки, Шәргдә чаваб вә ярыш мәнасыны верир. Бурада вәзн вә әсас чәһәтләр сахланыр, башга һиссәләри исә һәр автор истәдийи кими ишләйир. Шүбһәсиз ки, автор бачарыглы вә талантлы олса «нәзирәнин» бөйүк бәдии дәйәри ола биләр, әкәр автор бир эпигон исә, о һалда нәзирәси мәнасыз бир чызма-гара шәклиндә аралыға чыхар.

Низамийә нәзирә язан бөйүк адлар ичәрисиндә Әмир Хосров Дәһләви (1253—1325), Сәлман Сәвачы (1377-дә өлмүшдүр), Әбдүррәһман Ча́ми (1414—1492), Һатифи (1521-чи илдә өлмүшдүр) вә башга шаирләри кәстәрмәк лазымдыр; бунлар фарс дилиндә нәзирә язымышлар. XIV әсрдә Ғызыл Ордада Гүтб тәрәфиндән гыпчаг дилиндә язылмыш «Хосров вә Ширин» мейдана кәлмишдир. Өзбәк әдәбийятыны яратмыш олан бөйүк Мир Әлишер Нәвои (1441—1503) Орта Азия түрк дилиндә «Хәмсә» язымышдыр. Азәрбайҗан дилиндә, Шәрг лирикләринин ән бөйүйү олан Фүзулинин (1562-дә өлмүшдүр) сон дәрәчә кәзәл вә һейрәтли «Лейли вә Мәчнун» поэмасы мәшһурдур.

Бир чох бу кими әдәби нәзирә вә игтибасдан башга Низаминин гәһрәманларына һәр шәйдән әввәл азәрбай-

җан, күрчү, әрмәни, фарс, түрк, күрд, түркмән, өзбәк, таҗик вә башга халгларын фолклорунда да раст кәлинир. Буна кәрә дә там әмнийәтлә сөйләмәк олар ки, Низаминин гәһрәманлары, һәтта һомерин шәһрәтләндирилмиш гәһрәманларындан артыг, кениш күтләнин севимли гәһрәманлары олмушдур; һомерин гәһрәманларыны исә Европада халгларә әсрләр боюнча мәчбури сурәтдә таныш этдирмишләр. Юхарыда сайдығымыз халгларын фолклору букун белә яшайыр. Бу халглардан Совет Иттифагы халгларынын гардаш аиләси һейәтинә дахил олмаг сәәдәтинә наил оланларын фолклору зәнкинләшир вә күндән күнә артыр. Беләликлә, Низаминин гәһрәманлары һейран әдичи гүввәтләрини итирмәдән бизим заманымыза гәдәр яшамышлар.

Низаминин македониялы Искәндәри зүлмәт аләминдә һәят сую ахтарды, амма тапмады. Лакин бөйүк шаирин өзү бу һәят суюну тапмыш, гүдрәтли бәдии кәламларынын сәһрләри илә өз гәһрәманларына һәят вә әбәди кәнчлик вермишдир. Низами кәламын бөйүк гүдрәтини яхшы билирди; билирди ки, бөйүк устадын яратдығы нә әсрләрин тозундан, нә дә тарихи мүгәддәрәтын вәфасызлыгындан горхмаз. Биз ялныз шаирин әзәмәтли сөзләринә шәрик ола биләрик, бу сөзләрин һәгигәт олдуғуну артыг тарих өзү тәсдиг этмишдир:

«Сөз дурдугча
шәһрәти артырачаг,

Низаминин ады бу сөзләр сайәсиндә
дайма кәнч галачаг».

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

	сәһифә
Мүгәддәмә	• 5
Низаминин эпохасы	8
Һаяты	20
Ярадычылыгы	53
1. Мәхзәнүл әсрар (Сиррләр хезинәси)	54
2. Хосров вә Ширин	62
3. Лейли вә Мәчнун	74
4. Һәфт пейкәр (Едди көзәл)	82
5. Искәндәрнамә	104
6. Низаминин лирикасы	126
7. Низаминин дили вә техникасы	131
Нәтичә	138

Чевирәни: *З. Абдуллаев*

Редактору: *Ариф Дадашзада*

Бәднн тәртибаты: орденли рәссам *Р. Мустафаев вә рәссам
Л. Кәримовундур*

Истәһсалата верилди 23/II 1940 ил.

Чапа имзаланды 19/V 1940 ил.

Чап листи 9⁸/₈

Мәтбәә һүруфаты 347270

Баш Мәтбуаг Мүдирлийи Мүвәккиллийи № 3938

Сифариш № 437. Кағыз форматы 84×110 32

Тиражы 3000+150 әдәд.

Азполиграфын „Гызыл Шәрг“ мәтбәәси,
Бакы, Юный пионер күч. 84.

Ms. A. 9. 2. 23137

